

ERDÉLYI MÚZEUM

LXIV. KÖTET

2002. 1–2. FÜZET

Szent-Páli István erdélyi magyar közmondásgyűjteménye

*

Pósta Béla-iratok az Erdélyi Nemzeti Múzeum
Érem- és Régiségtárának levéltárában

*

„Sziveket, s Emberséges Embereket formáljon”
Színházelméleti nézetek az 1790–1820-as években

*

A *Dasein* magyar nyelvű fordításának problémája

*

A fakticitás „alkalmazása” mint önértelmezés

*

A nyelv titokzatos közelsége

*

Műhely

*

In memoriam

*

Szemle

*

Egyesületi közlemények

KOLOZSVÁR, 2002
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi
Szakosztályainak közlönye

Szerkeszti

Kovács Kiss Gyöngy (felelős szerkesztő), Egyed Emese, Ilyés Szilárd-Zoltán,
Kerekes György (szerkesztőségi titkár), Kovács András, Szász Alpár Zoltán,
Tánczos Vilmos, Veress Károly

Szerkesztőség: Kolozsvár, str. Napoca nr. 2. I. em. Telefon/Fax: 0264–195 176
Postacím: 3400 Cluj–1. C.P. 191 România

E szám megjelenését az Illyés Közalapítvány támogatta

Felelős kiadó Sipos Gábor

ISSN 1453-0961

Készült a Református Egyház
Misztótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdájában
Felelős vezető Tonk István

Paczolay Gyula

Szent-Páli István erdélyi magyar közmondásgyűjteménye

Szent-Páli István, Gyulafehérvár szabad királyi város szenátora a magyarul tanuló osztrák tisztviselők számára 1795-ben Nagyszebenben Martin Hochmeister nyomdász és könyvkereskedő betűivel egy latin nyelvű magyar nyelvtant adott ki *Grammatica Hungarica* címmel (1). Ennek függeléke a 283–302. oldalakon az *Adagia in M. Transylvaniae Principatu inter Hungaros vigentia; eaque Hungarico Latina*, azaz „Az Erdély Nagyfejedelemségben élő magyarok által használt közmondások és szólások magyar–latin gyűjteménye”. Ebben 350 tételben, a feltüntetett változatokat és értelmi megfelelőket is beszámítva, 371 magyar közmondást és szólást találunk latin nyelvű értelmezésekkel.

Szent-Páli gyűjteményéről az első híradás az a másfél oldalas ismertetés volt, amely az 1977-ben O. Nagy Gábor kéziratos hagyatékának feldolgozása alapján, Kovalovszky Miklós szerkesztésében megjelent *A magyar frazeológiai kutatások története* című kötetben (2) található. Ezt Szent-Páli István gyűjtésének bemutatása után közöljük.

Szent-Páli István adatait – ahol lehetett – kiegészítettük az adott közmondás vagy szólás ma ismert legrégebbi megfelelőjével. Ilyet összesen 206-ot találtunk. Ezek közül 166 származott az első magyar közmondásgyűjteményből, Baranyai Decsi János (BD), a székelyvásárhelyi partikula rektora Bártfán 1598-ban kiadott *Adagiorvm graecolatinoungaricorum chiliades quinque* című munkájából (3) (a BD után feltüntetett négy szám a chilies, centuria, decas és a decason belüli sorszám), 21 Kis-Viczay Péternek a Bártfai Városi Nyomda által 1713-ban Kassán kiadott *Selectiora Adagia Latino-Hungaricá*jából (4), 6 Szenci Molnár Albert *Magyar–latin szótárának* 1611-ben, Hanauban megjelent második (5), illetve Heidelbergben 1621-ben kiadott harmadik kiadásából (6) (SzM-2., ill. SzM-3), 4 Bod Péternek (BP) Nagyszebenben 1768-ban megjelent *Szent Hiláriusából* (7), 4 Szabó T. Attila (SzTA) *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárából* (8), 6 pedig egyéb forrásokból való. E régebbi megfelelőket a magyar adatnak Szent-Páli által megadott latin ekvivalense után új sorban tüntettük fel.

A szövegek leírásában betűhív közlésre törekedtünk, de a „tizenhármas” *sz* (β) helyett *sz*, a hosszú *s* (*l*) helyett *s*, az *e* mellékjellel képzett *ö* és *ü* helyett egyszerű *ö*, illetve *ü* betűt írtunk, az & ligatúrát *et*-nek írtuk át. Egy sorszámozási hibát kijavítottunk. A sorok elrendezésében is igyekeztünk az 1795-ös kiadvány mintáját követni.

Az Adagia

1. Nem mindennek vét hatot a' kotzka.

Non cuivis homini contingit adire Corinthum.

2. Kinek a' Pap, kinek a' Papné tettszik.

De gustibus non est disputandum vel: Quot capita, tot sensus.

3. Egy Ora jobb száznál. *vel:* Egy Ora egész életünket meg-változtatja.

Accidit in puncto, quod non speratur in anno.

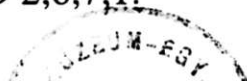
4. A' nagy készületnek gyakran tsekély szokott lenni a' vége.

Partiurunt montes, et prodit v. nascitur ridiculus mus.

5. Sokat ígér, de keveset ád. v. Sokat akar a' szarka, de nem bírja a' farka.

Amphoram coepit instituere, et currente ruta urceus exiit. v. Nil dignum tanto tulit his promissor hiatre.

Sokat ígér, keveset tellyesit. BD 2,6,7,1.

6. Keveset szoll, de fontoson.
Loquitur cum grano salis.
7. Én-is láttam karon varjut.
Nos quoque fuimus Trojes.
Egyébkoris láttam én ágon tar variut. BD 1,8,8,1.
8. A' vaknak hijában mondják, hogy meg-viradt: mert ő tsak ugyan nem látja.
Surdo narratur fabula.
9. E' talpra esett ember.
Hic est vir ex utraque parte praeclarus.
10. Többet észszel, mint erővel.
Virtuti semper praeualet sapientia.
Esz iob erőnél. BD 1,6,19 (KV 34).
11. A' ki hegedülni meg-nem tanulhat, sipolni tanul.
Qui non possunt esse Cytharaedi, fiunt Aulaedi.
12. Ne bántsod az aluvo oroszlányt.
Leo dormiens non est excitandus.
13. Még a' száz forintos lo-is meg-szokott botlani.
Quandoque magnus, etiam dormitat Homerus.
Még négy labuis botlik. BD 2,4,1,10.
14. Mindennek ideje vagyon.
Omnia tempus habent.
Mindennek üdeie vagyon. BD 1,1,4,5.
15. A' tréfa a' maga helyyén jo.
Dulce est desipere in loco.
Jó a tréffa, de nem mind éltig. BD 4,7, 5,9.
16. Kiki a' maga mesterségét folytassa.
Quam quisque novit artem, eam exerceat.
17. Edgyik tizenkilentz pénzt ér, a' másik egy hijján huszat.
Unius furfuris sodales.
18. A' ki délig kurta, délutánis annak marad.
Quo semel est inbuta recens, servabit odorem testa diu.
19. A' természet kevésse meg-elégsszik.
Natura paucis est contenta.
20. 'Sak meg-talalta foltyát, etzetes korso dugoját. v. Föld fazékho fa kalány.
Dignum patella operculum. v. Par pari gaudet.
Sák meg lelte fölttiát. BD 1,8,6,5. etc.
21. A' fát a' gyümölséröl esmérik-meg. v. Az ebet szöriröl szokták meg-esmérni.
Arbor ex fructibus cognoscitur. v. Ex ungue leonem.
Meg ismerik az ebet az szöriröl. BD 1,6,9,7.
A' fát gyümölséröl, embert erkölséröl könnyen meg-esmérheted. KV 15.
22. A' rossz fanak rossz gyümöltse.
Mali corvi, malum ovum.
Nem léssen a hitván fának jó gyümölcze. BD 1,7,4,2.
23. Jól ki huzza a' Banffi vagy 'Suki hajnalt. v. Ugy aluszik mint a' güzü.
Endimionis somnum carpit. v. Videtur cum gliribus certare.
24. Senkinek sem repül a' sült galamb ingyen a' szájába.
Nulli per ventos tosta columba volat.
Talám azt várod, hogy sült galamb mennyen szaiadba. BD 5,5,2,3.

25. A' fa nem esik-el egyszeri vágással.
Uno ictu non statim sternitur arbor.
Nem egy vágásual esik le az tölgy fa. BD 1,1,8,10.
26. Az alma nem esik meszsze fájától.
Non procul a stipite poma delapsa cadunt.
Az alma nem esik meszsze a fájától. (1620) PP 5,278.
27. Annyit tud hozza, mint az ökör az Abécéhez.
Asinus ad lyram. v. Quid greculo cum fidibus.
Annyit tud (az réghi... dolgokhoz...) mint a bagoly az Abécéhez. (1737) SzTA-1 55/2.
28. Nints a' tudománynak rest ágyban fekvése.
Non jacet in molli veneranda scientia lecto.
29. Bávoszkodik, mint a' borju az uj kapun.
Vitulus ad novam portam.
30. Kit kit a' maga barátjáról meg-lehet esmérni. v. Nézd-meg a' barátját, 's meg-esméréd magát.
Noscitur ex socio, qui non cognoscitur ipse.
Kinek minemü baráttia, magais ollyan. BD 3,10,7,7.
31. Lassu viz partot mos.
Festina lente. v. Gutta cavat lapidem, non vi, sed saepe cadendo.
Lassu viz partot mos. BD 2,6,3,3. etc.
32. Szeget szeggel. v. Tromfot tromfal.
Tu quoque fac simile, sic ars deluditur arte.
Szeget szeguel ütni. BD 1,1,8,3.
A' tronfot tronffal szoktak le-ütöni. KV 37.
33. A' ki nem próbál, se nem nyér, se nem veszt.
Audaces fortuna juvat, timidosque repellit.
Az ki soha semmit nem próbál, semmit nem nyér az. BD 2,6,1,3.
34. Ugy jár mint egy Pompodí Kíszszony.
Graculus imitatur gruem.
Nám ollyan, mint egy Kompodí nőmös Aszszony. BD 4,9,1,10.
35. Kiki a' magához hasonloval szokott társalkodni.
Sus ad sum vel suem. Mus ad mum vel murem.
36. Könnyü Katot tántzba vinni, ha nékie-is kedve van reája.
Volenti non fit injuria.
37. Közelébb az ing, mint a' mente. v. Minden inkább szereti magát, mint más.
Proximus quisque sibi. v. Amor incipit ab ego.
Közébb az ing az czuhánál. BD 1,1,9,6.
38. Ne hidj a' ravasz rokának.
Astuta vulpes.
39. Papra lelkedet, Procuratorra peredet ne bizd.
Fide, sed cui, vide.
Prókátorra pöröd, 's uj orvosra élted ne bizd tellyességessen. KV 12.
40. Ne tanítsd a' nálladnál böltsebbeket. v. A' Tanulonak nem illik a' maga Tanítójánál fellyebb böltselkedni.
Discipulos ne supra Magistrum.

41. Ki hol bizik, ott hízik.
Ubi res, ibi spes.
Ki hól bizik, ott hízik. BD 1,2,8,5.
42. A' szükség törvényt ront.
Necessitas frangit legem.
43. A törvénynek viasz szokott lenni az orra.
Etiam Dii saepe donis flectuntur mortalium. v. Auro saepe venalis est veritas.
44. Pénzzel járják a' butsut.
Pecunia est nervus rerum gerendarum.
Pénzzel járják a' bútsút. KV 140 (1713).
45. Az ételt az éhség szokta jó izüvé tenni.
Fames est optimum condimentum ciborum.
Nó az ki éhezik nem válogat az étekben. BD 2,7,5,5.
46. A' ki a' keserüt nem kostolta, nem tudja, mi az édes.
Dulcia non novit, qui non gustavit amara.
47. Ugyan azon bakot nyesi.
Repetita erambe.
Ugyan azon bakot nyuzza ő. BD 2,7,8,9.
48. Az ígéret adományt vár.
Promissum cadit in debitum.
49. Szolj igazat, 's bé török a' fejed.
Obsequium amicos, veritas odium parit. v. Nec ipsa veritas semper est propalanda. v. Neminem unquam poenituit tacuisse, multos multa locutos fuisse.
Az igaz mondás bé török embernek feiét. BD 2,9,3,5.
Mondgy/Mondj igazat, 's bé-török a' fejed. KV 496/526.
50. Eb ura kurta.
Me nihilo melior. v. Dictatorem non agnosco.
51. Két szék között a' pad alatt.
Inter utrumque nihil. v. Duos insequiens lepores, neutrum capit.
Az ki sok felé kap két szék között az földön marad. BD 3,3,3,7.
52. Jó az öreg ember a' háznál, ha egy tsep esze-is nintsen.
In senibus consilium.
53. Nekem sem ingem, sem gatyám.
Nihil ad me. v. Mihi neque seritur, neque metitur.
54. A' milyen a' mosdo, olyan a' kendő.
Par pari relatum. v. Habet similes labra lactucas.
Az minemü mosdót te én nékem tartasz, énis olyan kendőt te néked. BD 5,10,2,3.
55. Nem akarásnak nyögés a' vége.
Laconicas lunas causaris.
Nem akarásnak nyögés vége. BD 2,5,1,5.
56. A' némának még az anyja sem érti szavát.
Multas amicitias silentium dirimit.
Némának anyja sem érti szavát. BD 2,1,3,4.
57. Nem fér a' májához.
Perferre non potest. v. Stomachus ei non fert.

58. A' mit néked nem akarsz, másnak ne kívánjad.
Quod tibi non vis, alteri ne feceris.
 Az mi néked nem ió, másnak sem ió az. BD 5,4,4,4 (KV 451).
59. Nem mindenkor Pap sajtja.
Non semper Saturnalia erunt. v. Non semper florent lilia. v. Fluvius non semper sert secures.
 Nem mindenkor pap saitia. BD 4,3,5,8.
60. Nem arra valo hogy posztoban varjak a' fejét.
Huic foenum esse oportet.
 Nem arra valo, hogy posztoba variák az feiét. BD 2,9,2,5.
61. Annyit nyert benne, mint Birtok a' csikba.
Amisit oleum et operam. v. Amisit urbem, et Birtionem recepit.
 Nyert benne, mint Bertók az czikban. BD 4,10,10,9.
62. Ott az ut, a' hol a' kerék vágás.
Corigra est libera.
63. Még nyomában sem érhet.
Nihil ad Parmenionis suem.
 Még csak nyomában sem hághat. BD 2,4,3,7.
64. Csak addig nyujtozodjál, a'meddig a' pokrotz ér (sic: Csak).
Sutor ne ultra crepidam. v. Noli adfectare, quod tibi non est datum.
 Csak addig nyuitozzál az míg az lepel ér. BD 2,5,3,7.
65. Tök kolop. v. Tanáts ház.
Lepidum caput.
66. Oltso husnak hig a' leve.
Bos Locrensis.
 Olczó húsna hig az leue. BD 2,8,10,6. etc.
67. Ollyant mondok, hogy magam-is meg-bánom.
Ne movenda loquar.
 Ollyat mondok, hogy én magamis meg bánom. BD 4,10,3,7.
68. Fel tenni az Orbán süvegét.
Indulgere genio. v. Temeraria tentare.
 Kereztül tenni az Orbán süuegét. BD 5,1,10,1.
69. Arnyékkal ijeszted az orozslányt.
Umbra leonem territas. v. Fulgur ex pelvi.
 Orozlánt iegetz árnyékual. BD 1,5,1,1.
70. Otthon parantsolj.
Ubi pareris, impera.
 Otthon paranczol'. BD 4,4,1,2.
71. Ökör alatt-is borjut keres.
In scirpo nodum, vel asini vellera quaerit.
 Még az ökör alatis boriut kerez. BD 5,10,3,5.
72. Az ökör, ha Betsben hajtják-is, tsak ökörnek marad.
Turpe tibi mansisse diu, vacuumque redisse. v. Coelum, non animum mutant, qui trans mare currunt.
 Az ökör vgyan ökör, ha szinte Béczbe haitiákis. BD 2,8,7,2.

73. Ugy szollasz, mint a' ki jól lakott.
Equo insidens loqueris.
74. Ember fogad fogadást, eb a' ki meg-álja.
Hominis est errare, insipientis in errore manere.
75. Nehéz az ösztön ellen rugodozni.
Grave est contra stimulum calcitrare.
Öztön ellen rugodozni. BD 1,2,9,8.
76. A' ki mászt meg-akar tsalni, annak szépen szokott szollani.
Fistula dulce canit volucrem, dum decipit auceps.
77. Kinek hol vagyon a' szive, ott vagyon a' kintse.
Ubi bene, ibi Patria. v. Ubi uber, ibi tuber.
Hól a' kintsed, ott a' szived. KV 522.
78. Nem pengeti az ijjat, a' ki madarat akar lönni.
Non tundit nervum, qui vult transfigere corvum.
Nem pengeti iiát à ki variat akar lönni. BD 3,9,5,7.
79. Pénz emberség, köntös tisztesség.
Virtutem et sapientiam vincunt testitudines.
Pénz emberség, ruha tisztesség. BD 2,8,1,2. etc.
80. Akár miből-is pénzt teremteni.
Aurem possidere vellus. v. Ameltheo cornu gaudere.
Pénzt tud ö teremteni akar mibőlis. BD 5,1,10,7.
81. El-érte a' sok péntek.
In gravescentibus annis non jam amplius ut ante fert jugum.
Öis sok pénteket ért ugyan immár. BD 4,7,2,5., Elérte à soc péntec. SzM-2 227/1 (1611).
82. Piatz hazugja. v. Hir harang.
Canalicola.
Piatz hazugia. BD 3,7,1,1 (SzM-2 227/2).
83. Pokolban-is esik egyszer egy innep.
Semel in omni vita cuique arridet fortuna.
Pokolba(n)is esik egyszer egy Innep. BD 5,9,4,10.
84. Nints oly rakott szekér széna. mellyre egy villa el-ne férne.
Parthi quo plus bibunt, eo plus sitiunt.
Nincz oly rakott szekér, kire egy vella széna fel nem fér. BD 4,8,10,4.
85. Vajki ravasz vagy.
Astutam rapido servas sub pectore vulpem.
86. A' szép szó alatt gyakran ravaszság szokott lenni.
Pelle sub agnina latitat mens saepe lupina.
87. Én nem szoktam rovásra hazudni.
Ego oracula loqui sum consuetus. v. Projicere ampullas, et sesqui pedalia Verba loqui, non est mihi consuetum.
Meg hid az mit mondok mert nem hazudok ám azér rauásra. BD 3,7,5,5.
88. Réá tartya magát.
Amicos tragoedos imitatur. v. Videri vult.
89. Mind tsak a' régít nyesi.
Antiquam accinit cantilenam.

90. Tud hozzá, mint a' tyuk a' regéhez. v. Igen tudja töké, vagy turos étel.
Quid graculo cum fidibus. v. Sus tubam audivit.
 Tud hozzá, mint az Tik az Regéhez. SzM-3,266/2 (1621).
 Igen tudgya ő, ha töke auagy túros étek. BD 1,3,7,3.
91. Régi irás, 's el-kopott.
Graeca sacra non leguntur. v. Antiquiore Jovis, Dephthera loqueris.
 Régi irás, el kopot. BD 1,4,1,5.
92. A' részeg ember elől még az Ur-is ki-tért.
Temulentus dormiens non est excitandus.
 Meg az Istenis ki tér vólt az részeg ember előtt. BD 3,5,4,10.
93. A' vén rokát nehéz meg-fogni.
Annosa vulpes haud capitur laqueo.
 Nehéz az àgh rókát az törbe eyteni. BD 1,8,1,3.
94. Igen vak az, a' ki a' rostán által nem lát.
Coeco apparet.
 Igen vak az ki rosta által nem lát. BD 1,5,3,6.
95. A' lovat akár mint fel-ruházzák, tsak lonak marad.
Vestis non facit Monachum.
96. A' ki sántával lakik, meg-kell annak sántálni tanulni.
Si cum claudo habites, claudicare discas oportet.
 Az ki sántával lakik, sántálni tanul. BD 1,8,6,6.
97. Inkább vetném a' sárban.
Citius Telegonae donarem.
 Inkáb vetném az sárba. BD 4,4,8,3.
98. Sem eleje, sem utojja.
Fabula sine capite.
 Sem elei sem vtollya. BD 1,1,2,4a.
99. Te rollad foly a' beszéd.
De te narratur fabula.
100. Semmi ahoz képest.
Nihil aliae Civitates ad Crotonem.
101. Ugy sétál, mint a' Kunok agara a' homokon.
Sybaritae per plateas.
 Vgy sétál mint az kúnok ebe az homokon. BD 2,2,6,9.
102. Simon biro hajtja a' lovakat.
Currus trahit bovem.
 Simon bíró haittia az louat. BD 1,5,8,5.
103. A' kinek szekere farkán ülsz, annak énekét dudold.
Cujus beneficio uteris, ejusdem cantilenam canere discas.
 Az ki másnak szekere farkán ül, annak énekét mondgya. BD 4,9,8,2.
104. Semmit sem használ a' sirás.
Nihil miserorum fletus, lamentave prosunt.
 Semmit nem haznál az sirás. BD 3,7,9,2.
105. Sokat kér a' beteg, de az egészséges nem adja-meg.
Si vinum postulet, pugnos illi dato.
 Sokat kér az beteg de nem adgya az egészséges. BD 2,5,9,4.

106. Sokat láss, keveset szólj, de többet szenvedj.
Audi, vide, tace, si vis vivere in pace. v. Multa vide, dic pauca, plurima pati disce.
Sokat haly, lás, keueset szóly. BD 5,4,9,4.
107. Sovány helyen botosat ki.
Anhericam metis.
Sovány helyen botosátasz ki. KV 31 (1713).
108. Meg-objad magadat a' szakállas Aszszonytól.
Barbata eminus est salutanda.
Megód magad szakálos aszszonytól. BD 5,1,7,7.
109. Szabad a' patak, de nem a' palatzk. v. Igyál vizet 's nem fizetsz.
Noctes atque dies patet atri janua Ditis. v. Aqua nihil est salubrius.
Szabad az patak, de nem az palatzk. BD 5,1,7,3.
110. Szabad néki, mert az a' mestersége.
Cuncta licent Stultis, Scriptoribus atque Poetis. v. Pictoribus atque Poetis quidlibet audendi semper fuit aequa potestas.
111. Találá szarva között a' tögyit.
Juxta melum dixit.
Igen találá az szarva közöt az tölgyet. BD 3,5,7,2.
112. Ollyan tarka, mint a' szártsa moly (sic! recte: mony).
Lumbus fractus, ut Mysius asinus.
Oly tarka mint az szarcza mony. BD 4,1,1,5.
113. Nehéz mindennek száját bé tölteni.
Omnes effugere difficile est.
Nehéz mindennek száíát bé dúgni. BD 5,10,8,8.
114. Csátsogo mint a' szajko (sic: Cs).
Archytæ crepitaculum.
Czak czáczog mint az Zaykó. BD 2,7,2,9.
115. Más szekere farkán ülni.
Alienis soleis uti.
Más ember szekere farkán ülni. BD 4,7,10,1.
116. Ludra szénát, ebre korpát vesztegetsz.
Cani das paleas, asino ossa.
Ludra veztegetz szénát. BD 2,3,1,7.
Ludra szénát, ebre korpát vesztegetsz. SzM-2 259/1 (1611).
117. Hoszszu, mint a' Szent Iván éneke.
Prolixius Iliade.
Oly hoszszú mint az szent Iván éneke. BD 5,3,3,1. etc.
118. A' szépet minden szereti.
Formosa facies est muta commendatio.
Akár kiis szereti az szépet. BD 4,7,1,4.
119. Ebül gyült szérdéknek ebül kell el-veszni.
Male parta, male dilabuntur.
Ebül gyöitet szérdéknek, ebül kel el veszni. BD 2,9,1,1.
120. Ugy szereti, mint az eb a' matskát.
Amicus ut oleum platnis.
Vgy szereti mint az eb az matskát. BD 5,10,4,5.

121. Ugy szereti, mint a' ketske a' kést.
Citius lupus cum agno convenit.
 Ugy szereti mint az keczke à kést. SzM-2 261/2 (1611).
 Szereti mint a' ketske a' kést. KV 22 (1713).
122. Uj szita szegen függ.
Novum crebrum paxillo pendet. v. Omne rerum charum vilescit quotidianum.
 Uj szita szegen függ. SzM-2 263/2.
123. Egy a' szoba a' kementzével.
Unum idemque alveare.
 Egy az szoba az kementzéuel. BD 1,1,1,1.
124. A' szokás természetté válik.
Consuetudo est altera natura.
 Az szokás természetté válik. BD 4,8,2,10.
125. A' szomju ökörnek a' zavaros viz-is jo.
Lepori esurienti etiam placentae sunt fici.
 Szomiu ökörnek zavaros vizis jó. BD 3,6,3a, 4.
126. Egy süketnek-is nem mondanak két mesét.
Surdior Toroneo porto.
 Süketnek nem mondanak két mesét. BD 2,8,9,1.
 Süketnek nem mondanak két mesét. KV 498 (1713).
127. Esső után köppönyeg.
Post festa Sacerdos. v. Clypeum post vulnera sumpta.
 Késő eső után köppönyeget hozni. KV 457 (1713).
128. A' törvényben jo a' tagadás.
Si fecisti, nega.
 Törvényben tagadás jó. BD 5,2,7,7.
129. A' kit a' téj meg-éget, a' tarhot-is meg-fujja.
Mus picem gustans. v. Siculus mare prospectat.
 Az kit az téj megéget az Tarhotis fuya. SzM-3 308/1 (1621).
130. Jobb távul szeretni egy mást.
Parietes sunt amicitiae custodes.
 Jobb távul szeretni egy mást. BD 5,7,2,10.
131. Idején meg-látszik, melyik téjből léssen turo.
Urit mature, quae vult urtica manere.
 Még udeién meg látszik à mely teyből túró léssen. BD 1,7,4,10.
132. Tetétől fogva talpig.
A capite usque calcem.
 Tetétől fogva talpig. BD 2,5,8,6.
133. Magát tiszteli, a' ki mást tisztel.
Honor est honorantis, non honorati.
 Magát tiszteli az meg, az ki mást meg tisztel. BD 3,10, 9,9.
134. A' mit két ember tud, nem titok az.
Nesciat laeva manus, quid faciat dextra.
 Az mit két ember tud, nem titok az. BD 5,6,4,10.

135. Tobd-le barát a' vakarot.
Fur ablatum restituat.
Tobd le Barát a' vakarót. SzM-3 316/2, 330/2 (1621), KV 192 (1731).
136. Jo a' tréfa, de nem mind vég-ig. v. A' tréfának fele valóság szokott lenni.
Jocandum, ut seria quoque agantur.
Íó az treffa de nem mind éltíg. BD 4,7,5,9.
137. Csépre 's kapára termett ember.
Ad clitetias natus.
Czépre s kapára termet ember. BD 5,9,6,4.
138. Egy cseppet-sem.
Ne guttam quidem.
Egy czeppet sem. BD 3,7,2,9.
139. Cserben hagyni valakit.
In luto haerentem fraudulenter deserere.
Czerbe hadni valakit. SzM-3 40/1 (1621).
140. Tsak a' csontja 's a' böre (sic: ts – cs).
Vix ossibus adhaeret.
Czak az czonttia s az böre vagyon. BD 2,9,7,1.
141. Cseberből vederbe.
Ab equis ad asinos. v. E Consule Rhetor.
Az czöbörből az viderbe hágni. BD 1,5,8,6.
142. A' melly tyuk sokat karitsál, keveset szokott tojni.
Audax ad opus, plerumque est ignavissimus.
Valamel' tiúk sokat kodatzol, keueset toik. BD 2,10,9,7.
143. A' jó paripát az istaloban-is meg-talaljak.
Vino vendibili non opus est haedera.
144. A' törvény tétellel nem kel igen sietni.
Judicium praeceps insani est Judicis index.
Törvényben nem io az hamarság. BD 5,3,6,7.
145. Törvény, 's igasság.
Partitio, non praefocatio.
146. Tüzzel tüzet oltani nem io.
Ignis non exstinguitur igne. v. Tollitur ira gravis, si sit responsio suavis.
Tüzet nem io tüzuel óltani. BD 3,3,4,9.
147. Vak veti világtalannak.
Clodius accusat Machum. Catilina Cethegum.
148. Ollyan mint az ijesztő váz.
Vervecea Statua.
Mint az váz. BD 4,9,7,6.
149. Sokat fél a' Király a' szolgájától.
Das lapidi volam.
Igen fél Királ vduarbirótól. BD 4,7,7,8.
150. Jobb ma egy veréb, mint hónap egy tuzok.
Praesentem fortunam boni consule.
Iob mà egy veréb, hoğ nem hólnap egy túzok. BD 5,1,2,5.

151. Másnak tsinélta a' vermet, 's maga esett beléje.
Incidit in foveam, quam fecit.
Másnak áss vermet, s ömaga esik belé. BD 3,9,9,1.
152. Valakit vig korában meg-szomorítani.
Frigida aqua ferventem conspergere ollam.
Vig korában valakit hertelen meg szomorítani. BD 5,6,10,10.
153. Éppen a' vizre vitte.
Frigidam ei subfudit aquam.
Az vizre ne vigyen. BD 5,5,7,7.
154. Untig kérni valamit.
Usque ad ravim poscere aliquid.
155. A' ki Urával perel, Isten annak orvossa.
An nescis, longas Regibus esse manus. v. Fiscus nunquam habet malam causam, nisi sub bono Principe.
Az ki Wrával pöröl Isten annak oruossa. BD 1,1,8,2.
156. Azt gondolja, hogy mind övé a' Dunáig. v. A' Dio faig.
Froenum laxatum vel dissolutum.
Nám oly kevély, mint ha öüé volna az dió fáig. BD 2,8,2,6.
157. Nem árulok 'sakban matskát.
Loquor quae sentio.
Nem árulok ám én sákban matskát. BD 5,4,7,8.
158. Jeget törni. v. Valamire utat nyitni.
Glaciem frangere.
Vtat nitni valamire. BD 1,3,4,7.
159. Jég hátán, v. fővényen építette a' házát.
Glaciei domum supraedificavit.
Iégen építeni házat. BD 5,10, 4,1.
160. Hires eperre nem kell kosárral menni.
Non respondet opinioni calculus.
Hires eperre nem kel kosáruval menni. BD 1,7,2,10.
161. Egy fa nem erdő.
Unus homo, nullus homo. v. Unica hirundo non facit ver.
Egy fa nem erdő. BD 1,4,2,10.
162. Fabol szakadt kemény ember.
Ex quercubus et saxis prognatus.
Fától szakadot ember. BD 1,6,10,6.
163. Halgat mint a' süket disznó a' rosban.
Magis mutus quam scapha.
164. Fakot-is vonják, de ö-is.
Dedi malum, sed et accepi.
Fakótis vonnyák, de fakóis vonnya. BD 2,2,8,4. etc.
165. A' Fáradt lonak még a' farka-is nehéz.
Longo ex itinere fesso etiam palea oneri est.
Fárat lónak farkais nehéz. BD 5,7,1,1.

166. Farkasnak mutatsz erdöt.
Delphinum natare, aquilam volare doces.
Farkasnak mutatsz erdöt. BD 1,1,8,9.
167. Kinek kinek a' hol fáj, ott szokta tapogatni.
Ubi dolor, ibi manus.
Kinek hól fáí, ott tapogattia. BD 5,4,4,5.
168. Minden a' maga fazaka mellé szítja a' tüzet.
Omnes sibi melius esse volunt.
Minden ember az ö maga fazeka mellé szít. BD 1,1,9,2.
169. Egér nem fér jukában, 's tököt köt a' farkára.
Humeris non portanda tentat. v. Dum vix unam refert, binas sibi vult imponere peras.
170. A' hol a' lo szük, a' szamar-is kedves.
Inter vaccas bos est Abbas. v. Si desit calx caemento uti licet.
171. Tanulj tino, ökör lesz belölled.
Discere non pudor est, pudor est non discere velle.
Tanúly tinó ökör lesz belöled. KV 122 (1713).
172. Ökörtöl lo tanáts.
Crederes hominem in crasso Boeotorum aëree natum.
Ökörtöl ló példa. BD 2,3,2,10.
173. A' kigyó nehezen felejtí farka vagását.
Monet alta mente repostum.
174. A' vén ketske-is meg-nyalja a söt.
Senex catus naturam non exuit.
A' vén ketske-is meg-nyallja a' söt. KV 474 (1713).
175. Könnyü hat ökör után tojni [!] az ekét.
Post Herculem etiam Pigmaeus Victor. v. Quinta rota.
Könyü tizenkét ökör vtán, el tolni egy szekeret. BD 2,7,1,5.
176. Roszsz a' roszzsal, de roszzsabb a' roszz nélkül.
Davus sit an Aedipus, nihil interest in penuria.
177. A' maga szaván fogják el a' harist.
Suo ipsius indicio perit sorex.
Az harist az ö maga nyelvén fogaák meg. BD 1,3,1,2b.
178. A vak-is talált volt egyszer egy patkot.
Invenit interdum galina caeca piscium. v. Ineptis quoque interdum suffragatur fortuna.
A' vak-is talál olykor egy patkót. KV 244 (1713).
179. Nem mindenkor nevet a' vak lo.
Non semper ridet Apollo.
180. Essö után szép idő szokott lenni.
Post nubila Phoebus.
181. Könnyü a' szegényt meg-tsufolni, de nehéz fel-ruházni.
Etiam Thersites potuit aliquando pulchrioribus alludere, non se ipsum corrigere.
Könyü a szegényt meg czuffolni. BD 1,2,4,3.
182. A' vak-is szereti a' szépet.
Quod turpe audit, nec ipsis caecis placet.

183. Hoszszu a' haja, de kurta az esze.
Prolixas comas non semper sequuntur sapientiae acumina.
 Az aszszony embernek hoszszu az haya, de rövid az elméie. BD 5,2,8,1.
184. Jobb a' jo szomszed, sok rossz Atyafinál.
Sincera vicinitas ipsa fraternitate quandoque praestantior.
185. Kitsiny a' bors, de nagy az ereje.
Corporis exigui vires contemnere noli. v. Ingenio pollet, cui vim natura negavit.
 Küczin az bors, de erős. BD 3,8,8,8.
186. Nem minden széltől ijed-meg.
Non terretur qualibet umbra.
187. Még az árnyékától-is fél.
Umbram veneratur.
 Árnyékától félni. BD 1,4,4,8.
188. A' bolondnak fa pénz-is jo.
Non novit, quid distent aera lupinis.
 Bolondnak fa pénz ió, ha el veztiis, ne bánkódgyék vtánna. BD 1,1,7,10.
189. Nem jo az embernek igen böltsnek lenni. v. Sokszor a' mit látsz, se lásd.
Saepe caecum esse oportet.
190. Kap mindenfelé, mint a' vizbe halo ember.
Titubat ut caecus.
 Kap két felé, mint az Dunába haló ember. BD 5,2,2,3.
191. Santa ebnek meszsze Buda.
Ubi nihil vales, nihil velis.
 Mesze Buda sánta embernek. BD 2,5,3,3.
192. Valagatos medvének a' vázkor-is jól esik.
Lepori esurienti etiam placentae sunt fici.
193. Ki tudja, mellyik bokorban fekszik a' nyul.
Saepe etiam molitor est opportuna locutus.
194. Nehéz tudni mi légyen a' bé kötött 'sákban.
Latet anguis in herba.
195. Jobb mindenkor a' rosszszat joval meg-elözni. v. A' ki tégedet kövel hajit, te kenyérrel hajtsd-meg.
Qui tibi lapidem impingit, tu panem da ei.
196. A' mit az ujjaddal bé dughatsz, azt ne hadd nagyobbra menni.
Quod fieri potest per pauca, ne fiat per plura.
197. Jobb a' dolognak eleit venni.
Praestat prevenire, quam praeveniri.
 Mindennek elein vödd eleit. BD 5,4,5,9.
198. Fel sem kell venni, mint a' kerten a' jukot.
Contemne et vinces.
199. Sokat akar a' szarka, de nem birja a' farka.
Vanas sine viribus exercet minas.
200. Sokszor még magának se hidjen az ember.
Ne propriae quidem semper credendum subaculae.
201. Senki-is többről nem számolhat, tsak a' mire bizzák. v. Kiki a' maga Kádjarol dézmál.
Nemo dat quod non habet.

202. Igen nagy fát mozgat. v. Nagy fában vagta a' fejszét.
Magna molitur.
 Nagy fába vágta a fejszét. BD 1,1,5,3.
203. Ugy illik, mint egy szekérben hat kerék.
Istud non magis rei, quam sexta rota curri convenit.
204. Addig hántsd a' hársat, a' meddig hámlik.
Ferrum dum calet, cudere quisque valet.
 Addig hámcz az hárs fát, míg hámlik. BD 3,4,1,10.
205. Engem' nem fog az orromtól fogva hordozni.
Non sum tam stupidus, ut mini lora injiciant.
 Orrodnál fogva hordoznak tégedet. BD 2,10,4,3.
206. A' ki jo reggel fel kél, aranyat nyér.
Aurea est aurora, quibus non hiant ora.
 Idején fel serkeny ha mit akarsz. BD 2,10,4,2.
207. Alom 's esös idő.
Somnium sicut pluviae sunt res fugaces.
 Álom, s esös üdö. BD 5,8,4,8. (KV 487. Álom 's essös idő.)
208. A' ki mit vet, azt arat.
Faber compedes, quas fecit, ipse gestet. v. Prout quisque sementem jecerit, ita fructum laboris messurus est.
 Az ki mint vet, vgy arat. BD 1,6,9,8.
209. Ebnek huzzák padra a' fejét, a' pedig pad alá.
Canibus ad dicendum minus aptis, non sunta apta subsellia.
 Ebnek vonszák az asztalra feiét, ö penig az pad alá vonsza (buik). BD 3,4,2,6.
210. Könnyü a' vargának a' fészés.
Mitte sapientem, et nihil dic ei.
211. Nem illik a' diszno orrában az arany peretz.
Nihil cum amaracino sui.
 Nem illik dizno orrába az arany peretz. BD 1,3,7,5.
212. A' ki a' nád közepin ül, olyan sipot tsinál, a' millyent akar.
Sedenti ad gubernacula imperare facile est.
 Az ki nád közöt üll, szintén olyan sipot czinál az minemüt akar. BD 1,3,3,2.
213. Olajot a' tüzre önteni nem jo.
Ira non est excitanda.
 Nem ió tüzet olaiual óltani. BD 3,8,4,7.
214. Igen szoritja a' csizma a lábát.
Inquieti est ingenii.
 Ki ki maga tudja, hol nyomja lábát a' tsizma. KP-121 (1794).
215. A' gyermeknek kést adni a' kezében annyi, mint önként a' veszedelemben taszítani.
Incauto arma subministrare, perdere est.
 Nem ió gyermeknek kés. BD 2,4,10,8.
216. A' kinek esze nints, nagy marhája nints.
Nemo tam pauper, quam qui bonam mentem natus non est.
217. Bolondság a' szántás vetés, élet a' szotyor kötés.
Quaestus Calathorum suffragatur saepe melius, quam Aratorum.

218. A' más szemében meg-látja ő szálkát, de a' magáéban nem a gerendát.
Non vident id manticae, quod a tergo est.
 Az szálkát más ember szömében meg látod, az gerendát pedig az magadéban nem látod. BD 1,5,5,2.
219. A' ki a' más szájjával eszik, nem szokott jól lakni.
Si vis lucrari, rem tuam alteri ne committito. v. Haurit aquam cribro, qui discere vult sine libro.
 Más szájjával akar te enni. BD 2,3,4,2.
220. Ketskétől gyapját nem lehet kivánni.
Ubi non est, nihil habes ad quaerendum.
221. Még valamikor ki vakarja a' tyuk.
Nullum simulatum potest esse diuturnum.
 Nám az tiukis ki vakarna. BD 1,1,10,10.
222. Nyulat kerget, 's medvére talál.
Leporem sectando incidit in ursum.
 Nyulat kergetve medvét ne költsünk. SzTA-9 869/2 (1584, Gyalu).
223. Eb ugordjék a'hol árok nincs.
Saltare ubi non est fovea, insani hominis est.
224. A' szeg ki üti magát a' 'sákból.
Naturam furca expellas, tamen ipsa redibit. v. Expectandum, dum res se ipsa aperiet.
 Ki-tetzi a' vas szeg a' sákból. KV 118.
225. Ha a' tetűt a' lábodra mászni meg-engeded, a' nyakadra-is fel-fog mászni.
Est ea natura rusticorum, quae pediculorum, quam primum superant, imperant.
226. Minden hegynek lejtője-is szokott lenni.
Ubi elatio vel superbia, ibi et humilitatio.
 Soha nincz oly nagy hosszu hágó, kinek lejtője ninczen. BD 3,4,5,4.
227. Minél fellyebb hág valaki, annál nagyobb esik.
Tolluntur in altum, ut lapsu graviori ruant.
 Az ki nagyot hág, nagyot esik. BD 1,1,6,8.
228. Előbb való a' betsület a szalonnás káposztánál. v. A' tisztesség 's a' betsület jobb mint egy arany feszület.
Omnia si perdas, famam servare memento.
 Nagyobb az emberség a' káposztás (kontznál) húsnál. KV 55.
229. Nem kell az embernek csak az orráig látni.
Paulo altius canendum.
230. Ollyan okos, mint a' Tordai malatz.
Hic altum sapit.
231. A' jó alkalmatosságon két kézzel-is kell kapni.
Occasio dum favet, non est amittenda. v. Occasione utendum.
232. A' jó gyermeknek nem kell Jóságot hagyni, tud ő keresni.
Siculi quid relinquunt prolibus, non curant: sunt enim capaces ad acquirendum.
233. Az életre való ember, még a' köszikla tetején-is meg-él.
Nihil tam alte natura profuit, quo virtus eniti non possit.
234. Ugy kovályog mindenfelé, mint az Orbán lelke.
Totum peragrat orbem.

235. A' hol enned adnak egyél, a' hol ütnek fuss.
Beneficia non sunt contemnenda.
236. A' ki keveset föz hamar el-költi.
Quod cito fit, cito perit.
237. Nagy szeget ütett a' fejemben.
Clavum mihi infixit.
238. Elébb valo a' süveg a' kontynál.
Potior est conditio virorum, quam feminarum.
239. Két éles tör nem fér egy hüvejben.
Mali inter se conveniunt.
Két élös tör nem fér egy hüvelybe. BD 2,2,2,5.
240. Egyik kéz a' másikat szokta mosni.
Mutuum praestant officium. v. Manus manum lavat.
Egyik kéz az másikat mossa. BD 1,1,3,8.
241. A' hal a' fejétől szokott meg-büdösödni.
Piscis a capite foetet.
242. Jobb alatt kezdeni, és fenn végezni.
Per spinas ad rosas.
243. A' tök-is estve virágzik.
Sero sapiunt Phryges.
A' tök-is estve virágzik. KV 217 (1713).
244. A' járt utat az járatlanert nem kell el hagyni.
Praestat semper tutiorem sequi viam.
245. Hal Barát, hal számár, változik az Apáturság.
Expectandum, donec res se aperiet.
Hal barát s hal számár, azomban Apáturságis változik. BD 3,4,4,10.
246. Elöl viz, hátul tűz.
Undique imminet periculum. v. Inter incudem et malleum positus.
Elöl viz, hátul tűz. BD 1,1,2,5. etc.
247. A 'ketske sem menne a' vásárban, de ütik a' hátulját.
Nolenti verbera sunt adhibenda.
Az ketske sem menne az vásárra, de czapiák hátul. BD 3,8,6,5.
248. Én kötve hiszek az embernek.
Nisi vincito fides danda non est.
Kötve hüd komádat. BD 2,1,7,7.
249. A veszsöt addig kel hajtani, a' mig meg-nem erősedik.
Fingit equum terera docilem cervice Magister, ire viam, qua monstrat eques.
250. Könnyü annak idvezülni, a' kinek Krisztus a' Barátja.
Cui fortuna favet, sponsa petita manet.
251. Hü belé Balás! Lovat ád Isten.
I, licet et pereas.
Belebalaz, louat ád Isten. BD 2,2,2,10.
252. Nem minden botbol léssen beretva.
Non ex quovis ligne fit Mercurius.
Nem minden botból léssen borotva. BD 2,5,3,8 (SzM-2: beretva).

253. Rosz kutya az, a' mellyet bottal üznek a' nyul után.
Non capit leporem, qui invitis venatur canibus. v. Invita Minerva.
 Az mely Ebet bottal haitnak az Nyúl után, soha az nyúlat meg nem fogia. BD 1,6,1,8.
254. Az üres hordo nagyobbban szokott kongani, mint a' tele hordo.
Indocti multo plura garriunt.
 Az üres hordó könnyen kong, de nem a' teli. BP 132/488 (1768).
255. Uraknak valo a' drága étel.
Esurienti stomacho non opus est medulla.
256. Szél fuvatlan nem indul.
Nihil fit sine ratione sufficiente.
 Szél fuvatlan nem indul. FV 86r (1621 után).
257. Kiki a' maga sorsával elégedjék-meg.
Paucis contentus, disce manere domi.
258. A' ki mint főz, ugy eszik. v. Mint véted az ágyat, tsak ugy fekszel.
Suae quisque fortunae faber.
 Mint veted ágyadat, úgy nyúgszol benne. KP 17 (1794).
259. A' ki sokat farag, sok forgáttsa esik.
Scatent mendaciis, qui nimium sunt loquaces.
 Az ki sokat farag, sok forgáczot eyt. BD 1,2,6,2b.
260. A' hol a' féket meg-kapják, a' lovat-is ott szokták keresni.
Qui reus est in parte, reus est in toto.
261. Kárán tanul az okos.
Piscator ictus sapit. v. Suo periculo edoctus.
262. Minden számár maga érzi a' maga terhét. v. Kiki maga tudja a' maga keresztét.
Quisque sous patimur inanes.
263. Farkast emlegetnek, 's hát a' kert mellett lappang.
Lupus in fabula.
 Farkast emlegetnek, kert megett kullog. BD 4,5,2,3.
264. Az ökör szokott a' jászolyhoz menni, nem pedig a' jászoly az ökörhöz.
Non caput pileo, sed pileus aptandus est capiti.
265. Ember kell a' gátra.
Hoc opus, hic labor est.
 Ember kel az gátra. BD 4,10,8,5.
266. Falu fejében kardot fogni, nem mindenkor bátorságos.
Pro publico armari, non semper juvat.
267. A' mit az ember egyszer a' szájából ki-ejt, ezt nem lehet többször viszsza vinni.
Factum infectum fieri nequit. v. Excussa semel sagitta, nequit revocari.
268. Ki vagyok én, 's ki vagy te.
Nos poma natamus. v. Est inter Tanaim quiddam socerumque Viselli.
269. A' nyomtató ökörnek nem szokták a' száját fel-kötni.
Qui servit altari, vivit ex altari.
270. Sok lud disznot gyöz.
Nec Hercules contra multos.
 Sok lud diznót gyöz. BD 1,4,2,8. etc.
271. Tégy jól az ebbel, 's meg-ugat réája.
Ingrato homine nihil terra pejus alit.

272. Fösvény többet költ, rest többet fárad.
Parcis et pigris vel ipsi Dii invident.
273. A' kent kerék könnyen szokott menni. v. Mit árt a' vaj a' bélesnek.
Non unctura rotam, non tardant Sacra Diaetam. v. Data manus aperit scientiam.
 Még az kerékis inkább fordul kenéssel. BD 5,6,10,7a.
274. Nem kell annak örvendeni, a' midön a' szomszed háza ég.
Proximus ardet Ucalegon.
 Bár Teis fély ackor, mikor à szomszédod háza égh. BD 3,5,3b,9.
275. Az ajándék marhának nem kell szörit nézni.
Quod gratis datur, grato animo est acceptandum.
 Aiandék marhának nem kel az fogát nézni. BD 4,1,2,3.
276. Nem kell azt nézni, hogy ki, 's mi volt, vagy ki-tehene borja, hanem azt, hogy most kitsoda, 's mitsoda.
Boni viri, boni vini non quaerenda origo.
277. Annyit használ, mint a' holt lovon a' patko.
Frustra laterem lavat vel lambit. v. Frustra mortua pectora pulsas.
278. Ketskét kertésznek tenni, 's ebre háját bizni éppen nem bátorságos.
Ovem lupo committere, non est tutum.
 Ebre bizni a' háját. (A' bakot tenni kertésze.) KV 181.
279. Az idő mindent meg-emészt.
Tempus omnia consumit. v. Tempus edax rerum.
 Az idő ... meg-emészti a' dolgokat. BP 106/382.
280. Jo tétedért jot várj.
Dignum tu quoque accipies praemium. v. Vicem pro vice reddam tibi dulcis amice.
281. A' Pünkösti Királyság nem nagy Uraság.
Breves deliciae. v. Breve lilium.
 „Nagy szégyent vall, mint egy pinkesdi király.” 16. sz.: Meliusz Péter MNy 14. 154.
282. A' mi erőszakoson megyen véghez, nem szokott jo vége lenni.
Difficile est invitis canibus venari. v. Omnia sponte absit violentia rebus.
 Nem állandó az, valami erőszakkal léssen. BD 5,2,10,1.
283. A' melly szekér meg-nem vár, az után nem kell futni.
Fugientem sectaris fortunam.
284. A' hol semmit sem tehetsz, ott nints miért erölkedj.
Ubi nihil vales, nihil velis.
285. Ma rajtam történt a' rosz, hónap rajtad-is meg-eshetik.
Hodie mihi, cras tibi.
 A' mi máson meg-esett rajtunk-is meg-eshetik. BP 90/323.
286. Nem vét nékem fittyet az orrom alá.
Non mihi fraenum injiciet.
287. Lassan járd 's tovább jutsz.
Delibera diu, et fac cito.
 Lassan iárd s hamaráb el iutz. BD 1,7,1,4.
288. A' mit a' piatzon 's a' malomban tudnak, a' nem titok.
Lippis et tonsoribus notum.
289. A' jo téteményt jutalom szokta követni.
Pietas non caret sua mercede.

290. A' jo barátot szoval sem kell meg-bántani.
Bonus amicus ne joco quidem est laedendus.
291. Ne szolj száj, 's nem fáj a' fejed.
Praestat tacere, quam male loqui.
292. Nem mind szent az, a' ki a' templom küszöbit nyomdossa.
Non omnes sunt Sancti, qui calcant limina templi.
Nem mind szentek azok, kik templomban járnak. KV 360 (1713).
293. Nézd-meg elébb az Annyát, 's ugy vedd-el a' léányat.
Qualis mater, talis filia.
294. A' millyen a' Pasztor, olyan szokott lenni a' nyáj-is.
Qualis Rex, talis grex.
295. Már ki áll szekere rudja.
Jam est in procinctu.
296. A' farkas ha a' szörit le-vetkezi-is, de a' természetét el-nem hagyja.
Naturam turpem vel si furca expellas, tamen usque redibit.
Czak szörit veti el à farkas, nem természetit. BD 3,3,2,2.
297. Ha nints szöre, vagyon böre.
Si non aere, pelle.
298. Bezzeg annak sem esett porban petsenyéje.
Fortuna duce prospere res succedunt. v. Albae galinae filius.
299. Ugyan meg-esett nékie Dioszeg vására.
Habuit cur Indos peteret. (Illusive.)
300. Felében esett a' tréfa.
Voluptas magna satis empta dolore.
301. Edgyik idő a' másiknak ellensége.
Non semper eadem juvant. v. Saepe contrariis agitatur ventis.
Eggyik üdö másnak ellensége. BD 5,3,8,4.
302. A' mit nyert a' vámon, el-vesztette a' harmintzadon.
Dum nimis multa volumus, plerumque pauca retinemus. v. Avidus opum, saepe vix tabulam de Naufragio refert.
303. Az ajándék el-szokta venni az embernek szeme világát.
Munera placant hominesque Deosque.
304. El-kell veszni azon Országnak, a' melly magában meg-hasonlik.
Omne regnum in se divisum desolabitur.
305. A' mivel tovább halad, azzal el-nem marad.
Quo differtur, non aufertur.
306. A' ki meg-tér, idvezül.
Confessio est dimidia emandatio.
307. Minden rosz pusvának vagyon fogása.
Omne cur habet suum quia.
308. A' gyermek meg-mondja, hogymeg-verték, de hogy miért, azt nem.
Pulorum quidem confiteri, sed rarum est.
309. A' szegény háztól ösztövérr malatz.
Dat pira, dat poma, qui non habet aurea dona.
310. Pásintos udvaron lakik a' szegénység.
Ubi desunt pecora, vacuum est praesepe. v. Miseria cum aceto.

311. A' halász a' hajászatrol, a' vadász a' vadászatrol szokott beszélteni.
Nauta de ventis, de tauro narrat arator.
 A' Kotsis a' lóról, Kováts az ülöröl, Fazékas a' korongról, Varga a' kaptáról beszél.
 BP 138/511.
312. Ha egyszer ki-kap, ütheted bottal a' nyomát.
Nihil juvat, amisso acludere septa grege.
 „A nyomát az bottal ütök az elfutott nyúlra” SzHA (16. század).
313. Nem mind arany az, a' mi fényes.
Saepe sallimur sub specie recti.
 Nem mind arany az a' mi fénylik. (Pázmány Péter, 1613); KV 45 (1713).
314. Nem olyan az ördög, a' millyennek festik.
Non semper ea, quae videntur. v. Frons prima multos decipit.
 Nem olly rettenetes az ördög à mint írják. KV 308 (1713).
315. Kotyj belé, szilva lé, téged' borsolának belé.
Interrogatus responde.
316. Még az ördögnek-is ollykor lámpást kell tartani.
Ita Dii adorentur, ut nec diabolus offendatur.
317. Kaparj kurta, 's néked-is leszsz.
Cum Jove manum move. v. Si vis abundare, laboriosus esto.
 Kápály kurta-s léssen. KV 73 (1713).
318. Semmi-is ollyan keservesen nem esik, mint a' midön ollyantol kell szenvedni, a' kitöl
 azt nem vélte az ember.
Nullum est vulnus acerbius, quam quod ab amico accipitur.
319. A' ki mit szeret, szép vagy kedves az annak.
Quisquis amat ranam, ranam putat esse Dianam.
320. Halat szálla nélkül, embert hiba nélkül nem lehet találni.
Nemo sine crimine vivit.
321. A' szemeseké a' játék.
Vigilantibus jura subveniunt.
 Szömösnek való az iáték. BD 1,4,9,10. (Szemesnek... KV 218.)
322. A'ki elébb mégyen a' malomban, a' szokott elébb fel-önteni a' garadban.
Qui prior tempore, potior jure.
 A'ki előbb jön [!] előbb öröl. KV 421.
323. Egy kárt vagy veszedelmet mas kár vagy veszedelem szokta követni.
Nulla calamitas sola.
 Nem jár a' szerentsétlenség magánosson. KV 370.
324. A' ki sok felé kap, kevészel szokott birni.
Pluribus intentus, minor est ad singula sensus.
325. Hoszszu az ökörnek a' nyelve, de nem szolhat.
Bos in lingua.
326. A' bagoly-is biro a' maga házában.
Tuta sub Aegide Pallas. v. Intra moenia militat.
 Bagolyis biró házában. BD 4,4,1,3.
327. A' ki gonoszul él, még a' fa levelének zörgésétül-is meg-szokott retteni.
Qui male facit, semper trepidat. v. Consciuis ipsa sui, de se putat omnia dici.

328. A' sok baba között el-vész a' gyermek.
Qui se multis curandum praebet, perit.
 Az sok Bába között à gyermekis el szokot vezni. BD 2,6,9,2.
329. Közös lonak turos szokott lenni a' háta.
Vae asino, cui multi insident.
 Közös lónak túros az háta. BD 4,7,3,7.
330. A' ki fél, az él.
Mater timidi flere non solet.
331. Kár után áldomás.
Post vulnera etiam plagae.
332. Szamár rivás nem hallik Menyországban.
Excreationes fuitiles non penetrant caelum.
 Nem hallik menyországba szamár riuás. BD 3,2,6,6.
333. A' rossz példán nem kell himet varrani.
Mala exempla non sunt imitanda.
334. A' meddig a' medvét meg nem löved, addig nem kell a' börit el-alkunnad.
Nemo sibi ante victoriam plaudat.
335. Arra fordítja a' köpenyeget, a' mellyről a' szél fu.
Tempori se accomodat.
 Arra fordítani a' köpenyeget (palástot), honnét a' szél fuj. KV 73 (1713).
336. Pálnak mondják, de Péteris érthet rajta.
Hoc tibi quoque dictum agnosce.
337. A' magad fejed lágyát tapogasd.
Cape tu tibi nasum.
338. Még a' nyulat meg nem lötte, 's mar a' fazakat a' tüzhez tette.
Filius ante patrem.
339. Beszél beszél a' barát, de alamisna a' vége.
Sermocinatur, ut lucretur.
340. Ö sem jobb a' Déákné vásznánál.
Nec ille caeteris melior.
 Nem iob öis az Déákné váznánál. BD 5,7,5,2.
341. A' lattatottat a' latlanért nem kell el-hagyni.
De praesenti gaudet Ecclesia.
342. Keveset tehet az olyan harag, a' mellytől senki sem fél.
Vana est sine viribus ira.
343. Varju a' varjunak nem vájja-ki a' szemét.
Corvus corvo non eruit oculos. v. Lupus in lupum non vibrat dentes.
 Egyik varju nem vágja ki a' másíknak szemét. 1584: Nyr. 83, 168 (1949).
344. Az ebet az Uráért szokták meg-betsülni.
Fabulantur equi ob respectum Dominorum suorum.
 Az ki én magamat szeret, ebemetis szereti. BD 5,8,3,9.
345. A' kinek az Isten akarja, a' Basa-is annak adja.
Vox populi, vox Dei.
346. Annyira van, mint az ég a' földtől.
Toto caelo differt vel distat.
 Oly tauol vagon tölle, mint az Egh az földtől. BD 1,4,3,2.

347. Sokat végeznek Bétsben, de nem úgy rendelik az égben.
Homo subponit, sed Deus disponit.
348. Nem akkor hizlalják a' Paripát, a'mikor táborba kell menni, (mert akkor hizva kell lenni).
Non tunc saginatur equus, dum itur ad bellum.
349. A' vén fának árnyékában jól lehet nyugodni.
Arbor honoretur, cujus nos umbra tuetur.
350. A' napot annak le-menetelén szokták meg-ditsérni.
Finis coronat opus. v. In fine canitur laus.
 A napot lementekor szokták dicsérni. SzTA-9 519/2 (1677).

Források

- Baranyai Decsi János (Ioannis Decii Baronij): *Adagiorvm graecolatinovngaricorvm chiliades quinque*. Bártfa 1598. (BD)
- Bod Péter: *Szent Hilárius vagy szívet vidámító, elmét élesítő, kegyességre serkentő rövid kérdésekbe, és feleletekbe foglalt dolgok*. (Nagyszében 1768) (BP)
- Kis Viczay Péter (Petrus): *Selectiora adagia Latino-Hungarica*. Bártfa 1713 (KV)
- Kovács Pálnak magyar példa, és köz mondási. Győr 1794 (KP)
- Pázmány Péter összes művei. Budapest (PP)
- Szabó T. Attila: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. I–X. Bukarest–Budapest 1975–2000 (SzTA)
- Szenci Molnár Albert (Albertus): *Dictiones Ungaricae, summo studio collectae et Latine conversae... usitatoribus proverbii Ungaricis, cum Latinis adagiis aequipollentibus locupletatae...* Hanau 1611 (SzM-2)
- Uő: *Dictionarium Ungarico-Latinum... nunc tertium locupletatum, cui impersa sunt usitata proverbia Ungarica cum aequipollentibus adagiis Latinis...* Heidelberg 1621. (SzM-3)
- Szent-Páli István (Stephanus): *Grammatica Hungarica naturali methodo latio sermone concinnata et in usum linguam Hungaricam discentium per Stephanus Szent-Páli liberae regiaeque civitatis Albae-Carolinensis senatorem luci publicae tradita*. Nagyszében (Cibinii) 1795.
- Szkharosi Horváth András (16. sz. közepe) RMKT. II. 205. (SzHA)
- Fasciculus Vocabularum Sententiarum et Adagiorum*. 17. századi kézirat. Országos Széchényi Könyvtár. Duod. Hung. 51. (FV)

Függelék

A korábbi közmondásgyűjtemény-felsorolások, például Tolnai Vilmosé, nem említik azt a frazeológiai gyűjteményt, amelyik Szent-Páli István 1795-ben Nagyszebenben kiadott *Grammatica Hungarica* című könyvének függelékében (283–302. old.) *Adagia in M. Transylvaniae Principatu inter Hungaros vigentia; eaque Hungarico Latina* címmel jelent meg és 350 szólást és közmondást foglal magában. A gyűjteménynek a könyv nyelvtani részével nincsen kapcsolata, műve latin nyelvű szövegében Szent-Páli nem foglalkozik frazeológiai kérdésekkel. A gyűjtemény összeállításában érvényesített szempontjai mégis világosan mutatják, hogy nemcsak jó érzékkel, hanem bizonyos frazeológiai megfontolások, szempontok alapján válogatta össze a latin nyelvű értelmezésekkel közölt kifejezéseket.

E szempontok közül elsőnek azt kell kiemelnünk, hogy Szent-Páli nem általában magyar szólásokat és közmondásokat közölt, hanem csakis azokat vette fel gyűjteményébe, amelyek az erdélyi magyarság körében éltek. Ő tehát az első olyan gyűjtőnk, aki nemcsak tudatában van annak, hogy nyelvünk kifejezőkészlete tájankénti megosztottságot mutat, földrajzilag tagoz-

zott, hanem ebből a gyakorlat számára is levonja a következtetést, és regionális kifejezés-gyűjteményt állít össze. Ennek a következménye az, hogy számos elavult, nyelvjárási szólásunknak ez az összeállítás a legrégebb, sőt ha a belőle merítő későbbi gyűjtők – Kresznerics és Ballagi – adatait nem számítjuk, az egyetlen forrása. Ilyen szólás például ez: „Jól ki huzza a' Banffi vagy 'Suki hajnalt [...] *Endymionis somnum carpit. v. Videtur cum gliribus certare*” (284). Ezt a kifejezést Szent-Páli gyűjteményéből vette át Kresznerics (vö. kézirat 53r és Kr. I. 33), továbbá Ballagi (*Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye*. Szarvas, 1850. 33 és 452). A szólásnak az a változata, amelyben a *Bánffy-hajnal* a sokáig alvás jelképe, irodalmi adattal is igazolható: 1856: Jósika M.: *Pygm.* II. 70: „a tábornok ... [az] éjszakázástól kimerülten, jól kihúzta a *Bánffy-hajnalt*” (NSz.). Valószínűnek tartom, hogy e szólás Bánffy Györgyre, Dénes fiára utal, aki 1691-től Erdély kormányzója volt, s aki Bethlen Miklós önéletírása szerint folytonos kártyázással töltötte az idejét, és „sok álommal mulatta el az erdélyi dolgokat” (I. Révai Lex.).

Hasonlóképpen Szent-Páli gyűjteményében találjuk a legrégebb adatot ezekre a szólásokra és szólásváltozatokra is:

a) „*Nem fér a' májához. Perferre non potest. v. Stomachus ei non fert*” (286). Hogy innen került Ballagi teljes szótárába, azt mutatja, hogy értelmezése a Szent-Pálitól megadott latin kifejezések pontos fordítása: 'nem tűri, nem szívelheti'.

b) „*Bávoszokdik, mint a' borju az uj kapun. Vitulus ad novam portam*” (285). Más változatokban a 17. század közepétől ismeretes: 1668: *Az ökör mikor uj kaput [...] lát, csak el-bámul*

azon [...] Vacca ad novā portā!” Matkó: BCsák. 101). Ez az adat egyébként azt is mutatja, hogy e szólásunk nem német jövevény, mint Trencsény (Nyr. XXVIII. 14) és mint Simonyi (uo. 293) vélte, hanem az idézett latin megfelelők hatására keletkezett. A Szent-Pálitól feljegyzett formának megfelelő, újabban közölt erdélyi változatok: Torda: *Bámûl, mind a bõrnyu az ûjkapunn* (NyF. XXXII. 39); Kutyfalva, Marosszék: *Bámulnak, mint a bõrju az új kapun* (MNY. XXXII. 269). A szólás köznyelvi alakjában a *kapu* szónak *-ra* a ragja (ÉrtSz. I. 682).

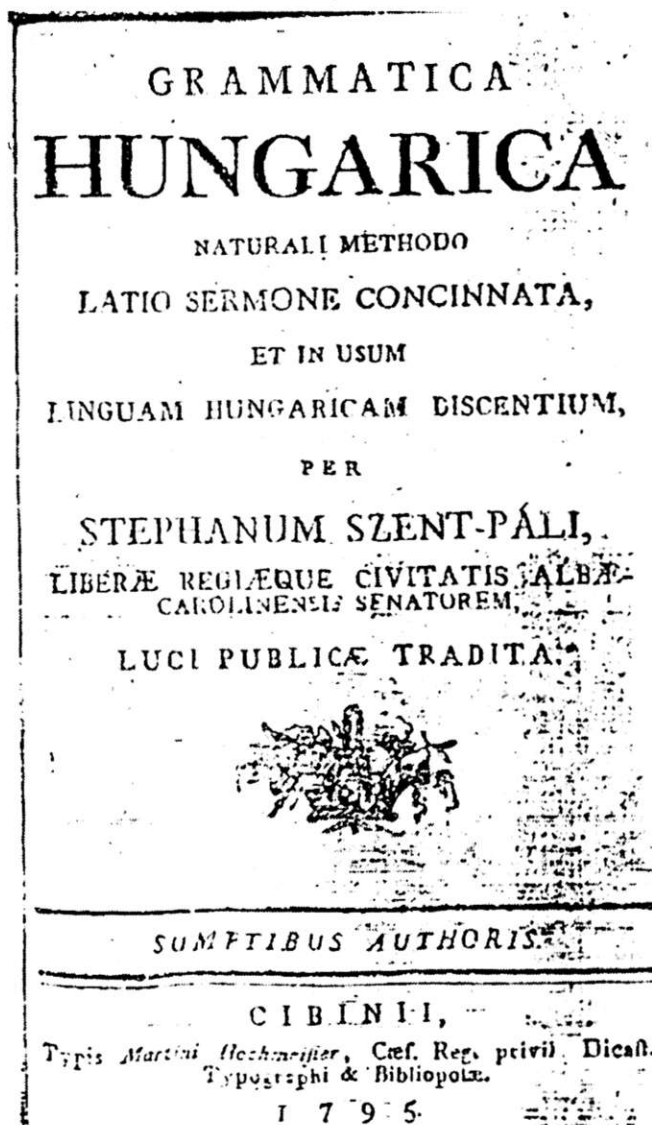
c) „*Igen szorítja a' csizma a' lábát*. Inquieti est ingenii” (295). A 18. század végéről – Szent-Páli adatát nem tekintve – csak közmondásként ismeretes: 1794: *Ki ki maga tudja, hol nyomja lábát a' tsizma* (Kovács: *i. m.* 121; vö. Erdélyi: MKözm. 70; Szentes: Nyr. XIII. 370). Szólásként ebben a formában, de eltérő jelentéssel csak a Mátraaljáról közölték: „*Szorította a csizma a lábát*. Bajban van.” (Nyr. XXXI. 284. – Változatairól és eredetéről. O. Nagy Gábor: *Mi fán terem?* Bp. 1961. 48; illetve 1965. 99. és 1979. 10–12.)

E szólások jól szemléltetik Szent-Páli adagiúmainak a jellegét is. Nem régebbi gyűjteményekből átvett, nem is irodalmi művekből kiírt, hanem a beszélt nyelvből gyűjtött kifejezések ezek. Nincsenek közöttük sem egyes szavak, sem pedig olyan verses gnómák, amelyeket főképp azokban a gyűjteményekben találunk, amelyeknek az összeállítóit elsősorban erkölcsi-pedagógiai – nem pedig nyelvi – szempontok vezették. A Szent-Pálitól közölt kifejezésanyag csupa olyan szólást, szóláshasonlatot és közmondást tartalmaz, amelyekről gyűjtőjük lehántott minden alkalmi elemet, és amelyek a kifejezés jellegének egységes voltát tekintve csupán gyűjteményeink anyagával vethetők össze. Épp ezért nagy kár, hogy Szent-Páli gyűjteménye idők folyamán teljesen feledésbe merült, és a későbbi gyűjtők – Kresznericset és Ballagit kivéve – sem a frazeológiai anyag gyűjtésének szempontjait, sem pedig magukat a kifejezéseket illetően nem merítették a gyűjteményből.

(A Függelék részlet O. Nagy Gábor *A magyar frazeológiai kutatások története* című tanulmányából. Nyelvtudományi Értekezések 95. Szerk. Kovalovszky Miklós. Bp. 1977. 28–29.)

The Hungarian Proverb Collection from Transylvania by István Szent-Páli. The first Hungarian regional proverb collection is in the Appendix (pp. 283–302) of the *Grammatica Hungarica* (Hungarian Grammar in Latin) by István Szent-Páli – counsellor of Gyulaféhevár –, published in 1795 in Szeben for Austrian officials intending to learn Hungarian, the mother tongue of the major part of the population of Transylvania.

In 350 headings there are 371 Hungarian proverbs together with an equivalent phrase in Latin. Out of these 206 can be found in earlier sources, 106 in the first, 1598 collection by János Baranyai Decsi, 21 in that of Péter Kis-Viczay (1713) and 19 in other sources. The paper presents the complete list of Szent-Páli's proverbs together with the Latin equivalents, to which the forms found earlier were added. At the end the short assessment of the collection by Gábor O. Nagy – published in 1977 – is also presented.

Vincze Zoltán

Pósta Béla-iratok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának levéltárában*

„Ő Felsége a király f. évi április hó 14. napján kelt legkegyelmesebb elhatározásával a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem régészeti tanszékének ny. r. tanárává neveztetvén ki, s ennek folytán ipso facto az Erdélyi Múzeum-Egylet Érem- és Régiségosztályának, vagyis az egyetem érmészeti és régészeti intézetének igazgatójává válván, kinevezési okmányomban arra utasítottam, hogy állásomat f. é. szeptember hó 1-jén foglaljam el.”

Maga Pósta Béla fogalmazott így ezelőtt száz évvel, kolozsvári működése 1899. évi indulásakor (C₁ 42). Megkezdődött egy húszéves periódus, amelyet a tudománytörténet Pósta Béla-korszak néven ismer, s amelynek legfőbb eredménye a kolozsvári régészeti iskola megteremtése és a történelmi múzeum megszervezése.¹

Talán Pósta Béla jogi alapképzettsége magyarázza, de bizonyára egyénisége is közrejátszott abban, hogy a tervezetései, küzdelmei során született számtalan iratot, levelet nagy gonddal őrizte, fogalmazványait félretette, másolatokat készített róluk. Hatalmas irattárat teremtett, melynek hosszú éveken át ő, az egyetemi tanár és múzeumigazgató volt egyetlen kezelője. Talán nem túlzás úgy fogalmazni, hogy alkotásai közé – a múzeum és a régészeti iskola mellé – egy harmadikat is besorolhatunk: az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának a levéltárát.

A Pósta halálát követő évtizedek hanyagsága, közömbössége ezt a gondosan vezetett irattárat használhatatlan papírhalomzássá tette. A csodával határos módon megmenekült darabokat negyedszázada lelkiismeretesen felleltározták, s a hatalmas iratanyag ma értékesíthető tudománytörténeti kincs, a Pósta Béla-korszak kutatásának alapvető forrása. Kevés híján háromezer boríték őrzi a gazdag levelezést. Az iratok száma többszöröse a borítékokénak. Jelen dolgozat célja ízelítőt adni e levéltár értékeiből.² Pósta Béla kolozsvári székfoglalójának 100. évfordulóján legyen ez az írás tisztelgés az új utakat nyitó tudós, a kitűnő szervező, a nemes ügyek fáradhatatlan harcosa, a melegszívű nevelő előtt.

A Pósta Béla-i program

A levéltár néhány darabja az Érem- és Régiségtár előző négy évtizedes életében született. Az iratok elsöprő többsége Pósta munkásságának hű tükre. Tartalmuk roppant változatos. Vannak köztük vásárlásokkal kapcsolatos rendelések, szerződések, számlák, elismervények. Nagyon sok a felettes szerveitől származó rendelet, leirat, valamint e fórumokhoz intézett kérvény, jelentés. Szép számban vannak a hatóságokhoz, társadalmi szervezetekhez intézett átiratok,

* A dolgozat rövidített változata elhangzott 1999. november 20-án, az EME Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálya Pósta Béla emlékének szentelt tudományos ülésén.

¹ Pósta Béla életművének első értékelését Buday Árpád végezte el: *In memoriam. Pósta Béla (1863–1919)*. Dolgozatok a Ferenc József Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből, Szeged I(1925). 5–17. Tisztelői és egykori tanítványai az ő emlékének szentelték a Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, Kolozsvár I(1941). számát. Születésének századik évfordulóján Benner János újabb forrásokra hívta fel a kutatás figyelmét: *Emlékezés Pósta Bélára, születése százéves fordulóján*. Régészeti Dolgozatok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből. V(1963). 17–28. Legújabb méltatása: Ferenczi István: *Pósta Béla, a múzeumszervező tudós*. EM LXI(1999). 1–2. sz. 56–63.

² Ion Piso, az Erdélyi Történelmi Múzeum igazgatójának megtisztelő bizalma és Szőke Annamária igazgatóhelyettes ügyszeretete és segítőkészsége tette hozzáférhetővé számomra ezt a szellemi kincsesházat. Szívességük nélkül ez a bő kútforrás jószerével még mindig holt betűhalomz volt. Köszönet érte.

illetve az ezekre kapott válaszok. Legtöbb a magánszemélyektől érkezett, illetve hozzájuk szóló levél: leletek, bejelentések, a megszerzés módzatainak keresése, ásatási beszámolók és egyebek. A kevés magántermészetű levélben is van régészeti, múzeumi vonatkozás.

A leveleket a közügyekért önként vállalt felelősség, gond szülte. Ezért szinte kizárólag a kölcsönös tisztelet hangján szólnak. A Póstának címzett eredeti levelek mellől szinte sose hiányoznak a válaszok fogalmazványai, másolatai. E válaszok kérnek, követelnek, alkalomadtán fenyegetőznek, de a felvállalt hivatás – Erdély értékeinek a megmentése, közkinccsé tévése – dolgában megfutamodást, vereséget nem ismernek.

Problémafelvetésük, információtartalmuk okán különösen értékesek a felettes szerveknek tett jelentések. Ezek egy része – az EME-közgyűléseken bemutatott évi jelentések – az Egyesület kiadványaiban annak idején nyomdafestéket látott. Annál becsebbek egyéb, a nagyközönség elé nem került beszámolói. Legjelentősebb közülük az EME Választmányának még kinevezése évében benyújtott jelentése (C₁ 42).³

A drámai hangú beszámoló feltárja az Érem- és Régiségtár tarthatatlan állapotát: meglepően nagy a lopásból és gondatlan kezeléssel származó hiány, a katalógus megbízhatatlan, a húsz ezer darabot számláló éremtár csak felerészben van lajstromozva, az anyag konzerválása teljesen megoldatlan, a raktárhelyiségek nem megfelelőek, nincs egyetlen megbízható szekrény, a tárgyak előfordulási körülményei jórészt ismeretlenek, szinte teljesen hiányoznak a megfelelő szakkönyvek, a műszaki felszerelés, ezért a tudományos feldolgozás lehetetlen. Pósta Béla emberi nagyságát tanúsítja, hogy e hiányosságokért nem elhunyt hivatali elődjét, Finály Henriket teszi felelőssé.

Ám a jelentés nem annyira a táruk elhanyagolt állapotának bemutatása, mint inkább az ebből fakadó feladatok felvázolása miatt fontos. Az írás szinte programnak tekinthető. Pósta Bélának két évtizedes kitartó munkásságában a maga vállalta tervtől nem volt miért elszakadnia, legfeljebb részleteiben gazdagította ezt. Elképzelésének lényege a következő:

„Elsősorban gondoskodnunk kell megfelelő helyiségről, mely hat teremnél kisebb nem lehet, s amelyhez csatlakoznia kell egy olyan házikönyvtár helyiségnek, amely egyszersmind úgy külföldi, mint belföldi szakkutatóknak alkalmas munkahelyül szolgál. Ebben a helyiségben lennének elhelyezendő az intézet állandó alkalmazottjai is. [...]

2. Gondoskodnunk kell szükséges szakérők alkalmazásáról. [...] a teljes fejlesztésben legalább egy embernek kell állania az éremtár szolgálatára és legalább egy-egy embernek az ókor s a közép- és újkor gyűjteménycsoportjai kezelésére. [...]

3. [...] szolgai állást laboránsi állássá átszervezni [...].

4. Kézikönyvtár megteremtése egyelőre még a gyarapításnál is jelentékenyen fontosabb, ezt tehát föltétlenül, részben a saját erőnkől kell megcsinálnunk és erre nézve kell hogy valamilyen dotáció jelöltessék meg. [...]

5. [...] kérnünk kell a Nagyméltóságú minisztériumot, hogy ezen intézet számára is legalább 5000 forint évi dotációt az évi költségvetésbe beállítani kegyeskedjék. [...]

6. Elmulaszthatatlan kötelességünk lesz megteremteni az éremtár és régiségtár törzslajstromát. [...]

7. Az érem- és régiségtár és a közélet tényezői között a kapcsolatot megteremteni talán feladataink legfontosabbika. [...] Ebben a tekintetben első szükség az, hogy az intézet igazgatóság-

³ A dolgozatban szereplő (C₁ ...) jelölések az Erdélyi Történelmi Múzeum megőrzésében lévő Pósta Béla-iratok jelenlegi levéltári jelzetei.

gának a lehetőség szerint tudomására jussanak azon régészeti leletek és műkincsek, melyek Erdély területén napfényre kerülnek. [...] A közélet tényezőivel való kapcsolat megteremtésére a leghatalmasabb faktor mindenestre az intézet talpraállítása s ennek folytán a közönség számára való megnyitása. [...]”

A két évtizeden át gondosan iktatott sok ezer érkező és induló levél ennek a nagyszerű programnak a megvalósítását tanúsítja.

A pénzügyi háttér biztosítása

Pósta Béla valójában két önálló intézet élén állott. Tanszékvezető egyetemi tanárként az első lépéseket tevő egyetemi érmészeti és régészeti intézetet irányította, s egyúttal igazgatója volt a negyvenéves hagyománnyal rendelkező egyesületi Érem- és Régiségtárnak. A közös elhelyezés, felhasználás miatt megbízatása kezdetén maga sem érzekelte a két intézmény jogi helyzete közti különbséget. Az ügyintézés során hamarosan felismerte a jogi tisztázatlanságban rejlő veszélyt – amely 1919-ben a magyar állami egyetemmel együtt az EME gyűjteményeit is a román állam birtokába juttatta –, s szállítóit határozottan utasította, hogy a két intézet számláit kezeljék külön (C₁ 138a, 1120).

1899-ben az egyetem érmészeti és régészeti intézete – ellentétben a többi intézettel – semmilyen állami támogatást nem élvezett. A Karhoz, az Egyetemi Tanácshoz, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz küldött sok beadvány végül is elérte célját. 1901-ben a minisztérium 2000 korona dotációt utalt ki az intézetnek, amit – újabb sürgetésre – 1904-től 3000, majd 3500 koronára emeltek.

Ennél tetemesebb összeghez jutott az EME Érem- és Régiségtára.

A Ferenc József Tudományegyetem és az Erdélyi Múzeum-Egyesület közti egykori szerződésben – amely az utóbbi gyűjteményeit az egyetem kezelésébe engedte át – a felek megegyeztek az egyesület további állami támogatásában. Később az évi rendes segélyek mellé az országgyűlés rendkívüli segélyeket utalt ki. 1912-ben az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára már 6750 korona régészeti, 750 korona néprajzi állami segélyt és erdélyi műkincsek megmentésére 15 000 korona rendkívüli állami segélyt kapott. A várható újabb munkálatok fedezésére Pósta kérte az összegek növelését (C₁ 2039/3).

Az állami dotáció nem vette le teljesen az EME válláról az Érem- és Régiségtár fenntartásának terhét. Különbféle vásárlások eszközlése, az alkalmazottak bérének előlegezése továbbra is az egyesület állandó gondjai közé tartozott (C₁ 1844/3). A múzeum saját tartalékait is értékesítette: fölösleges érméket, bútorokat és egyéb tárgyakat tett pénzzé (C₁ 1808).

A kezdeti pénztelenség felszámolását követő küzdelmek eredményességét érzékelteti, hogy az 1912. évre az Érem- és Régiségtár igazgatója már több mint 60 000 korona bevételről, illetve kiadásról számolhatott be az EME Választmányának. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a bevételnek több mint a fele (34 000 korona) kölcsönből származott (C₁ 2008/1). A meglepően nagy összeget az új – a jelenlegi – épületbe költözés indokolta.

Küzdelem a múzeumépületért

Pósta Béla legsürgősebb rövid távú feladatának a gyűjtemény jellegű Érem- és Régiségtár múzeumává, a nagyközönség számára hozzáférhető kiállítássá fejlesztését tekintette. Megfelelő helyiségekről kellett gondoskodnia.

Első riasztó jelentése nyomán az EME Választmánya feliratban fordult a vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz. A Pósta kézírását őrző fogalmazvány több lehetőséget vetett fel: 1. béreljenek megfelelő helyiséget; 2. a felső leányiskola új épületbe költözésével megüresedő Rákóczi-híd melletti ingatlant alakítsák át e célra; 3. rendezzék be az egyetem épülő központi tömbjében. Pósta javaslata nyomán a Választmány az első kettő valamelyikét részesítette volna előnyben (C₁ 44).

A minisztérium természetesen a legolcsóbb, a harmadik változat mellett döntött. Beadványok másolatai, rendeletek sora tudósít az Érem- és Régiségtár részére átengedett épületszárny célszerű átalakításával kapcsolatos gondokról. Többszöri halasztás után, 1903. május 29-én az egyetem központi épületének Bel-Király és Színház utcai sarkán, az alagsor és a földszint négy termében megnyílt a nagyközönség számára az Erdélyi Országos Múzeum Érem- és Régiségtárának kiállítása. Kolozsvár valamennyi lapja beszámolt az eseményről.

Az intézet igazgatója csak ideiglenesnek tekintette az Érem- és Régiségtárnak az egyetem épületében megvalósult elhelyezését. A gyors ütemben gyarapodó múzeumi anyag raktározási gondjai szinte megoldhatatlanok voltak. A kiállítási termeket is fel kellett használni, ezért részben elzárták őket a látogatók elől. 1910-ben a belváros különböző pontjain voltak kénytelenek raktárhelyiségeket bérelni: az Unió utcában, a Mátyás király utcában, a Farkas utcai régi vármegyeházában, a régi kőszínház épületében, a Ferenc József úton.

Ilyen körülmények között az anyag nem volt biztonságban, arról nem is beszélve, hogy tudományos és közönségnevelő értékesítéséről szó sem lehetett. Pósta elkeseredett hangú bizalmas jelentésben tárta a Választmány elé a katasztrofális helyzetet: „sem anyagi, sem erkölcsi felelősséget nem vállalok” – zárta figyelmeztető sorait (C₁ 1217). Az egyetlen épületben való bérléssel kapcsolatos kérvényét azzal a biztatással utasították vissza, hogy rövidesen megindulnak az új épület építési munkálatai.

Az önálló múzeumépület ötlete nem volt új. Még a kiállítás megnyitása előtt felmerült egy végleges hajlék emelésének gondolata. Pósta az egyetemi könyvtár már elfogadott építési tervéhez kapcsolva remélte megvalósíthatónak a maga álmát. A bölcsészeti karhoz intézett beadványában (1902. október 4.) a következő javaslattal rukkolt elő: „oldassék meg a régészeti intézet felépítése az egyetemi könyvtárral együtt és egy telken, ennek a megoldásnak az a feltétlen előnye van, hogy az újonnan építendő egyetemi könyvtár ha 50 vagy 100 év múlva megtelik, egyszerűen továbbterjeszkedhetik a vele egy épületet képező régészeti intézet helyiségeiben, s a régészeti intézet kiköltöztethető lenne egy újonnan építendőbe, amelyre akkor tán több pénz állana rendelkezésre” (C₁ 392). Álmodozó volt-e, avagy csupán céltudatos tervező? Bizonyára maga is átlátta, hogy egyeseket talán már fárasztanak örökös követelőzései, s a beadvány fogalmazványát így zárta: „A tekts. karnak alázatos csalánja.” Volt humorérzéke.

Egy hónap múlva újabb beadványban emlékeztette a vallás- és közoktatásügyi minisztériumot, hogy az EME-vel kötött 1872. és 1894. évi szerződések értelmében az állam megfelelő épület emelésére kötelezte magát (C₁ 413). A hatóságok önálló palota építésével biztatták, amely a Farkas utcai régi kőszínház helyén emelkedett volna. Ő kitarzott amellett, hogy a múzeum épületét az egyetemi könyvtár melletti telkeken húzzák fel (C₁ 990).

A megoldást évről évre halogatták. Minthogy az új hajlék építése az 1910-es költségvetésből is kimaradt, a megvalósulás reményétől megfosztva Pósta Béla a négy bérelt, illetve kölcsönkapt ingatlanban, helyiségben szétszórt anyagnak egyetlen nagy, szintén bérelt épületben való elhelyezése mellett döntött. 1911 januárjában a vallás- és közoktatásügyi, illetve a pénzügyminisztériumhoz felterjesztett beadványában a református kollégium Bástya utca 2. szám

alatti kétemeletes épületét jelölte meg mint amely „Kolozsvárt ma egyetlen olyan épület [...], amelyet kellő átalakítás után intézetünk céljaira felhasználhatunk” (C₁ 1783/3).

Hatalmas iratanyag (C₁ 1783/1–15) tanúskodik az épület bérléséért egy éven át folyó kitartó küzdelemről. 1911. október 21-én meglegedetten közölhette Szádeczky Gyula rektorral, hogy „a kibérelt helyiségek e hó elseje óta a mieink”. Három nap múlva az intézetet képviselő Buday Árpád és az átalakítási munkálatokkal megbízott Reményik Károly jelenlétében „az átvétel megtörtént”. A megmaradt iratok tartalmazzák az átadás, az átalakítás és a beköltözés ütemtervét. Posta számításai szerint – az Unió utca 3–5. szám alatt bérelt helyiségekben tárolt anyag kivételével – az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának felbecsülhetetlen kincsei két év alatt új otthonukba kerülhetnek. 1912 elején örömmel újságolta, hogy a földszint és az első emelet átalakítása befejeződött: „Ez a bérlés helyiségeink számát ötvenöttel megnöveli.” Kezdhetik az áthurcolkodást (C₁ 2017/3).

Az új otthon ad helyet ma az Erdélyi Történelmi Múzeumnak.

Az Érem- és Régiségtár gyarapítása

Posta Béla a vezetése alatt álló Érem- és Régiségtárat az erdélyi műkincsek reprezentatív gyűjtőhelyévé akarta emelni. Minden követ megmozgatott, semmilyen áldozatot sem tartott túl nagyinak, hogy az ország rész változatos múltjának emlékei az Érem- és Régiségtárba kerüljenek, s ott a nagyközönség nevelését és a tudományos haladást szolgálják.

Érthető anyagi megfontolásból az adományokat és a letéteket részesítette előnyben. „Az első és legalkalmasabb forma az, hogyha az említett régi fegyverek intézetünknek ajándékkul adatnak. Erkölcsi testületek rendszeren ezt a formát választják, amelynek ellenében az illető testület az átadott tárgyak régészeti jelentőségéhez képest az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek vagy alapító, vagy igazgató tagjává lesz. Az alapító tagok szavazattal bírnak a közgyűlésen, indítványokat tehetnek, választói joggal bírnak, díjtalanul kapják az egyesületnek összes kiadványait, díjtalanul látogathatják az Erdélyi Országos Múzeum összes tárait [...] Az igazgató tagok ezenkívül – testületek a képviselő személyében – örökös tagjai az igazgató választmányoknak, s ott a választmányi tagok jogait gyakorolják.

A második forma az, hogy az erkölcsi testületek régiségeiket örök letétképpen adják át régiségtárunknak. Ezzel szemben jogokat a testület nem élvez” (C₁ 931).

Az esetek többségében a tárgyak vásárlás útján kerültek a múzeumba. Posta felelőssége teljes tudatában kezelte a rábízott pénzforrásokat. De a vásárlások lebonyolításakor nem bocsátkozott kicsinyes alkudozásba. A vételár megállapításánál a méltányosság elvét követte. Fáradhatatlanul ismételt kettős cél vezérelte: 1. az elődök alkotta értékek megmentése; 2. a bajba jutott egyházak, egyéb közösségek megsegítése. Egy ékszerésznek írt válaszából: „Amint látni méltóztatik, az ár megállapításánál teljesen az Ön kívánságát teljesítettük, amit különösen azért tettünk, mert óhajtjuk, hogy az Ön által megszerzendő erdélyi régiségeket ezentúl is intézetünknek legyen szíves vételre felajánlani” (C₁ 515). Mikor a kovásznai református egyházközség megvásárlásra ajánlotta a 17. század második feléből származó két szőnyegét, alku nélkül válaszolta, hogy a múzeum „hajlandó a kívánt nagyságú és minőségű modern szőnyeget adni, tekintet nélkül arra, hogy azok vajon megéri-e”. Nagyvonalúságát azzal indokolta, hogy az erdélyi református egyházközségeknek „nemzeti hivatásuk van” (C₁ 1601).

Annál őszintébb volt a felháborodása, ha a másik fél részéről kalmárszellemet tapasztalt: „Valóban székelyekből áll az a nyáj, melyet Főtisztelendőséged vezet? Azoknak a székelyeknek fiaiból és unokáiból, akik 1848-ban a hon szabadságáért vért öntöttek? Azoknak a székelyeknek fiai

azok, akik a templomokból leszerelték a harangokat, hogy Gábor Áron ágyút öntsön belőlük e nemzet boldogságáért, hogy most 225 K.-ért képesek elkótyavetyélni és bitang kézre juttatni azt, amit nem az Önök keze munkája, nem az ő véres verejtékük, nem az ő önfeláldozásuk és önmegtagadásuk alkotott az Isten dicsőségére és a magyar haza javára, hanem amelyet az ő őseiknek, az ő őseik vallásosságának és hazafiasságának lehet köszönni” (C₁ 1673/1). Felindulását, a hangnemet – úgy tűnik – maga is túlzottnak ítélte, mert az idézett sorok (és folytatásuk) nem kerültek be a tisztázatba, az áthúzott részt az irattárba helyezett fogalmazvány őrizte meg számunkra.

Az éremtár alkalmi vásárlásokból, cserékből származó fejlesztését nem tartotta elegendőnek. Állandó, folyamatos forrás felkutatásával akarta biztosítani a gyűjtemény gyarapodását. 1902-ben azzal a kéréssel fordult a pénzügyminiszterhez, hogy „az ország területén előkerülő éremleletek a magyar nemzeti múzeum és a budapesti egyetem kiválasztási jogának gyakorlása után ugyanazon célból vele szintén közöltessenek”. A vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz áttett kérvényre a következő évben megszületett a beleegyező válasz: „A pénzügyminiszter úrral egyetértőleg az említett kérelmet méltányosnak és teljesíthetőnek tartván, egyidejűleg intézkedtem az iránt, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum a jövőben előforduló leleteket hivatalos elintézésük után közvetlenül a kolozsvári tudományegyetem érmészeti és régészeti intézetének küldje meg” (C₁ 548). Rövidesen Kolozsvárra érkezett a karancsi lelet, majd a porogi, bagosnyai, monorai és mások. A következő években a kolozsvári éremtárnak megküldték az ország területén előkerült éremleleteket, amelyekből Pósta tetszés szerint válogathatott. Természetesen az Érem- és Régiségtár a kiválasztott darabokért megváltási összeget fizetett. (Utóbb a kassai Felső-Magyarországi Rákóczi Múzeum is elnyerte ezt a jogot – C₁ 1725.)

Kinevezésekor Póstának szomorúan kellett tapasztalnia, hogy az Érem- és Régiségtár teljesen elszakadt a külvilágtól, alig tudnak létezéséről, ezért nem szerez tudomást a vidéken előkerülő régészeti leletekről. Az intézménynek magának kellett kitörnie az elszigeteltségből. Az első években levelekben fordult magánszemélyekhez és közületekhez, kérve, hogy a birtokukban lévő értékeket adják át az Érem- és Régiségtárnak. Jó néhány beleegyező válaszról tudunk, de kapott Pósta visszautasítót is. A visszautasítások részben érthetők, hiszen a századforduló a vidéki – helyi, iskolai, egyleti – múzeumok, gyűjtemények létesítésének időszaka. Talán Szilágy vármegye alispánja is hasonló megfontolásból hagyta felelet nélkül Pósta levelét, melyben a kolozsvári intézet igazgatója a néhai Szikszay alispán érem- és régiséggyűjteményének letétbe helyezését kérte (C₁ 1694/2).

Pósta Béla értékmentő erőfeszítéseire hamarosan felfigyeltek a történelmi múlt rajongói. Anyagi érdekektől mentes önkéntes külső munkatársak kis csapata kapcsolódott a műemlékvédő, múzeumgazdagító mozgalomba. A legelsők között kell számon tartanunk Kelemen Lajos bölcsészhallgatót, aki 1900 nyarán vázlatokkal kísért részletes levélben értesítette tanárát a marosszentkirályi református templom bontásakor előkerült emlékekről (C₁ 81). Utóbb még számos pusztuló műemlékre, kallódó értékre hívta fel Pósta figyelmét (a szentgericei unitárius templom 1670-ben készült mennyezetére, Nemes Ödön freskórajzaira stb.). Az ő közvetítésével vált az Érem- és Régiségtár úgy lehet leghűségesebb külső munkatársává ifj. Biás István postatisztviselő, majd a Teleki család levéltárosa, akinek úgyszeretete a környék számos műemlékét – a mikházi ferences zárda, a szőkefalvi római katolikus templom harangját, Petelei István 17. századi szekrényét stb. – mentette meg a pusztulástól, juttatta az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárába (C₁ 1200, 1387a, 1562–1563).

Az alkalmi vásárok számos értékes tárggyal gazdagították az Érem- és Régiségtárat, ám az előreláthatatlan meglepetések miatt lebonyolításuk nemegyszer roppant nehézkessé, bizonyta-

lanná vált. A kapcsolat állandó, kiszámítható jellege folytán különös jelentősége volt a kiterjedt összeköttetésekkel rendelkező gyűjtőkkel kialakított üzleti viszonyoknak.

Az Adolf Resch brassói ékszerésszel létesített hosszú, termékeny kapcsolat 1900-ban kezdődött, amikor is régiségeket küldött megvételre (C₁ 125). 1901-ben megvásárlásra ajánlotta az erdélyi érmeokről és érmékről készült könyvét, az e tárgyban írt mindmáig legátfogóbb numizmatikai szakmunkát (C₁ 219–224). A következő évben 1011 darabból álló régiséggyűjteményét ajánlotta: őskori és római régiségeket, 17–18. századi erdélyi bútorokat, 16–18. századi kályhacsempe-sorozatot, ónedénysorozatot, 17–18. századi majolikakorsó-sorozatot. Az anyag megvizsgálása után Pósta az EME-hez küldött feliratban sürgette a gazdag gyűjtemény megvásárlását: „Resch Adolf a gyűjtésben szakember, annyira az, hogy pl. okáért a legteljesebb erdélyi éremgyűjteményt ő gyűjtötte össze, s ő volt az, aki az erdélyi érmeeknek eleddig legtökéletesebb monographiáját megírta (Ad. Resch: *Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1526 bis zur Gegenwart*. Hermannstadt 1901). Az ő éremgyűjteménye a Nemzeti Múzeum tulajdonába ment át vétel útján, és ez a körülmény szintén bizonyítja annak értékes voltát.

Elsősorban tehát a gyűjtő szakértelme szavatol a gyűjtemény jósága mellett, de személyes tapasztalatból is jelenthetem, hogy a gyűjtemény tényleg csak jó darabokat tartalmaz” (C₁ 382).

A magas vételár – közel 10 000 korona – miatt a Választmány halogatta a vásár megkötését. 1903-ban írt újabb feliratában Pósta ismét hangsúlyozta, hogy „a gyűjtemény java része igazán elsőrendű drabokból áll”. Az EME 8000 koronát vállalt, a többit az intézet dotációjából fedezték. Végül is a vásár – Pósta nagy öröme – létrejött (C₁ 583–585, 588). De a szerződésben előírt négy év helyett Resch csak 1910-ben kapta kézhez az utolsó részletet – a Brassói Általános Takarékpénztár közvetítésével (C₁ 1167). A fizetése képtelenség és a szakítás veszélye tovaűnt, az üzleti kapcsolat helyreállt – mindkét fél hasznára. A kölcsönös bizalmat tanúsító megújult üzleti kapcsolatról vall az 1911. évi levelezés (C₁ 1752/1–32).

A Resch-gyűjtemény megvételéhez mérhető nagy vásárt kötött Pósta, amikor 1905-ben 7500 koronáért megszerezte a kolozsvári Kovács Ede éremgyűjteményét. A vallás- és közoktatásügyi minisztériumtól kért pénzsegélyt így indokolta: „hogy megakadályozzuk ennek a gyűjteménynek, melyre intézetünknek annyira égető szüksége volt, szétszóródását a különböző kereskedők között” (C₁ 1008). A levéltár megőrizte a 779 darab Árpád-házi és 666 vegyes házi érem jegyzékét.

A Pósta Béla hivatalba lépése előtti tíz évben az Érem- és Régiségtár 16 ajándékozással és 5 vétellel, tehát összesen 21 tétellel gyarapodott. Pósta működésének rövid első felében (1899 második felében) 27 tétellel (7 ajándékozás, 20 vétel) gazdagította a gyűjteményt. A két évtized szerzeményei az Érem- és Régiségtár állagát az 1899. évi többszörösére növelték. A Pósta Béla-korszak a múzeumgyarapodás kiemelkedő szakaszaként vonult be az intézmény történetébe.

Születő táruk, osztályok

1912-ben Pósta keserűséggel vegyes büszkeséggel írta: „1899-ben, vagyis egyetemünk fennállásának 28-ik esztendejében, mikor tanszékemet elfoglaltam, és az intézet vezetését átvettem, az érmészeti és régészeti intézet egész tudományos felszerelését egyetlenegy kézikönyv képviselte. Ezzel az egy könyvvel kezdtem meg múzeumszervező és egyetemi oktató munkámat” (C₁ 2039/1).

Gazdag levelezés vall könyvtáralapító gondjairól. A külföldi cégekkel – Ernst Wasmuth építészeti szakkönyv- és Karl Hiersemann lipcsei könyvkereskedővel – éveken át tartó, megbízható üzleti kapcsolat eredményeként a kolozsvári régészek lépést tarthattak szakterületük fejlődésével.

Lassanként létrejött az Érem- és Régiségtár saját szakkönyvtára. Egy 1903-as leltári kivonat szerint már 200, főként német nyelvű szakkönyvet mondhatott magáénak, melynek fele azonban kifizetetlen volt (C₁ 300a). Pósta kimerítő felterjesztésekben kérte a felettes minisztériumtól a szakkönyvtár további gyarapítását szolgáló pénzalapok biztosítását (C₁ 1965, 1966). A mai intézeti könyvtár legrégebbi állagát a Pósta Béla-korszakban beszerzett könyvek képezik.

A mai Erdélyi Történelmi Múzeum ritkaságszámba menő gyógyszerésztörténeti kiállításának alapvetése is a Pósta-korszakhoz kapcsolható. Megteremtése Orient Gyula egyetemi tanársegéd lelkes, áldozatos, céltudatos gyűjtő-mentő munkásságának köszönhető. 1901-ben adta át az első adományokat az Érem- és Régiségtárnak. A következő hónapokban-években fáradhatatlanul dolgozott, érvelt, s gyors egymásutánban küldte a felajánlásokat az ország minden részéből. A kísérőlevelek, részletes jegyzékek mind megtalálhatók a levéltárban. Köztük van Pósta 1902. évi köszönőlevelének fogalmazványa (C₁ 373). Egy későbbi levelében felidézi egykori kétségeit, s egyúttal megfogalmazza az Orient Gyula töretlen tenniakarásának eredményeként megszületett ritka szép gyűjtemény létrejötte fölötti örömét: „Nemigen bíztam eleinte abban, hogy a Dr. Orient Gy. úrtól kezdeményezett magyar gyógyszerészeti múzeum intézetünk kebelében csakugyan létesíthető lesz. [...] Dr. Orient Gyula úrnak elmondottam ezeket az aggodalmaimat, s ő mégsem csüggedt lelkesedésében, hanem vállalkozott arra, hogy lelkes agitációval legyőzi a nehézségeket. Öt év tapasztalata azt a reményt kelti bennem, hogy mégis neki volt igaza, mert az alatt az 5 év alatt máris igen szép anyag gyűlt össze intézetünknel, és úgy látszik, hogy az eszme terjed, hódít” (C₁ 1124).

Különösen gazdag iratanyag utal az Érem- és Régiségtáron belül kialakított képtár gyarapodására. Jelen kutatás nem vállalkozhat ennek az anyagnak a feltárására. Mindössze jelezni kívánja, hogy a Bánffy-palotában lévő mai Művészeti Múzeum kezdeteinek feltárása elképzelhetetlen az Érem- és Régiségtár levéltárának ismerete nélkül.

1902-ben Pósta elérte, hogy a vallás- és közoktatásügyi minisztérium rendelete alapján az Országos Képtár letétképpen néhány képet átengedjen az Érem- és Régiségtárnak (C₁ 426). Egyre több magánszemély tulajdonában lévő kép került adomány vagy vásár útján a Pósta vezette intézménybe. 1910 januárjában megvásárlásra ajánlották Munkácsy Mihály Honfoglalás című festményének színes vázlatát. Pósta Béla rögtön a vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz fordult (C₁ 1170). Egy hónap múlva egy másik levél Than Mór, Barabás Miklós és más magyar festők műveinek megvásárlását kérte a minisztériumtól (C₁ 426).

Az Érem- és Régiségtáron belül rendre önállósuló képtár szakszerű gondozást igényelt. 1911-ben az EME Igazgató Választmánya – „tehetségére és tanultságára való tekintettel az Erdélyi Nemzeti Múzeumnak lekötni óhajtván” – a Művészeti Akadémián és Párizsban tanult Merész (Müller) Gyula festőművészt kinevezte a képtár örévé (C₁ 1788). Két év múlva Pósta kérte, hogy a bölcsészeti kar Szeszák Ferenc szobrászművészt nevezze ki a képtárhoz fizetés nélküli gyakornoknak (C₁ 1937/1).

Pósta Béla néprajzi anyagot is örökölt hivatali elődjétől. Jelentős értéket képviselhetett, hiszen 1901-ben az Igazgató Választmány Sztripszky Hiador IV. éves bölcsészhallgató személyében másodgyakornokot nevezett ki gondozására (C₁ 167, 200). Sztripszkynek a mezőségi tavakról írt alapvető néprajzi-történeti munkájához szolgáltat adalékokat e tavaknál tett gyűjtőútjáról beszámoló levele (C₁ 503). Sztripszky gyűjtőmunkásságát Roska Márton folytatta. Munkálkodását a Szolnok-Doboka Vármegyei Irodalmi, Történelmi és Néprajzi Társulat megbízásából végezte. 1910 szeptemberében a néprajzi értékek pusztulására figyelmeztető beszámolókat küldött Szamos menti gyűjtőútjáról (C₁ 1511, 1849/5).

Az Érem- és Régiségtár kalotaszegi anyagának gyarapítása céljából Pósta kezdeményezte Gyarmathy Zsigáné néprajzi hagyatékának az átvételét. Végül is a múzeum 159 tárgyat – köztük 84 kancsót és 52 tálat – vásárolt meg. Az 1911. évi gyarapodásról szóló jelentésben úgy értékelte, hogy „Gyarmathy Zsigáné gyűjteményének megvásárlásából származik majolika műveinknek és hímzéseinknek ez évi leggazdagabb gyarapodása” (C₁ 1315, 1411, 2020/1).

A néprajzi mozgalom kiterjesztése érdekében 1910. június 18. és 22. között az Érem- és Régiségtár tanfolyamot szervezett. Ebből az alkalomból megalakult az Erdélyi Nemzeti Múzeum néprajzi gyűjtőtársasága, felerészben székelyföldi, továbbá mezőségi és más önkéntes tagokkal (C₁ 1386, 1739/1,2).

Pósta így értékelte az Érem- és Régiségtár néprajzi gyűjteményét és munkásságát: az Erdélyi Nemzeti Múzeumnak „szigorúan tudományos néprajzi gyűjteménye van, amely többrendbeli szakerővel rendelkezik, amelynek tudományos fejlődése a kolozsvári egyetemmel való kapcsolata következtében biztosítva van” (C₁ 1324).

Régészeti iskola teremtése

Kinevezésekor Pósta Béla egyszemélyes intézmény élén állott. A múzeumi anyag rendezése, ásatások útján történő további gyarapítása, tudományos feldolgozása szükségessé tette megbízható munkatársi kör kialakítását. Jegyzőkönyvek tanúsítják, hogy 1899 októberében beindította a régészeti kollégiumnak nevezett önképzőkört, melynek decemberi ülésére már tíz érdeklődő hallgató jött el, köztük Buday Árpád, Kovács István, Kelemen Lajos (C₁ 2188/1–3). Közülük került ki az induló kolozsvári régészeti iskola első nemzedéke. Tagjai három korona napi-díjjal alkalmazott segédmunkásként kezdték a régész pályát (C₁ 2039/2).

Pósta sürgetésére az EME Választmánya 1899. október 1-jei kezdettel szakdíjnokként alkalmazta Buday Árpád másodéves tanárjelöltet. Két év múlva kinevezték tanársegéddé, előbb ideiglenes, aztán végleges jelleggel, majd pedig az Érem- és Régiségtár osztályarcheológusává. 1904-ben bécsi, 1910-ben pedig német- és olaszországi tanulmányút céljából ösztöndíjhoz jutott. Tőle származik a mester és tanítványai közti levelezés tetemes része (C₁ 905–908, 984, 1129–1136, 1399a–k). Első leveleinek hangjára rányomja bélyegét a bécsi múzeumok és az egyetem szemkápráztató gazdagságából áradó lenyűgöző hatás. Gondolatai mindegyre hazaszállnak: „mint lehetne nálunk is hasonló módokat teremteni? [...] Nagyon sok otthon a tennivaló.” Az első bénító benyomások után észreveszi a bőség mögött meghúzódó hiányosságokat is: „a népvándorlasi és görög fekete-tengeri gyarmatok iparművészete között nem tudják megvonni a legtágabb határt sem.” A tapasztalatok nyomán megfogalmazza az otthoni teendőket: „Nemzeti becsület és tudományosság egyaránt parancsolják, hogy Erdélyben egy erős központi múzeum legyen, amely megakadályozza azt, hogy külföldi múzeumok 1/3 része magyarországi leletekből kerüljön ki.”

Kovács Istvánt 1900-ban vette Pósta maga mellé gyakornoknak. Öt év múlva ő is tanársegéd lett, 1910-ben pedig az Érem- és Régiségtár osztályarcheológusa. Ugyanabban az évben tapasztalatszerzés céljából felettese elküldte a brüsszeli Éremtani és Újkori Éremművészeti Kongresszusra (C₁ 1384).

Roska Márton elsőéves tanárjelölt 1901-ben került segédgyakornokként az Érem- és Régiségtárhoz, 1905-ben pedig kinevezték megbízott tanársegéddé. Vele az őskor és a néprajz hatalmas munkabírású szakembere indult el a pályán (C₁ 1905).

Segédarcheológusként kezdte Létay Balázs is, aki 1913-ban lett az egyetem érmészeti és régészeti intézetének gyakornoka. Az év végén Pósta pártfogásával angol nyelvtanfolyamra, illet-

ve „a keleti archeológiára vonatkozó tanulmányok” végett Londonba utazott. Az ékírás elsajátítása nem tartozott feladatai közé, mégis néhány hónap múlva már arról számolhatott be, hogy „könnyebb szövegeket olvasok és fordítok”, s a tervezett keleti intézet ásatási programjának kidolgozása foglalkoztatta: „hozzáfogtam, hogy egy – mondjuk – leltárt készítek magamnak az assyr-babyloni területről. Azt akarom, hogy az egész területről tudjam, ki hol ásatott, mit talált, vagy ki járt ott és mit látott” (C₁ 1709, 1926/7–8, 2284/3).

Magoss Irén segédőr 1911-ben a franciaországi Caenban Pósta támogatásával elnyert miniszteri és EME-segéllyel „a keresztyén középkori régészet és művelődéstörténet” körében végzett szaktanulmányokat (C₁ 1734/1–2, 1844/5).

1913 nyarán az intézeti ügyeket átmenetileg irányító Buday – a Bástya utcai épületben várható munkálatokról szóló beszámoló után – örömmel újságolta: „A túlsó intézetben Ferenczi és Gajdos urak vannak; az elsőről [Ferenczi Sándor segédarcheológusról – V.Z.] azt mondja Kovács úr, »nekünk való ember!« Végre tehát ismét egy!” (C₁ 1900/5).

Megkapó az önzetlen segítség, amellyel Pósta Béla kiválasztott munkatársai tudományos pályáját egyengette. A levéltárban számos ilyen természetű anyag van. 1911-ben az akadémia tervezett világtörténelmi folyóiratához régészeti tárgyú cikkeket kértek Póstától. Így válaszolt: „ha kész dolgunk lesz, nemcsak jómagam és dr. Buday Árpád úr, de az intézetemben működő szakemberek valamennyien szívesen bocsátják azt a folyóirat rendelkezésére. Így dr. Kovács István úr és dr. Roska Márton úr is.” (C₁ 1706/2).

Mit köszönhettek Pósta Béla tanítványai mesterüknek-mentoruknak? Buday Árpád vallomását idézzük: „Őszinte természetem van, még ha néha talán ízléstelen is. Ez az oka, ha kimondom és leírom, hogy sok mindenféle hozzám való jóságát sohasem tudom meghálálni Nagyságodnak. De azt, hogy a limes-kérdésre terelte neveltetésemet, igazán lehetetlenség meghálálnom. A többit még annyira, amennyire lehet, hűséggel, odaadó ragaszkodással, törekvések megértésével, szorgalommal: de ezt semmivel. Hiszen itt egy *zárt életcélt* nyújtott nekem Nagyságod, olyat, melynek eléréséhez bizony alighanem rövid az én még valószínűleg nem sok hátralevő évem” (C₁ 1399a).

Pósta Bélát lekötötték hivatali teendői, oktató-nevelő munkája. Ezért – bár a történettudomány számos ösvényén volt járatos – nem állt módjában elmélyedni valamely meghatározott szakterületen. Tanítványait, utódait épp erre készítette fel. Az őskor, a római kor, a népvándorlás kor, az éremtan országosan megbecsült, sőt a nemzetközi tudományosságban is számon tartott kutatói lettek.

Tudományos műhely

Pósta Béla tudományos szemléletének alapját az a gondolat képezte, hogy a Kárpát-medence évezredekén át összekötő kapocs volt Kelet és Nyugat között, hogy a közép-európai civilizáció gyökereit Keleten kell keresni. Ez a felismerés vezette a kőkorszak kutatását célzó ásatások során. Ugyanezt a célt szolgálta tudományos programjának legmerészebb terve, egy ázsiai expedíció indítása. Erről így vallott egyik levelében: „Intézetünk igenis egyik legfontosabb feladatául a Keletnek kikutatását tűzte ki olyan archeológiai és néprajzi szempontból, amelyet komoly tudományos előkészületek és szigorúan tudományos módszer alapján magyarul érző, magyar szakemberek vigyenek keresztül. Célunk ez azért, mert úgy látjuk, hogy ami eddig a keleti területek kutatása szempontjából történt, bármilyen hatalmas jelentőségű is, egyrészt mégis kevés, másrészt nem mentes bizonyos elfogultságoktól. Most a szükséges archeológus szakszerű kiképztetése van folyamatban, mert intézetünk a kutatást nem egy expedícióval kí-

vánja megoldani, de évtizedeken át tervezett állandó munkával. A kezdet, vagyis az első expedíció, hisszük, 1913 vagy 1914-ben megtörténik” (C₁ 2036/2). A háború végén még remélte, hogy a béke beköszöntével – Létay Balázs harctéri eleste miatt – Buday Árpád vezetésével útnak indíthatja a kis-ázsiai expedíciót (C₁ 2349, 2584/1).

Az ókori tanulmányok Pósta Béla-i programjának „egyik legnevezetesebb pontja volt az erdélyi limes-kutatások Torma Károly kezéből kihullott fonalának újrafelvétele”. Ennek a feladatnak az elvégzésére nevelte Budayt, aki magáévá tette mestere nézetét. Berlieni tanulmányai idején elhatározta, hogy több évre szóló munkatervet fog összeállítani az erdélyi és a temesközi római határ vonalának megismerésére. Ennek részét képezték a porolissumi ásatások, ezt választották az 1911. évi tanfolyam tárgyául.

E tervek legelső építőkockáit az ásatások jelentették.

1900-tól kezdve az Érem- és Régiségtár minden évben indított ásatásokat. A Pósta személyes irányítása alatt lefolyt ásatásokról alig maradt fenn kéziratos anyag. Meg kell elégednünk a nyomtatásban megjelent közleményekkel. Az egyedüli szerencsés kivételt a Roskával együtt végzett nándorvályai feltárás (1911) képezi, amely a Torma Zsófia-gyűjtemény anyagát volt hivatott pontosítani. Az MTA Régészeti Bizottsága elnökének, Hampel Józsefnek címzett jelentés így fogalmazza meg a nándorvályai – és vele párhuzamosan végzett csoklovinai – munkálatok eredményét: „A nándorvályai ásatás egy a tordosihoz hasonló telep anyagát szolgáltatta. Bizonyos eltérések, amelyek különösen a talpcsöves edények nagyságában, másrészt a pattintgatott kőszerszámoknak abban a vonásában jelentkeznek, hogy teljességgel fejlett neolitikoriak és a Torma-gyűjteményben feltűnő kjökkenmöödingszerű típusok teljesen hiányoznak: már magukban véve is amellet szólnak, hogy az említett kjökkenmööding típusokat nem lehet a tordosiakhoz sem számítani.

De ezen a tanulságon kívül az idén még más szerencsés körülmény is járult a Torma-gyűjtemény anyagának helyes szétválasztásához. Nevezetesen intézetünk a csoklovinai (Hunyad vm.) barlang átkutatásánál paleolitos vagy legalábbis nagyon korai átmeneti leletekre akadt, amelyek most már csaknem kétségtelenné teszik, hogy a Torma-gyűjteményben talált és eddig leginkább a kjökkenmööding típusokkal összevethető leletdarabok Hunyad megyei barlangi leletekből valók, és pedig minthogy Torma Zsófia a nándori és az algyógyi barlangban is kutatott, ezek a lelettípusok csakis e barlangokba utalhatók” (C₁ 1738/2).

Sokkal több írásos dokumentum maradt fenn a tanítványai által vezetett ásatásokról. Pósta bízott fiatal munkatársai elkötelezettségében, hozzáállásában, tudományos felkészültségében. Ám ez nem jelentette azt, hogy ellenőrizetlenül hagyta volna a pályájuk elején álló diákjait. Nevelői és tudományos felelőtlenség lett volna részéről. Elvárta, hogy sűrűn jelentkezzenek részletes beszámolóikkal. E levelek és jelentések az ásatások számos olyan vonatkozására térnek ki, amelyeknek nem volt helyük az egykori közlésben, ám értékes tudománytörténeti adalékok.

A Pósta Béla-korszak első ásatása az apahidai kelta temetőnél folyt. Pósta eredetileg a hely felfedezőjére, az ismert gyűjtőre, Orosz Endre helybeli tanítóra bízta a feltárást, de mellé állította ifjú tanítványát, Kovács Istvánt is, aki utóbb átvette a munkálatok irányítását. Nagy felelősség szakadt a másodéves egyetemi hallgató nyakába. Tizenhét nap alatt tíz jelentést küldött tanárának. Az első értesítés egy távirat volt: „A 4-dik kubikban egy sír. Kovács.” A többi levelezőlap tömör beszámoló a munkálatok lefolyásáról, az előkerült leletekről (C₁ 100–120). A szegedi határban végzett ásatásokról mindössze három rövid Kovács-levelet őriz a levéltár. Annál értékesebb Pósta két átírata. A Hampel Józsefnek mint a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtára vezetőjének címzett levelében a leletek tulajdonjogának kérdését veti fel, sorait pedig

így zárja: „ha a leletek intézetünk birtokában maradnak, még nem ösmerem Kovács dr. úr szándékát, hogy hol óhajtja azokat közölni. Mindenesetre a Kovács dr. úr nevében is köszönöm Méltóságod szíves figyelmét és értékelését, amelyben cikkét eleve is nevesíteni méltoztattik [!]” (C₁ 1291). Az ásatási terület tulajdonosának küldött levelében tisztázza a leletek korát: „az ásatások alkalmával 5 [öt] sír került kibontás alá, melyek közül négy iazyg-szarmata ízlésű mellékleteket tartalmazott, egy pedig minden melléklet nélküli gyermeksírvolt” (C₁ 1282).

Buday Árpád ásatásairól csak a felsőszentmihályfalvi feltárásoknál készült helyszíni jegyzetei és a kolozsmonostori ásatásokról adott egyoldalas jelentése vall (C₁ 246, 252). A Porolisumnál éveken át folytatott munkálatok kéziratos anyaga sajnos elkallódott.

Annál több a Roska Márton keze írását hordozó beszámoló. Első ásatása – Piskin – teljes kudarccal járt, levelei kiábrándulást sugároznak (C₁ 415–416). A dezmeri római ház ásatásáról (1903) küldött két levelezőlapja (C₁ 497–498) előrevetíti későbbi beszámolóinak egyik erényét: jelentését rajzzal tette hitelesebbé. A balsai (Szabolcs megye) ásatásról küldött beszámolóját (1903) a sírok vázlatos rajzával és a leletek jegyzékével gazdagította (C₁ 589).

E korai ásatásairól küldött szűkszavú jelentéseivel szemben a későbbiek nemcsak részletesebbek, hanem következtetések megfogalmazására is vállalkoznak. A vajdahunyadi kora Árpád-kori temető feltárásáról (1911) egy levelezőlapot, hat levelet küldött, és egy jelentést készített (C₁ 1659/1–8). Előbbiek becsét emelik a mellékelt rajzok (rombusz alakú nyílhegy, S-végű karika stb.), temetővázlatok, valamint az ilyenszerű bejegyzések: „Voltaképpen a 23. és 24. sz. miatt írok. Mindkettőben 1–1 ezüst dénáriust kaptam. Mindkettő: A./ STEPHANUS REX – R./ REGIA CIVITAS, – tehát Szt. Istváné. Ezek felett való örömet akartam megosztani, addig is, míg hazamegyek” (C₁ 1659/7).

Az ásatások szünetében tett verseci múzeumlátogatása lényeges módszertani következtetések megfogalmazására vezette: „Bizony, pusztán typologikus bemutatásban megközelítőleg sem ér annyit, mint mikor az egymásra következő rétegek tartalmát külön-külön ismerjük. [...] Megbizonyosodtam újabban is afelől, hogy a zsinór- és szalagdíszes kerámika elnevezések nem bírnak kormeghatározó értékkel oly értelemben, mint eddig hittük” (C₁ 1467, 1486). A nagy összefüggések megragadására törekedett. Egy jelentésben ezt így fogalmazta meg: „a perjámosi ásatás programunkban a délkeleti hatásoknak azt a csoportját törekszik tisztába hozni, amelynek útja az alsó Duna völgye” (C₁ 1930/2). Az európai kultúra kapcsolatait kereste, mikor végiglátogatta az erdélyi és alföldi múzeumokat (C₁ 1392).

Vannak Roska Márton leveleiben szép számmal a pályatársai szakmai hozzáértését jellemző sorok. Esetenként egyéniségüket is megismerjük: „Ki kell mennem Mórával Csókára, hogy tájékozódjam a halom különböző viszonyai felől. Egyelőre csak ez a programunk. [...] Kint volt Juhász is. Végtelenül örvendtem ennek a két derék Ferencnek. Annak is, hogy egymást megösmerték. Szeretem bennök a szerénységet, önzetlenséget, s hogy keveset beszélnek. Aki sokat locsog, sokat hazudik. Probatum est” (C₁ 1711/5).

Számos amatőr kapcsolódott be az Érem- és Régiségtár régészeti tevékenységébe. Jelezték az előkerült leleteket, segítettek az ásatások megszervezésében. Pósta jó érzékkel kiszűrte a nyereszkes, tolakodó, tudálékos kincskeresőket. Ahol jószándékot tapasztalt, tanáccsal szolgált, s a kölcsönös bizalomból a tudomány haladását szolgáló termékeny kapcsolat született.

Különösen sok levelet váltottak a kolozsvári régészek Kövári Ernő vajdahunyadi orvossal, aki számtalan régészeti pontra hívta fel Póstaék figyelmét. Beszámolt a vajdahunyadi kora Árpád-kori leletek előkerüléséről, és soraihoz mellékelte a temető vázlatos rajzát (C₁ 1648, 1651). Kezdeményezte a kisteleki barlang feltárását. Ásatását megbízható rétegtani megfigyelések, rajzok teszik hitelessé. Nem fontoskodott, s ha a részletekben esetleg vitatkozott is, az értelme-

zést a szakemberekre hagyta (C₁ 1851/1–12). Épp ezért Pósta és tanítványai megbíztak benne. Roska előszóban és levélben vezette be az ásatás elméletébe és gyakorlatába. Miután beszámolt a kiskaláni, mogyorósi, alsóteleki római leletekről, Pósta Budayt és Kovácsot küldte a helyszínre, de Kővárinak is adott önálló feladatot. Buday szerint a mogyorósi ásatás – amelyet az orvos-régész vezetett – „a legjobb kezekben van” (C₁ 1329, 1888/1–10, 2050/3, 2057/1–4).

Az ásatások révén vagy más úton összegyűlt anyag feldolgozása képezte az Érem- és Régiségtár tudományos munkásságának elsődleges tárgyát. Ha összehasonlító anyagra volt szükség, tanulmányozás végett gyakran kértek kölcsön múzeumok, közületek, magánszemélyek birtokában lévő tárgyakat, könyveket. Ugyanakkor ideiglenesen maguk is átengedték az Érem- és Régiségtár egyes tárgyait kutatás végett. Nagyon sok rövid levél tanúskodik az ilyen természetű intézményi vagy személyes kapcsolatokról. Az önzetlen tudományos segítségnyújtás, együttműködés számos példáját őrzi a levéltár. A teljesség igénye nélkül idézzünk fel néhányat közülük.

A kolozsvári kutatók többször kaptak kölcsön szakkiadványokat az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának nagyobb testvérétől, a sokkal jobban ellátott Magyar Nemzeti Múzeumtól (C₁ 1658/12–15). Számos levél tanúsítja a fővárosi intézmény igazgatójához, Hampel Józsefhez fűződő szoros kapcsolatokat. Különösen értékesek a Torma Zsófia-gyűjtemény kiadásáról és az ellenőrző ásatásokról cserélt levelek (C₁ 118, 157, 1376, 1610, 1611, 1710). A Székely Nemzeti Múzeum tudományos használatra átengedte László Ferenc magyarbodzai próbaásatásának leleteit (C₁ 1902/2, 2393/1–3). A Földtani Intézet végezte el az Érem- és Régiségtár részére az Igric-barlangból előkerült hibás növésű Ursus Spelaeus koponyájának vizsgálatát (C₁ 1957). Mesterjegyek meghatározásában a budapesti Winkler Elemér segítségét vették igénybe (C₁ 1306, 1859/1–2).

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára nem volt a mások tudományos eredményeinek egyoldalú befogadója. A maguk részéről a kolozsvári kutatók segítséget nyújtottak más intézmények gondjainak a megoldásához, pályatársaik tudományos vizsgálódásaihoz. A Magyar Nemzeti Múzeum részére elkészítették a Kolozsváron és Déván őrzött jelentősebb római feliratos emlékek jegyzékét, s a fővárosi intézmény megrendelésére gipszmásolatokat is készítettek (C₁ 1463, 1524). A Székely Nemzeti Múzeum birtokában lévő ruhákat a kolozsvári intézetben restaurálták (C₁ 1902/3–5). Hekler Antal a múzeum görög hüdriájáról és egy Aphroditészoborról kér fényképet (C₁ 1362, 1529/1–2). Nagy Géza kérésére megküldték az Érem- és Régiségtárban őrzött La Tène-sarkantyúk fényképét (C₁ 1911).

Az Érem- és Régiségtár munkatársai érintkezésbe léptek a határon túli intézetekkel, kutatókkal. A kapcsolatok kiépítését szolgálták a tanulmányutak, a nemzetközi tudományos értekezletek s nem utolsósorban a kolozsvári kutatók tudományos közleményei. E kapcsolatokban a Pósta Béla-iskola – a levelek tanúsága szerint – nem játszott alárendelt szerepet. Információi értékes adatokkal szolgálták a külföldi kutatók munkáját.

Több levél a neves újabb kőkori szakértő, Hubert Schmidt kolozsvári látogatásával kapcsolatos. A német tudós a Torma Zsófia-gyűjtemény tanulmányozására jött Erdélybe. Levelében tudatja, hogy Berlinben előadásokat tervez a tordosi leletekről. Pósta a maga részéről ígéri, hogy megküldi az oroszországi útja során szerzett ottani neolitikus szakirodalmat. Köszönetképpen a német kutató postázta a trójai és mükénéi civilizációt tárgyaló munkáit (C₁ 310, 311, 911, 1813, 1814, 2380/1–3, 2415/1–5). Szintén Trója és Tordos kapcsolatai felől érdeklődik a belgrádi Miloje Vassits (C₁ 935, 396).

A levelek többsége a klasszikus ókor iránti fokozott érdeklődés bizonyítéka. A berlini B. Schröder a Kolozsváron őrzött görög sisakról kér információkat (C₁ 958). J. Déchelette az Érem- és Régiségtár görög hüdriája felől érdeklődik, s egyúttal kiadványcserét ajánl (C₁

2001/30a–b, 2034/1–2). A berlini Paul Diergart daciai terra sigillatákat szeretne tanulmányozni (C₁ 918). A bécsi Otto Benndorf kérésére Pósta elküldte egy Szamosújváron talált római bronz tárgy fényképét (C₁ 1822, 1823/1–2, 1840). Buday egy római agyaghordócska adatait és fényképét postázta a francia A. Guéhard-nak (C₁ 1754/1–3).

A londoni Horace Sanders az erdélyi bányászat múltja felől érdeklődött az őskortól a középkorig. Tervezte, hogy Romániába utaztában ellátogat a kolozsvári Érem- és Régiségtárba. Pósta elküldte neki a kért adatokat és fényképeket (C₁ 595, 638, 1761/1). A kiel Bruno Sauer kétkötetes régészeti kézikönyv kiadását tervezte. Buday összeállította és postázta az erdélyi régészeti leletek helységek szerinti jegyzékét, valamint az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtáráról és a Szolnok-Doboka Vármegyei Irodalmi, Történelmi és Néprajzi Társulat gyűjteményéről kért adatokat (C₁ 1778/1–5).

Kolozsvári fogadtatása viszonzásául Ion Bianu eljuttatta Kolozsvárra Odobescunak a pietroasai kincsről és Tocilescunak a bukaresti múzeum ókori feliratairól írt közleményét. Pósta az Erdélyi Nemzeti Múzeum birtokában levő 24 darab 16–18. századi szláv és román oklevél fényképmásolatával hálálta meg a küldeményt (C₁ 749, 750). Egyébként Póstaék érdeklődtek a romániai régészek munkái iránt, igyekeztek megszerezni e műveket (C₁ 1721/7).

Az intézetben folyó kutatómunka számos közleményben, dolgozatban, tanulmányban öltött testet. A hazai szakfolyóiratok oldalain egyre sűrűbben jelentkeztek a kolozsvári tudósok. A régészet, éremtan, művészettörténet iránt érdeklődők – itthon és a határokon túl – várták dolgozataikat. A levéltárban őrzött iratok egy része épp e dolgozatok, ásatási jelentések sorsáról tájékoztat. Jó néhányukat fentebb említettük. Egészítsük ki e sort a gyalakuti kehely megszerzésével kapcsolatos levelekkel (C₁ 1863/1–2).

A levéltár megőrizte Pósta tudományos munkásságának – legjobb tudásunk szerint – eddig ismeretlen szilánkjait. Az *abrudbányai ref. egyház fedeles ezüst boros kancsójának*, „ZEGEDI GERGELI DEAK” 1632-ben készült ötvösmunkájának részletes szakszerű leírása egy tervezett, ám el nem készült [?] dolgozat magját képezhette (C₁ 1517).

Hasonló jellegű leírás maradt fenn a vajdahunyadi református egyház három kegytárgyáról: egy 16. századi és egy 17–18. századi aranyozott ezüstkehelyről, valamint egy részben aranyozott ezüstdedeles füles korsóról, melyhez 1685-ben jutott a gyülekezet (C₁ 1555).

A *piski, ref. egyház talpas pohara* című kézirat közlésre készült, de hiányzik Pósta irodalmi munkásságának jegyzékéből; a munka tartalmazza a pohár rajzát is (C₁ 1940/1–10).

Az Érem- és Régiségtárban folyó tudományos munka eredményei különféle kiadványokban szétszórva jelentek meg, főképp az Erdélyi Múzeumban és az Archaeologiai Értesítőben. Az európai tudományos intézetek példáját követve – és feleletként hazai és külföldi elvárásokra (C₁ 640, 1237, 1238) – Pósta 1910-ben elindította az intézet saját kiadványát, az első hazai kétnyelvű régészeti folyóiratot: *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából* – *Travaux de la Section Numismatique et Archéologique du Musée National de Transylvanie*. Az előfizetési felhívások több változatát is őrzi a levéltár. Az egyik így fogalmazza meg a kiadvány hivatását: „Ilyen módon az egész világ szakirodalmával lépünk érintkezésbe, s amíg egyfelől megismerhetjük azt, amink van, és azt, amire tudományos téren törekszünk, a hazai s külföldi szakkörökkel, másfelől itthon adunk számot arról is, ami máshol történik, és ami haladást jelent a tudományosságban” (C₁ 1988). A visszhang bátorító volt. Fél száznyi európai intézmény eredeti válaszát őrzi a levéltár (C₁ 1755/1–3, 1961–2000). Többségük – köztük a tekintélyes majna-frankfurti Kaiserisches Archaeologisches Institut, a Cambridge Antiquarian Society és mások – örömmel fogadta a kiadványcsere-ajánlatot. A kedvezőtlen válaszokat többnyire a magyar nyelv ismeretének, saját kiadványnak a hiánya indokolta. A néhány német intézet részé-

ről történt visszautasítás okát a trieri Provinzialmuseum felelete magyarázza: nem óhajtanak csereviszonyba lépni „olyan egyesülettel, amely német történelmi területen visszautasítja a német nyelv használatát” (C₁ 1982). A gesztus visszavágás volt a magyarországi osztrák befolyás miatt aggódó Pósta politikai fogantatású lépésére: megtagadta a Klausenburg címmel ellátott levelek átvételét, illetve nem válaszolt rájuk. Eljárása német tudományos körökben visszatetszést, a sajtóban pedig éles támadást váltott ki (C₁ 1255, 1462).

Jegyzékek, jelentések tudósítanak a Dolgozatok sikeréről. Egy kimutatás felsorolja az 5 hazai és 61 külföldi intézményt, amellyel az Érem- és Régiségtár csereviszonyba került (C₁ 1960/2). Más adat szerint „a külföldre mintegy 150 példa megy részben cserepélda, részben előfizetés” formájában (C₁ 1847/1).

Az előfizető, csereviszonyt kiépítő intézetek tekintélyes száma önmagában értékeli a Dolgozatok hasznosságát, színvonalát. A méltató nyilatkozatok sorából kiemelünk egyet. Erdélyi Pál EME-főtktár 1912-ben egyetemes tudományos folyóirat indítását javasolta. Indítványát – egyebek mellett – így indokolta: „E javaslat megokolására alkalmas példát nyújt az Érem- és Régiségtár igazgatójának példátlan sikerű vállalkozása, ki a maga gyűjteménye tudományos munkálkodását az állami segély terhére kiadott folyóiratban Európa-szerte szívesen fogadott közleményekben adja ki” (C₁ 2026/2a–b).

A Dolgozatok hazai és nemzetközi sikere egyet jelentett az intézetben folyó tudományos munka elismerésével. Az intézet európai szintű kutatómunkát végzett, beépült a nemzetközi tudományosságba.

Az országos műemlékvédelem és múzeumügy szolgálatában

Pósta Béla örömmel nyugtázta a múlt iránti növekvő társadalmi érdeklődést, a történelmi értékek megmentésére irányuló egyre hódító igyekezetet. Méltányolta a tudományos kutatások értékét felismerő segítőkész amatőrök tevékenységét, akik kincskeresés helyett értesítik a szakembereket az előkerülő leletekről (C₁ 319). Ilyenkor nem sajnálta az időt, hogy részletesen kifejtsse a régészeti tevékenység alapelveit (C₁ 1690/2).

Ám ennek ellenkezőjét is tapasztalnia kellett. Zalatnán, Verespatakon a római bronz edények szemetes gödrökben heverték, a feliratos köveket építőanyagként használták fel (C₁ 343). Várfalván a feltételezett római tábor – valójában Árpád-kori ispáni vár – területét a helybeliek kőbányának tekintették (C₁ 1764/1,4,5).

A tudatlan vagy tudatos pusztításból nemcsak a kincskeresés ösztönétől hajtott magánszemélyek, hanem közületek, hatóságok is kivették a részüket. Pósta tudomására jutott, hogy a kanizsai vár helyén talált emlékeket – a műemlékvédelem és a tudományosság igényeinek teljes mellőzésével – a kereskedelemügyi miniszter hatáskörében akarják elárverezni (C₁ 430).

A korabeli ásatási jog rendezetlen, kuszált állapotát kitűnően példázzák a zalatnai kutatásokkal kapcsolatos iratok. A zalatnai kohók közelében feltételezett Auraria Minor – valójában Ampelum – római város területén 1898-ban folytatandó ásatások irányításának jogát egy csendőrőrmester (!) nyerte el, s áldatlan, felmérhetetlen károkat okozó kincskeresés után csak meghatározott feltételek mellett közölte: „átengedem az általam megszerzett ásatási jog gyakorlását az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára számára (C₁ 551, 553, 580).

A tudomány és a hatalom együtt sem volt képes eredményesen szembeszállni a szűkkeblű, haszonelvű gondolkodásmóddal. Miután az 1911-ben szép eredményekkel indult csoklovinai ásatási terület védelme érdekében miniszteri rendeletre lezárták a barlangot, a terület tulajdonosa megtiltotta a kutatások folytatását, majd maga látott hozzá „az ott felhalmozott nagy mennyi-

ségű szuperfoszfát” kitermeléséhez, helyrehozhatatlan pusztítást okozva a kivételes jelentőségű őskőkori telepen (C₁ 1909, 2044/3–6, 2057/6–7).

A kincskeresőkkel szembeni tudományos és hatósági tehetetlenség a régészeti kutatás jogi védelmének elégtelenségével párosult. Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Igazgató Tanácsának követelésére újratemetés végett vissza kellett küldeni a nagyteremi Sükösd-kripta ásatása során előkerült és a múzeumba szállított csontokat. A felháborodott Pósta az egyházi főhatóság fellépését „az egyiptomi sötétség szellemé”-vel társítja. Hasonló nézet – írja – „csak a Volgán túl az obi osztjákoknál [képzeltethető el], a Volga folyón innen az Atlanti-óceánig ez a felfogás ismeretlen” (C₁ 717).

Mihelyt történelmi értékek pusztulásáról, pusztításáról értesültek, Póstaék rögtön közbeléptek a további rombolás megállítása érdekében. Roska levélben kérte fel a helyi hatóságokat a csoklovinai barlangban folyó turkálás betiltására. Maga Pósta lépett közbe a Várfalván dülő pusztítás megállítása érdekében. A kanizsai várnál talált leletek megmentése céljából értesítette Hampel Józsefet, az MTA régészeti bizottságának elnökét. A Zalatnán tapasztalt bűnös hanyagság megállítására a helyzetet részben ismerő Lukács László pénzügyminiszterhez fordult. Az udvarias megszólítás mögött nem volt nehéz felfedezni az aggódságból származó, a közöny elleni vádbeszédet: „Szégyenpír borítja el arcunkat annak láttára, hogy a művelt külföld ma már Erdélybe valósággal expedíciókat kénytelen küldeni, mint amolyan félbarbár területre, hogy tudományos felvilágosításokat szerezzen magának olyan régészeti tényekről, amelyek is Erdélyben constatálhatók, de amelyek ismeretére a külföldnek szintén szüksége van” (C₁ 343). Egyébként hasonló tartalmú előterjesztést küldött a vallás- és közoktatásügyi miniszternek és az illetékes országgyűlési képviselőnek is (C₁ 345, 347, 348). A válasz nem soká késett: „A kívánsága Zalatnára nézve *teljesítve van*” – írta a képviselő.

Pósta tapasztalhatta az eréllyel párosuló gyors alkalmi fellépések jótékony hatását. Ám azt is tudta, hogy ez a módszer távlatilag nem válhat be. A tűzoltás helyett a tűz megelőzésére kell törekedni, meg kell teremteni a történelmi emlékek védelmének törvényes kereteit. Az 1902-es esztendő a törvényhatósági segédlet megszerzésének éve volt. Beadvánnyal fordult Kolozsvár helyettes polgármesteréhez, s olyan szabályrendelet megalkotását kérte, amely kimondja, hogy a város kül- és belterületén minden építési és csatornázási munkálat elvégzéséhez szükséges az Érem- és Régiségtár engedélye, hogy az előkerülő régiségekre az intézménynek elővásárlási joga van (C₁ 325). Szvacsina Géza polgármester rövidesen el is küldte a szabályrendelet tervezetét (C₁ 428). A kolozsvárihoz hasonló tartalmú emlékirattal fordult a tordai városi tanácshoz (C₁ 372). Eredeti átirat értesít arról, hogy a zalatnai magyar királyi főbányahivatal átengedi az 1898-ban talált leleteket a kolozsvári egyetem érmészeti és régészeti intézetének, továbbá engedélyezi számára a Királyhágón túli vidék kincstári területein a régészeti kutatást, s e jog gyakorlását esetről esetre kérés benyújtásától teszi mindössze függővé (C₁ 427).

Pósta példája terjedt. Csongrád vármegye alispánjának rendelete hatalmi szóval lépett fel a megyei irodalmi és régészeti társulat gyűjtő- és ásatómunkájának támogatása mellett az illetéktelenek által kezdett ásatásokkal szemben. A rendeletnek az intézet levéltárában őrzött másolatára Buday rávezette Pósta egy jelentésének megállapítását: „az alispán mintát teremtett, mert rendeletével a M. Nemz. Múzeum előjogát nem érinti, mint állami múzeumét. Nemcsak tudomásul kell vennie a F[őfelügyelő]ségnek, de köszönetet is szavazni érte” (C₁ 1469).

Szakértelme, tapasztalata, küzdőszelleme Pósta Bélát országos feladatok megoldására tette alkalmassá. A Műemlékek Országos Bizottsága, amely tagjai sorába választotta, számos alkalommal kérte ki véleményét, ha veszélybe jutott műemlékek sorsáról kellett döntenie. A Forster Gyula elnök és Pósta Béla közti gazdag levelezés beszédes darabja a csombordi református

templom állapotáról szóló 1910. évi jelentés, amely tartalmazza az épület mellékletekkel alátámasztott leírását és építéstörténetét. Az egyházközség a templom lebontását tervezte. Pósta ajánlotta az építészeti értéket nélkülöző déli mellékhajó lebontását, ellenben védelmébe vette az épület egyéb részeit. Áthidaló javaslata szerint „a műemléki részletek teljesen megmaradnának, és mégis az egész helyreállítás és kibővítés stylusban egyező épületnek adna létet” (C₁ 1559/1–4).

Felkarolta a műemlékek megmentését szolgáló helyi kezdeményezéseket, közvetítő szerepet vállalt az e célból alakult Műemlékek Országos Bizottsága anyagi és szakmai hozzájárulásának elnyerésében. Közbelépésének köszönhetően Kolozsvár város tanácsa pénzt kapott a Fogoly utcai városfal helyreállítására (C₁ 1793/7, 10), napirendre kerülhetett a tordai római katolikus és a magyargyerőmonostori református templom restaurálása (C₁ 1913/2–4, 704). Szerepe volt a nagyteremi, a szentháromsági és a mezőújlaki templom lebontásának engedélyezésében, s egyúttal elérte, hogy az értékes részletek az Erdélyi Nemzeti Múzeumba kerüljenek (C₁ 679, 684, 739, 755, 814). A Műemlékek Országos Bizottsága támogatta a limes-kutatás tervét is (C₁ 1793/2–4).

Pósta figyelemmel kísérte a restaurálásokat, s tájékoztatta a Műemlékek Országos Bizottságát az esetleges rendellenességekről. Ezt tette a besztercei torony esetében is (C₁ 1047). A magyarvalkói templom helyreállítási munkálatainál tapasztalt visszasságok megismétlődésének elkerülésére javasolta: „igen óhajtható volna, miképp az ilyen restaurálások a M.O.B. részéről állandó műszaki felügyelet alatt engedélyeztessenek csak, vagy ha az nem lehetséges, úgy legalább a műrészletek helyreállításánál a bizottság szakértőjének jelen kellene lenni” (C₁ 946a).

Műemlékvédő munkálkodásában Pósta számíthatott más szakemberek együttműködésére. A levéltár megőrizte Gyalui Farkas minden bizonnyal Pósta kérésére készített két emlékiratát a csíksomlyói Kájoni-sajtó ügyében. Előbb úgy értesült, hogy „a nyomda sajtója teljesen ép állapotban van”. A nyomdatörténeti ereklye megtekintése után már azt jelentette, hogy „itt az egész nyomdáról mint értékesíthető vagy értéket képviselő objektumról szó sem lehet”, „historiai értékét pedig csak akkor nyeri meg, ha múzeumunkban elhelyeztetik” (C₁ 533, 560).

A művelődési intézmények főhatósága, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége is messzemenően kamatoztatta Pósta Bélának a kolozsvári múzeum megszervezése rendjén bizonyított hozzáértését, energiáját, szervezőkészségét. A kapcsolat megteremtése 1904. május 13-ra tehető, amikor Fraknoi Vilmos országos felügyelő – a múzeumügy terén szerzett gyakorlati tapasztalataira és ügybuzgalmára hivatkozva – felkérte, hogy vállalja „a vidéki múzeumok és könyvtárak és az azokkal kapcsolatos egyesületek szervezetére és kezelésére vonatkozó mintaszabályzatok tervezetének elkészítését”. A levéltár őrzi a felkérés eredetijét (C₁ 909). Egy jegyzék és pótlása felsorolja a 89 egyesületi, városi, vármegyei múzeumi szabályrendeletet, amelyek alapján Pósta összeállította az országos érvényű mintaszabályzatot (C₁ 758, 1139a–b).

Később a felügyelőség megbízta Póstát az ország keleti felében – Váctól Brassóig, Nagybányától Versecig – működő vidéki művelődési intézmények ellenőrzésével, irányításával. A levéltár őrzi néhány jelentésnek a fogalmazványát vagy másolatát, amelyben Pósta Béla megvonta országos felügyelői minőségében tett múzeumlátogató körútjainak mérlegét (C₁ 1556, 1004/29b, 30b, 37). Az intézmények életének minden területe érdekelte: az épület/helyiség alkalmassága, a pénzügyi háttér, a gyűjtemények összetétele és rendezettsége, a személyzet szakmai képzettsége, az utánpótlás biztosítása, a kiállító- és kutatómunka. Megállapításait a hiányok pótlását hivatott javaslatok követték.

Néhány kiragadott példa az 1913. évi jelentésből: a debreceni múzeum növekvő állománya új épület vásárlását teszi szükségessé; a nagybányai gyűjtemény nem teljes, a hiányos csoportokat fejleszteni kell; Szegeden „az ásatás, amelyet Móra Ferenc a Kremenyákon végzett, tudományos szempontból nagyon megbecsülendő forrás, amelynek kiadásáról a Főfelügyelőségnek

mindenesetre gondoskodnia kell”; Domokos János békésgyulai múzeumőr „igen érdemes ember, de utódjáról gondoskodni kell”. A békeidők utolsó jelentése (1914. július 10.) dél-erdélyi múzeumokban szerzett tapasztalatait rögzíti.

Múzeumellenőrző útjai nyomán tett javaslatainak megvalósítását célozták azok az ajánlások, amelyek a vallás- és közoktatásügyi minisztérium által kiutalt állami segélyek szétosztására irányultak. A főfelügyelőség az országos felügyelők – köztük Pósta Béla – javaslatait általában jóváhagyta (C₁ 2004/4c, 5, 31a–b, 38).

Az egyes múzeumokkal, szakembereikkel fenntartott levelezés átfogó képet nyújt az illető intézményekben uralkodó állapotokról.

A Szolnok-Doboka Vármegyei Irodalmi, Történelmi és Régészeti Társulattal folytatott különösen gazdag levelezés magyarázatát az a tény adja, hogy a többrendbeli nehézséggel küzdő dési társulat tárainak anyagát 1904-től az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára őrizte. A társulat továbbra is évi államsegélyt kapott „elsősorban a gyűjtemények gyarapítására, másodsorban azok fenntartási és kezelési szükségleteinek fedezésére” (C₁ 819, 1495, 2646–2649). A segély felhasználását igazoló jelentésekben Pósta szorgalmazta az összeg növelését. Kérését a néprajzi gyűjtés sürgősségével indokolta: a halászati tilalom miatt pusztulnak ennek az ösfoglalkozásnak az eszközei, és pusztulnak a magyar szavak, határnevek (C₁ 1283). E levelezés darabjai közül ki kell emelni Roskának a Szamos menti halászati gyűjtőútjairól és a magyarköblösi ásatásokról beszámoló jelentéseit (C₁ 1849/1–9).

Az alapító nemzedékhez tartozó Torma Zsófia, Kuun Géza halálával, Téglás Gábor Budapestre költözésével válságos helyzetbe jutott az előző század végén erdélyi viszonylatban élenjáró Hunyad megyei Történelmi és Régészeti Társulat, valamint dévai múzeuma. Pósta lehangoltan számolt be az egykor oly élénk tudományos munkát végző társulat szomorú jelenéről, a szászvárosi Kuun Kocsárd Gimnázium gyűjteményének mostoha sorsáról (C₁ 2015/2). Mailand Oszkár múzeumőr kérésére Roskát bízta meg az anyag rendezésével. Dokumentum értékű Roskának a múzeumban uralkodó helyzetet ecsetelő levele: „Téglás úr távozásával megszűnt ugyan a további lelkiismeretlenség, s megszűnt különösen az az állapot, hogy a dévai múzeum egy embernek ún. schweizer fejős tehene legyen, de vele kipakolt Déváról az utolsó ember, akinek legalább halvány sejtelme volt az archeológiáról” (C₁ 825). Mailand így summázta Roska munkáját: „megadta a lehetőségét annak, hogy e raktár múzeumká alakulhasson. Roska úr szép munkát végzett” (C₁ 840).

A László Ferenc és Csutak Vilmos tevékenységének köszönhetően fénykorát élő Székely Nemzeti Múzeum az országos felügyelő közbenjárására az éremtárat gyarapító állami segélyhez jutott. A levéltár örzi Póstának a múzeum helyzetéről alkotott véleményét, mellékelve Kovács István jelentését az éremtár 1912–1913. évi rendezéséről. Másolatban van meg a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének a múzeumhoz intézett leirata, melyben közli az új épületbe költözést, érme, oklevelek beszerzését célzó 25 000 korona kiutalását (C₁ 1902/6–7, 2004/33, 35a–e, 2015/9).

Pósta nem volt elégedett a gyulafehérvári viszonyokkal. Cserni Béla múzeumőrt az országos felügyelő kifejezett kérésére bízták meg a marosportusi ásatások irányításával, ám utóbb csalódottan állapította meg, hogy a feltárást a tudományos szempontok mellőzése miatt veszély fenyegeti: „Jóakarató öregembereknek sokat el kell nézni” – tette hozzá lemondóan. Az Alsó-Fehér vármegyei múzeum és a Batthyány Intézet személyzeti és helyiségdijait a papnevelde bekapcsolásával vélte megoldhatónak (C₁ 1775/9, 2004/21, 24).

Bodrogi János, a nagyenyedi református kollégium történelemtanára Kovács Istvánt kérte fel egy kis éremgyűjtemény meghatározására, Pósta pedig előteremtette a pénzalapot a gyűjtemény megvásárlásához (C₁ 1222).

Az országos felügyelőhöz bizalommal fordultak az alakuló múzeumok. Így például Pósta részt vállalt a tordai Magyar Közművelődési Ház szervezési munkájából. (Az egykori fejedelmi ház restaurálási munkálatait Möller István tervei alapján Lux Kálmán vezette.) A potaissai castrumnál tervezett ásatások beindításához (1914) épp az új intézménytől várt támogatást (C₁ 1506, 1886/1–2). Felkarolta a brassói magyar múzeum ügyét. 1913-ban felügyelői minőségben meglátogatta a brassói gyűjtők egyesületét, megtekintette a múzeum magját képező Niemandz Vilmos-gyűjteményt, tájékozódott az emberi és anyagi feltételek felől, s az eredményes munka érdekében javasolta az EME-hez való csatlakozást (C₁ 1775/7, 1889/3).

Pósta Béla országos felügyelői hatáskörébe tartozott az alföldi múzeumok tekintélyes hányada. Nemcsak meglátogatta őket, hanem levelezésben is állott velük.

A Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulattal, illetve a zombori múzeummal folytatott levelezés két régészeti vonatkozása miatt jelentős. Egyik leveléhez Pósta csatolta a bácsi török fürdő – pontos lelőhely és a tárgyak anyaga szerint csoportosított – 94 leletének jegyzékét (C₁ 1234, 1235). Több levél is született a szeghegyi honfoglalás kori temető anyagának tulajdonjoga ügyében (C₁ 1627, 1634).

A perjámosi ásatások költségeit részben a Dél-Magyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-Társulat (Temesvár) biztosította. A levéltár megőrizte az ásató Roskának a munkálatok eredményét összefoglaló tájékoztatóját (C₁ 1776/2).

Az aradi Kölcsey Egyesület kezdeményezte a pécskai ásatásokat, amelyek irányítására a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége Roskát nevezte ki, azzal a megjegyzéssel, hogy egyúttal képezze ki a – bizonyos ásatási tapasztalattal már rendelkező – helyi erőket (C₁ 1434, 1453). Pósta lehangoló jelentést küldött az új aradi Kultúrpalotában tett ellenőrzésről, mert az – ettől előre tartott – múzeumi célnak nem megfelelő. Egyedüli örvendetes tény, hogy „a könyvtárban igazi szakembert találtam” – írta (C₁ 2001/20a, c, 22d).

Néhány levél vall a Pósta és Zoltai Lajos debreceni városi múzeumi igazgató közt fennállott eleven szakmai kapcsolatról. Zoltai elkallódott 1910. évi levelére írt válaszában Pósta kifejti a pipáshalmi újabb kőkori zsugorított temetkezésekkel kapcsolatos véleményét: „ezek a temetkezések a legszorosabban a dél-oroszországi legrégebb sírokhoz csatlakoznak, s legszorosabb analógiáit a szmélai kurgánokban találjuk.” Az ásatási módszerek tekintetében Pósta a kubikrendszer híve volt, s elmarasztalta a debreceni régész – valójában eredményesebb – módszerét: „Igazán sajnálom, hogy kutatóárkokkal méltóztatott dolgozni, és így az egész halom szerkezetét csak hozzávetőleg ismerjük” (C₁ 1395). 1913. évi levelezésükből értesülünk a debreceni Közművelődési Ház építésével kapcsolatos részletes tervekről, a városi múzeum és a főiskolai gyűjtemény egyesítését célzó erőfeszítésekről. Zoltai álláspontja az országos felügyelő szerepéről: „a magunk részéről nagy súlyt fektetünk Méltóságod jelenlétére, amelytől ezen fontos ügynek kedvező lebonyolítását bízvást reméljük” (C₁ 2004/2, 18, 32b).

Pósta javaslatára a Főfelügyelőség Létay Balázst nevezte ki a nyíregyházi múzeum rendezéséhez. Jósa András köszönőlevele, táviratai (C₁ 1472, 1489, 1497) vallanak a kapcsolat hasznáról: „Hálásan köszönöm, hogy Létay Balázsban olyan segítőtársat volt szíves küldeni, amilyen-nél különbet nem is óhajthattam volna. Igen értelmes, páratlan szorgalmú és minden tekintetben kifogástalan fiatalember.”

A jászberényi múzeum megszervezésével megbízott Simonyi Gyula főgimnáziumi tanárnak – felettese megbízásából – írott válaszában Buday Árpád kifejtette az egységes múzeumi elvek

betartásának fontosságát (C₁ 1744/2). Utóbb Banner János vette át a múzeumőri feladatokat, s eredményesen kamatoztatta a kolozsvári Érem- és Régiségtárban 1913 nyarán szerzett tapasztalatait. Pósta értékelte alkalmi tanítványa érdeklődését, egyszerűen: „tanújelét adta a régészet és érmészet iránt való szerető érdeklődésének” (C₁ 1887/5). Banner egész életre szóló tudományos és emberi élményeket vitt magával Kolozsvárról, ezek parancsának engedelmeskedve lett Pósta Béla életművének leghűségesebb népszerűsítője.

Az Országos Főfelügyelőség megbízásából az Érem- és Régiségtár tanfolyamok indításával sietett a megfelelő szakképesítéssel nem rendelkező múzeumőrök és az érdeklődők segítségére. Az első ilyenszerű rendezvényre 1908-ban került sor, ám sajnálatos módon a vonatkozó irattári anyag elkallódott. Az 1910. évi tanfolyamra is csak jelzésszerű adat utal (C₁ 1858). Viszont az 1911. július 3. és 22. közötti harmadik régészeti tanfolyam lefolyásáról negyven irat tudósít (C₁ 1765/1–40). Legkorábbi keltezésű (1910. július) a Főfelügyelőséghez felterjesztett terjedelmes beadvány másolata, melyben Pósta ajánlatot tesz a tanfolyam megszervezésére. Kifejti véleményét, mely szerint az általános régészeti előadások nem közölhetnek maradandó ismereteket, ezért a jövőben „egy tanfolyam csak egy hazai régészeti csoport tárgyalását ölelje fel”. Az őskorban járatos képzett kutatókban nincs hiány, ezért a következő tanfolyam tárgykörét a római korra kell szűkíteni. (Az EME 1910. szeptember 14-i választmányi ülésén a tanfolyam célját az eljövendő erdélyi limes-kutatások előkészítésében jelölte meg – C₁ 1536.) Egyúttal közli a római régészet körébe vágó tervezett előadások tárgykörét (a római birodalom tartományai), a javasolt vendég- és helyi előadók nevét (Kuzsinszky Bálint, Buday Árpád, Kovács István, Pósta Béla). Megőrződött sok jelentkező levele, valamint a hallgatók névsora (Cserni Béla, Csutak Vilmos stb.). A tanfolyam lefolyásáról készített kimerítő jelentését – amelyben beszámol az előadásokról, a szakmai kirándulásokról – Pósta Béla azzal a javaslattal zárja, hogy a következő rendezvényt szenteljék Magyarországnak középkori emlékeinek.

Egy hatalmas levéltári anyag tartalmi gazdagságát, változatosságát igyekeztek felvázolni a fenti sorok. Egy rejtőzködő forrást kívántak bemutatni, amelynek megismerése egy nemzet, két ország tudományossága számos kérdésének a megfejtését hozná közelebb. Egyes darabjai már most kiadóért kiáltanak. Nagyobb része pedig arra vár, hogy feltárják, a kutatók asztalára tegyék. Szép feladat a fiatal történész- és régésznemzedék számára.

Béla Pósta-documents in the Archive of the Transylvanian Museum Association's Coin and Antiquities Collection. Béla Pósta, the Head of department of the Auxiliary Sciences of History chair at Franz Josef University, Kolozsvár (Klausenburg) between 1899 and 1919, and also the director of the Coin and Antiquities Collection, which belong to the Transylvanian Museum Association, but was in the use of the University. During his two decade lasting activity, he transformed the collection from simple storage material into a museum and moved it into a building that still stands today.

He schooled acknowledged specialists of various fields, and founded the archeological school of Kolozsvár (Klausenburg). Along with his collaborators he assisted the newly founded museums of Hungary, and took part in the european scientific cooperation.

This paper calls the attention of researchers to the mainly unknown written documents of the struggles and work of Pósta's time. The best part of the Transylvanian National Museum's Coin and Antiquities Collection and its Archive is in the care of the National History Museum of Transylvania.

János Szabolcs

„Sziveket, s Emberséges Embereket formáljon”^{*}

Színházelméleti nézetek az 1790–1820-as években¹

Dolgozatomban körülbelül harminc év színházelméleti gondolkodásának lényeges kérdéseit vizsgálom. A két évszám a magyar hivatásos színjátszás megjelenésétől a második országos műsorréteg kialakulásáig terjedő időszakot fogja át. Ez időszakban kialakultak és visszafejlődtek a magyar színjátszás intézményes keretei (állandó színház → vándorszínészet → állandó színház), körvonalazódtak az egyes színházelméleti nézetek.

„Az a meglehetősen kevés számú *elméleti* írás, amely ebben a korban a dráma és a színház kapcsán olvasható, valóban nem tart szoros összefüggést a korabeli akár eredeti, akár fordított drámákkal, de még a bemutatással, a színjátékkal sem.”² Bécsy Tamás megállapítása a magyar dráma- és színháztörténeti kutatások több mint egy évszázados eredményeit összegzi. Mindeneddig egyetlen olyan nagyobb lélegzetű művel rendelkezünk, amely dramaturgiai irodalmunk ezen korszakát vizsgálja, Solt Andor ma is haszonnal forgatható kézikönyvével.³ Bécsy Tamás nagyrészt az általa feldolgozott történeti anyagra támaszkodik, Solt viszont nem volt birtokában minden ilyen témájú írásnak, s tekintélyes részüket feltehetőleg – ideológiai okokból – nem is találta volna figyelemre méltónak.

Ahhoz, hogy a vizsgálatunk tárgyát képező szövegtörzset körülhatároljuk, elsősorban néhány elvi kérdést kell tisztáznunk: mi számít színházelméleti írásnak? Ki írhat színházelméleti traktátust?

Mi számít színházelméleti írásnak? Kifejezetten a dráma elméletével, illetve a színházi hatásmechanizmus mibenlétével foglalkozó írások vagy esetleg más tudományos diszciplínákhoz tartozó művek is, amelyek saját tudományáguk szemszögéből érintik a színház problematikáját? Ha a második lehetőséget választjuk, jelentősen bővül a rendelkezésünkre álló szövegek köre, ugyanis az 1790–1820 közötti években pszichológiai, erkölcsi antropológiai,⁴ morálfilozófiai művek, illemtanok, illetve nehezen kategorizálható, az emberi élet céljáról, az emberi boldogság lehetőségéről értekező írások térnek ki a színház lehetséges hatására. Például: Endrődy János: *Az embernek boldogsága, ki fejtegetve a józan böltselkedésnek segítségével*⁵; Török Damascenus: *Az időt töltő multságok, és különös figyelemmel a játék-szín erkölcsi tekintetben*⁶; Sárvári Pál: *Filosofusi Ethika, az az erkölcsi tiszteinkről, vagy kötelességeinkről, és gyakorlások módjáról a józan okosság szerint való tudomány...*⁷; Köteles Sámuel: *Erkölcsi antropológia, vagy alkalmaztatott erkölcsi tudomány*.⁸

Így második kérdésem is megválaszolható: az irodalomközpontú beállítottság leszűkítette a színházelméleti gondolkodók körét az irodalmárok, esztéták körére (Péczeli, Kazinczy, Szerda-

^{*} Az előadás elhangzott az EME I. Szakosztályának felolvasóülésén 2000. febr. 24-én.

¹ Cserey Farkas: *Hazaftui Ohaitási edgy Magyarinak*. Kézirat. Egyetemi Könyvtár Kolozsvár. Ms. 809.

² *Magyar színháztörténet*. Szerk. Kerényi Ferenc. Bp. 1990. 49.

³ Solt Andor: *Dramaturgiai irodalmunk kezdetei (1772–1826)*. Bp. 1970.

⁴ Az *antropológia* szó korabeli jelentése: 'tapasztalati lélektan'.

⁵ Endrődy János: *Az embernek boldogsága, ki fejtegetve a józan böltselkedésnek segítségével*. Pesten 1806.

⁶ Török Damascenus: *Az időt töltő multságok, és különös figyelemmel a játék-szín erkölcsi tekintetben*. Miskolcz 1818.

⁷ Sárvári Pál: *Filosofusi Ethika, az az erkölcsi tiszteinkről, vagy kötelességeinkről, és gyakorlások módjáról a józan okosság szerint való tudomány...* Nagy-Váradonn 1804.

⁸ Köteles Sámuel: *Erkölcsi antropológia, vagy alkalmaztatott erkölcsi tudomány*. Marosvásárhelyen 1817.

helyi, Sófalyv, Kármán, Batsányi), de kimaradt a minorita Török Damascenus, Endrődy János kegyes rendi pap, az első magyar színjátszó társaság krónikása vagy pedig a filozófiatanár Köteles Sámuel és Sárvári Pál. Itt jegyzem meg, hogy rendelkezünk egy eddig alig-alig értelmezett *par excellence* színházelméleti munkával, a színész Benke József írásával,⁹ amelyben a szerző a színházról való korabeli gondolkodás majd minden elemére reflektál. Úgy gondolom, hogy ezen szerzők írásaitól nem lehet és nem is érdemes eltekinteni. Csupán a következő érveket hoznám fel ennek védelmében: ha például a korban sokat emlegetett színház–templom–iskola hármasságban gondolkodunk, miért mellőznénk épp a templom és az iskola felől megfogalmazódó kérdéseket és kételyeket? Ha pedig – a kor szóhasználatával élve – a színház „az erkölcsi tudományok kútfeje”, miért épp a színház hatásáról is értekező erkölcsfilozófiai munkákról hallgatnánk? A továbbiakban ezeknek az írásoknak a segítségével próbálom rekonstruálni azt az elvárásrendszert, amely az 1790–1820 közötti években a színházzal szemben megfogalmazódott.

„Mi az a Játtzo Szín”?¹⁰

Kiindulópontként egy meglehetősen banálisnak tűnő megállapítás szolgál: a színház nyilvános intézmény. (A dolog érdekessége, hogy ezt az aspektust mindeddig meglehetősen elhanyagolta a szakirodalom.) A korabeli magyar viszonyok között a színház volt az egyetlen olyan nyilvános intézmény, amely nyitva állott minden rendű és rangú egyén előtt. Úgy gondolom, itt érdemes elgondolkodni a német színháztörténeti szakirodalom állításain, két okból is: a 18. század végén intézményesülő magyar színház közvetlen módon függött a némettől (pl. Pesten ugyanazt a közönséget akarták maguknak megnyerni; a cenzúra is Bécsre utalta színjátszóinkat; a színházzal kapcsolatba kerülő értelmiségi réteg alapvetően németes műveltségű volt stb.), másrészt pedig a német és magyar színházi viszonyok – a sokszor és néha oktalanul hangoztatott ellentéteken túl – meglehetősen hasonló vonásokat mutatnak, hisz köztudott, hogy az úgynevezett német „polgári” színházak nemesi, sőt udvari irányítás alatt működtek: Bécsben a Hoftheater alakult át császári rendelettel nemzeti színházzá, Goethe weimari színháza pedig a weimari választófejedelem udvari színháza volt. Mindezek ellenére a német kutatók (a korabeli teoretikusok és drámaírók nézeteivel egybehangzóan) a színházat a polgári kultúra termékének, pontosabban a polgári nyilvánosság (egyik) intézményének tartják. Ezek a színházak adtak teret a Lessing munkássága nyomán megszületett polgári drámának, Schiller pedig az *Ármány és szerelem* című drámáját, a *par excellence* polgári drámát von Dalberg bárónak ajánlotta. Arról lehet tulajdonképpen szó, hogy a színház megszűnt a nemesi reprezentáció eszköze lenni, többé már nem az volt feladata, hogy az uralkodói hatalom isteni eredetét legitimálja, mint például a barokk színháznak, amelynek elrendezése is ezt az elvet tükrözi. A színház a 18. század második felében a polgári önreprezentáció fórumává vált. Persze a *polgári* fogalmának többféle értelmezése lehetséges. Jómagam a *polgári* fogalmának korabeli (a színházzal kapcsolatban is használt) értelmezését fogadom el: a 18. század második felében a *polgári* kategóriája mint az *udvari* ellenpólusa jelent meg. Mint ilyen, az udvar hierarchikus rendjével és zártságával szemben egy, az általánosan emberi értékekre épülő értékrend érvényesítését követeli meg. Ennek az értékrendnek a jegyében született az arisztotelészi *homoion-elv* értelmezése Lessing *Hamburgi*

⁹ Benke József: *A theatrum tzelja és haszna*. Budán 1809.

¹⁰ K. Boér Sándor: *Az Obester. = Erdélyi Játékos Gyűjtemény*. Kiad. K. Boér Sándor–Bartsai László. Kolozsvár 1793. 160.

Dramaturgiájában: „Fejedelmek és hősök neve pompát és fenséget adhat egy darabnak, de a meghatottság érzéséhez nem járulnak semmivel. Természetes, hogy legmélyebben azok szerencsétlensége hatol a szívünkbe, akiknek életkörülményei a legjobban megközelítik a miénket, és ha királyokon szánakozunk, mint emberekkel érzünk együtt velük, nem mint királyokkal. [...] Igazságtalanok vagyunk az emberi szívvel – mondja Marmontel is –, félreismerjük a természetet, ha azt hisszük, címekre és rangokra van szükség ahhoz, hogy meginduljon és meghatódjék. A barát, az apa, a szerető, a férj, a fiú, az anya, általában az ember megszentelt neve: érzelemkeltőbbek ezek mindennél, kivívják ezek jogukat örökkön-örökké.”¹¹ A polgári tehát ebben az értelemben emberit, pontosabban magánemberit jelent: a lényeg az ember, a rang, a társadalmi státus pedig járulékos tulajdonságok. A továbbiakban megállapításaim a *polgári* így értelmezett fogalmán alapulnak.

Ebből a szempontból elfogadható a polgári kultúra Friedrich H. Tenbruck általi értelmezése: „Mindenesetre a polgári kultúra intézményeit sohasem tekintette egyik különös polgári rend sem kizárólag a maga külön birodalmának. A zene, a színház, az egyetemek, a múzeumok és a kultúra előmozdításán fáradozó számtalan egyesület és társaság a legkülönbözőbb csoportok részvételére épült. Nem »a« polgárság, hanem a polgárságnak – de persze a nemességnek is – egy jelentős része volt ezen intézmények alapítója és fenntartója – kezdeményezője, mecénása, támogatója, ügyfele, érdeklődő közönsége és terjesztője, sőt írója, költője és tudósa. Mindenesetre tudomásul kell venni azt a tényt, hogy a nemesség nem kevésbé kötődött ehhez a kultúrához, s legalább annyira ápolta, mint az állandóan felemlegetett burzsoázia.”¹² A polgári kultúrának ilyen – saját köréből elvileg senkit ki nem záró – értelmezése a magyar viszonyok felől nézve azért is indokolt, mivel a magyar színház mecénásainak, közönségének, íróinak és színészeinek egy részét a nemesség adja, főleg itt, Erdélyben. Elég csak arra gondolni, hogy az erdélyi színjátszó társaság valójában idősebb Wesselényi Miklós báró tulajdonát képezte. Ahogy Cserey Farkas írja: „Edgy Polgár társunk találkozott oljan Kedves Nemzetem! Ki közönséges Háládatosságunkat meg érdemli azért, hogy igaz régi Romai Hazafiui példáját adta, s adgya Magyarorságnak, kinek nevét szükségtelen emlitenem azért mivel minden igaz Magyarnek Szívébe nagy betűkkel be van az irva, be emlékezetének állandósága gyökerezve.”¹³ Hogy ez a tulajdonviszony hogyan befolyásolta a „színészi republikát”, remélhetőleg külön tanulmány tárgyát fogja képezni.

„A Játék szint mái üdőben... a fő mulató helynek tartják”¹⁴

Abból indultunk ki, hogy a színház nyilvános intézmény, a polgári nyilvánosság intézménye. Ebből adódik az, hogy ennek a közönségnek az igényeit kell kielégítenie. Így tulajdonképpen önmagától adódik a rendszer következő szintje: a színház mint szórakoztató intézmény. Érdekes, hogy erre az aspektusra alig reflektáltak a színháztörténeti kutatók. Pedig majd minden forrásban találhatunk erre utaló momentumot. Kissé furcsának tűnik, de ez a felfogás elsősorban nem a különböző, a színház ügyével közvetlen kapcsolatban álló személyek részéről fogalmazódik meg, ami tulajdonképpen érthető is. Abban a hangulatban, amelyben az állandó magyar színház megalapítása nemzeti üggyé vált, illetve – ellenkezőleg – sokan a színház létjo-

¹¹ Gotthold Ephraim Lessing: *Laokoon. Hamburgi Dramaturgia*. Bp. 1963. 260–261.

¹² Tenbruck, Friedrich H.: *A polgári kultúra. = A kultúra szociológiája*. Szerk. Wessely Anna. Bp. 1998. 61.

¹³ Cserey: *i. m.*

¹⁴ Endrődy: *i. m.* 186.

gosultságát kérdőjelezték meg, az öncélú szórakoztatás elvének túlzott hangsúlyozása épp a teátrum ellenfeleinek kedvezett volna. A szórakoztatás iránti igényt expliciten megfogalmazó szövegek főleg olyanok tollából származnak, akik kívülállókként, műkedvelőkként foglalkoztak a színház ügyével. Ilyen például Sárvári Pál debreceni professzor, akiről tudjuk, hogy látogatta a színházi előadásokat. A *Filosofusi Ethika* című művében az ember (mások, illetve önmaga iránti) erkölcsi kötelességeit taglalja. Szerinte az ember önmaga iránti erkölcsi kötelessége a „megújulás” (rekreáció – mondhatnók): „Utoljára megújulásunkra lehetnek minden tsekélyebb figyelmetességgel megeshető dolgok, kivált amelyekben csak az a tzelünk, hogy elménket elvonjuk a fontosabb foglalatosságoktól, a mellyekbe beléuntunk, vagy a mellyekben elfáradtunk. Minden efféle tsekélyebb figyelmetességgel járó dolgokat széles értelemben Játéknak (Lusus) nevezzük. Illyenek a Poétai elmés játékok, és előadások, a mellyek között különösen mulattatók azok, a mellyekben az emberek szokási 's erköltsei, beszédek és tselekedetek által akképpen terjesztődnek elő, mintha szemünk előtt történnének.”¹⁵ A színjáték tehát többek között látványosság, esemény, szórakozási lehetőség. Erről a kortárs Endrődy sorai is tanúskodnak: „...szükség a meg-nyugosztalás, szükséges az öröm-mulatozás a munkás polgárnak. Mi szebb, mint azon helyen szünet óráját tölteni, mellyben egyéb polgár társai meg-jelennek.”¹⁶ Az utóbbi vonatkozás jelentőségét az is kiemeli, hogy a családi szórakozási lehetőség e korban meglehetősen kevés. A báli szezon multságain kívül viszonylag ritkább a társasági élet, az estélyek csupán a legelőkelőbb vagy leggazdagabb rétegek társas életére jellemzőek. Marad tehát lehetőségként a színházba járás. Spiró Györgyöt idézem: „A színház ebben a korban olyan populáris intézmény, mint a huszadik században egyetlen műfaj sem. Minden előadás esemény, amely jelentős tömegeket mozgat meg. Óriási előnye, hogy nem kíván műveltséget, csupán némi nyelvtudást. Nem kell iskolázottnak lenni ahhoz, hogy valaki színházba mehessen, s ez az akkori viszonyokat tekintve igen fontos.”¹⁷

„A Játzó Színek sokat tehetnek... az embernek formáltatására, és ki miveltetésére”¹⁸

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a magyar hivatásos színjátszás kezdeteit az 1790-es, illetve az 1792-es évszámok jelölik, amelyek egyben a magyar felvilágosodás korára utalnak. Így joggal állítható, hogy a színháznak is – mint mindenki előtt nyitott, demokratikus intézménynek – megvolt a maga jól körülhatárolható helye a felvilágosodás nevelési elképzelésein belül. Emlékezzünk arra, hogy a felvilágosult II. József színházi rendeletében a színháztól az állampolgárok nevelését követelte meg. Hazai elméleti gondolkodásunkban is lényeges teret kap a színháznak mint nevelési célokat felvállaló intézménynek az eszménye. Az évszázad utolsó felében majd minden dramaturgiai írás említi a színház nevelő szerepét: „a játékszín az erkölcsi tudományok kútfeje”, a „játzó helyek a csinos erkölcsöket, udvariasságot, a társalkodás savát, az ízlést formálják”.¹⁹ A Magyar Hírmondó 1794/5. számában olvashatjuk: a játékszín három „nemes tárgya: a közönség gyönyörködtetése, a társaság megélhetése és a szív nemes érzékenysége.” Ha az itt megfogalmazott elvárásokat összevetjük az olyan önmeghatáro-

¹⁵ Sárvári: *i. m.* 93.

¹⁶ Endrődy: *i. m.* 186–187.

¹⁷ Spiró György: *A közép-kelet-európai dráma. A felvilágosodástól Wispiánski szintéziséig.* H.n. É.n. 25.

¹⁸ Köteles Sámuel: *i. m.* 94.

¹⁹ Id. Solt: *i. m.* 78.

zó műfajmegjelölésekkel, mint például *valóságos történeten épült érzékeny játék, gyönyörködtető szomorújáték, egészen új érzékeny rajzolat*, nem nehéz felfedezni a közöttük lévő kapcsolódási pontokat. Mindez pedig közvetlenül összefügg a szórakoztatás fentebb tárgyalt követelményével. Ez az elképzelés a *docere et delectare* elvének jegyében valósul meg: „a színház nevetve javítja az erkölcsöket”, a teátrumban „a gyönyörködtetés nem cél, hanem eszköz”. A színház tehát ebben a felfogásban a nevelés helye, innen eredeztethető a korabeli gondolkodásban a színház–templom–iskola hármasságának mindig visszatérő előfordulása.

Tehát a színház – a templomhoz és iskolához hasonlóan – tanít. Sajátos helyzete és eszköztára révén azonban feladatának hatékonyabban tud eleget tenni, mint a másik két intézmény. Ez egyrészt annak tulajdonítható, hogy az emberek ide önként, minden külső kényszer nélkül jönnek, aminek révén már eleve pozitív viszonyulás alakulhat ki a színpadról elhangzó vagy az előadott színműből levonható tanítás iránt. Ahogy Endrődy János írja: „ide a fizetés mellett is számosabban jelennek meg, mint ingyen a templomokban.”²⁰ Másrészt pedig a színházban nem szükségeltetik túl nagy műveltség, az elvont eszme itt a lehető legérzékletesebben jelenik meg. Ezeket foglalja össze id. gróf Teleki László: „A játékszini darabok, valamint egyfelől az erkölcsöknek nem árthatnak, úgy másfelől a nemzet kultúrájának és a nyelv kipallérozásának sokat használhatnak. Bizony majd szinte merném állítani, hogy egy morális darab szépen előadva még a virtus előmozdítására is gyakran többet használhat a legékesebb és érzékenyebb tanításnál.”²¹ Ezt a célt szolgálta a korban kialakult színészi eszköztár. Erika Fischer-Lichte mutatott rá,²² hogy a korabeli elméletírók (pl. a nálunk is ismert Johann Jakob Engel) a testet a lélek természetes jeleként értelmezték, a lelkiállapotok, érzelmek hű kifejezőjeként. Kialakult és állandósult egy olyan gesztuskészlet, amelynek önmagában is általános érvényű, konvencionális jelentése volt: „A kézmozdulattal kísért térdeplés általában esdeklést jelentett, amire az együttérzés válasza a térdeplő felemelése volt, az elutasítás viszont az elrúgásig mehetett, de térdepelhetett valaki túláradó örömeiben vagy hálájában is. A kézcsók nemcsak a szülő iránti érzelmek kifejezése volt, hanem általában a tisztelet és háláé, a férfi férfinak is adhatta. A vállveregetés történhetett együttérzés vagy barátságos leereszkedés okán. Az érzelmesség tetőfokán a férfiak is rendesen sírva fakadtak, a nők elájultak, sőt – Ophéliától Lanasszáig – időleges örülés lepte meg őket, amelyet kimeredt szem, bizonytalan járás, fejre kulcsolt kéz ábrázolt.”²³

S csupán ezen előzmények felől érthetőek valójában a színház funkciójáról alkotott korabeli nézetek, amelyeket a szakirodalom a *morális*, illetve *patrióta színház* eszményének nevez. Solt Andor a *morális* színpad eszményét Péczelitől, a *patrióta* színházét pedig Görög Demetertől és Kerekes Sámuelről eredezteti. Kérdéses azonban az, hogy e kettőt külön lehet-e választani. Mindenesetre az általam ismert korabeli szövegek egyikében sem találtam olyan kitételt, amely ezt indokoltá tenné. Tagadhatatlan, hogy a színháznak a morális és patrióta intézmény szerepét is be kell töltenie, viszont e kettős követelményrendszernek egyszerre kellett megfelelnie, nem létezett külön morális és külön patrióta színház. Színház létezett, morális és patrióta nevelési célokkal. Egyiküket sem szabad tiszta típusként felfogni, ugyanis erkölcs és hazafiság a kor tudatában szorosan összetartozó fogalmak voltak, s a dramaturgiai gondolkodásban is rendszerint együtt merültek fel. Két színházeszményről beszélni csak tudományos absztrakció révén

²⁰ Endrődy: *i. m.* 189.

²¹ Teleki László: *A magyar nyelv előmozdításáról buzgó esdeklései*. Pest 1806.

²² Erika Fischer-Lichte: *Kurze Geschichte des deutschen theaters*. Tübingen und Basel 1993.

²³ *Magyar színház történet*. Szerk. Kerényi Ferenc. Bp. 1990. 74.

lehetséges, valójában a két fogalom mindig összefonódott, csupán konkrét jelentésük és egymáshoz való viszonyuk változott.

Azt, hogy ezen elképzelések mögött mennyire komplex nevelési célok húzódtak, Köteles Sámuel írásának egy részletével és a Kelemen-féle társulat levelével próbálom argumentálni. Köteles szerint a „bölcse rendelt és intézett Játszó Színek sokat tehetnek az erkölcsök nemesítésére és pallérozására, az izlésnek tisztítására, az érzéseknek szelidülésére, az igazságnak, és józan principiumoknak terjesztésére, a babonaságnak, és a visszaéléseknek kiírtására, és ki-miveltetésére”.²⁴ Kiegészítve a másik írással: „Mivel pedig a' Teátrumnak felette nagy ereje vagyon a' Nézők szívére: tehát fő kötelességének tartya ezen Társaság, hogy nemzeti Teátrumán Hazánk' Történetéből színlett játék-darabokat játszodgyon, egyedül tsak azért, hogy a' Nyelvnek ki-fényesítése mellett, gyarapodgyon a' Nemzeti karakter is.”²⁵ Kelemen László társulatának leveléből jól lehet következtetni arra az elvárásrendszerre, amelynek mentén a patrióta színházra vonatkozó elképzelések szerveződtek.

Tévedés lenne azt hinni, hogy a korban konszenzus alakult ki a színház nevelési funkcióját illetően, ugyanis voltak tökéletesen ellentétes vélemények, nézetek is. Ezeket foglalja össze Benke József 1809-es dramaturgiai írásában: „A theatrum felől való vetélkedés mind ez ideig sok Íróknak adott foglalatosságot, sok Játszó-Társaságot kétségbe ejtett, és a' Chatedrákról mennydörgéseket támasztott. [...] Rousseau, Götz, Nösselt és még egynéhány vóltak nevezetesebb ellenségei. Rousseau kiváltképpen tagadja, hogy a Játékszín az erkölts' meg-jobbitásának fundamentoma. Götz és Nösselt a' Keresztény erköltsre-való befolyását tapogatják, és abban a' tekintetben igen ártalmasnak találják.”²⁶ Hazai viszonylatban ezekhez még hozzáadódnak az olyan vélekedések, melyek szerint a magyar nemzeti jellem és a „komédiázás” egymással öszeegyeztethetetlenek.

Mint már a bevezetőben láttuk, vizsgált szövegeink meglehetősen sokfélék. A meglepő az, hogy ugyanazokra a gondolatokra reflektálnak, megerősítik vagy épp cáfolják egymás állításait. Ez részben annak köszönhető, hogy olyan gondolatokról van szó, amelyek átmentek a közgondolkodásba, részben pedig annak, hogy az egyes szerzők bizonyára ismerték egymás írásait, vagy pedig ugyanazokat az alapszövegeket (főleg német nyelvűeket) olvasták. Mindenesetre ezt bizonyítják a pontosan kimutatható szövegegyezések. A továbbiakban a legfontosabb elemekre utaló gondolatokat szeretném szembe-
 utaló gondolatokat szeretném szembe-

„...a szükséges, díszes erköltsök kellemetes és követésre méltó színben adódnak elé”²⁷

A vizsgált művekből az olvasható ki, hogy a színház alapvető nevelő szerepe a felvilágosodás eszméinek terjesztésében ragadható meg. Ez a nevelési célzat magával hozta a felvilágosodás eszmekörének megjelenését az egyes színjátékokban: a polgári kiscsalád apológiája, az áldozatkészségen és lemondáson alapuló becsület, a vallási tolerancia, az úgynevezett „primitív” népek erkölcsi felsőbbrendűségének hirdetése, a természetes élet dicsérete, a gyarmatosítók elítélése – hogy csak a legnyilvánvalóbbakat említsem. Ezek persze anakronizmusnak mi-

²⁴ Köteles Sámuel: *i. m.* 94.

²⁵ *A Magyar Teátrumi Társaság levele az Ország rendjeihez* (1790). = Endrődy János: *A magyar játékszín*. I–II. Pest 1792–1793. I. 33.

²⁶ Benke: *i. m.* 5.

²⁷ Török Damascenus: *i. m.* 51.

nősülhetnek az 1810-es években, de csak akkor, ha egy nagyon fontos tényt figyelmen kívül hagyunk: a színházban vegyes összetételű közönség előtt hangzottak el, amelynek jelentős hányada számára még a reformkor legelején is újdonságként hatottak. Spiró György szerint ez azt bizonyítja, hogy a színház sajátos helyzeténél fogva konzervatív intézmény, „leglátványosabban produkálja a filozófiai, ideológiai és esztétikai korszerűtlenséget”.²⁸ Ennek az oka elsősorban abban keresendő, hogy a színház minden más „műfajnál” erősebben kötődik a közönséghez, sikert kell aratnia, különben nem létezhet; nem egyéni, hanem kollektív befogadásra van utalva, pillanatnyi igényt kell kielégítenie, nem hozhat létre műalkotást a későbbi generációk megértésére számítva. Az irodalmi műnek nem létfeltétele, hogy azonnali hatást váltson ki, a színház viszont nem lehet meg nélküle.

A kor színházi teoretikusai a színházi illúzió elvét képviselték, amely szerint a színpadon megjelenített történés maga a valóság. Török Damascenust idézem: „A Theátrumok, Játék-Színek, hol külömbféle víg, vagy szomorú történetekben, mint egy szem eleibe állítatik a Világnak minéműsége, az embereknek helyes, vagy helytelen tettei, elmésen elé adatnak.”²⁹ Benke József pedig Sulzer nyomán írja: „Szultzer megmutatja, hogy a' valóságos Dráma egy igaz, és természeti képezete valamelly érdeklő történetnek, melly által valamelly bizonyos szerentsés vagy szerentsétlen Polgári, Familiaai, vagy egyes emberi eset előadattatik.”³⁰ Ezzel szorosán összefügg az az elképzelés, mely szerint a színjáték lehetőséget ad az ember igazi megismerésére: „A' Theatrum alkalmatosságot ad az embernek tellyes megesmerésére, mind lelke, mind teste változásainak kitanulására. [...] De nem teheti ezt a' Philosophus Színjátékok nélkül? Nintsené néki erre fürkésző lelke? Nintsené néki magánakis esete? nem látjaé a' közönséges életet? Mindezek eszközül lehetnének, de mi nem találjuk ezeket elégségeseknek mindenkor.”³¹ Ebből a szempontból tehát a színjáték hatékonyabb mind a valóságos élet megfigyelésénél, mind pedig a stúdiumnál, ugyanis a színjáték sűrít, eltekint az esetlegességektől, illetve olyan emberi eseteket jelenít meg, amelyek a valóságban ritkán fordulnak elő, így nem is tehetők tanulmányok tárgyává. „Bajosan tud magának a' Visgáló bölts egy Makbetet képzelni, a' ki a' legbetűletesebb emberből legalább-való gonosztevővé válik, hogyha ötet eredetiképpen nem látta.”³² S a színjáték nagy előnye: elvileg bármikor megismételhető. Így töltheti be hivatását, amelynek érzékeltetésére Zollikoffert idézzük: „Meggyőződéssel által látom, millyen hathatós eszköz lehetne arra, és rész-szerént azis, hogy a' Nézőben nemes gondolkozást öntsön; szívének érzemé-nyeit táplálja; lelkének számos alvó ereit felébressze, szánakodásra, ember-szeretetre, nagy-lelkűségre, ember-esméretre buzdítsa; a' virtus' kellemetességét, és a' véték' undokságát szembe tüntesse, a' szabadságnak érzését lelkesítse és tüzelje; a' hatalommal visszaélőket, az embertelen gazembereket megbéjjegezze, és sok vétkeket, mellyeket a' polgári és vallási Törvények nem tilalmazhatnak, sem meg nem büntethetnek; mellyek mindazáltal a' rendet, és a' Társaság örömeit felforgatják, és erköltsiképpen rossz követkevései lehetnek, az illyen hibákat a' ki gunyolásnak és tsufondárosságnak tárgyául tévén, azt a' szerént megútáltassa.”³³ A színház tehát morális instancia is, ahol megbüntethetők azok a vétkek, amelyeket az állam törvényei nem büntethetnek. Nem egyszerű valóságpótló szerepe van tehát, hanem igazabb valóságként jelenik meg.

²⁸ Spiró: *i. m.* 37.

²⁹ Török Damascenus: *i. m.* 49.

³⁰ Benke: *i. m.* 10.

³¹ Uo. 11.

³² Uo. 12.

³³ Benke: *i. m.* 7–8.

A színházat ugyanakkor épp erről az oldaláról érték a leghevesebb támadások. Ismertek olyan nézetek, amelyek tagadják, hogy a színház funkciója az erkölcsök nemesítése volna, vagy épp azt állítják, hogy a színház az erkölcsök megrontásának hatásos médiuma. Ezeket a nézeteket szokás – felületes általánosítás folyományaként – az egyház többé-kevésbé hivatalos álláspontjának tekinteni. Tény az, hogy egyházi személyek részéről megfogalmazódtak ilyen ítéletek, de azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a színháznak jeles pártfogói is kerültek ki az egyház köréből. A fentebb idézett Endrődy is pap, gondoljunk például a színház számára fordító Verseyhyre vagy a Benke által is idézett német protestáns prédikátor Zollikofferre. Vagy a kolozsvári Mártonfi püspökre, aki Révai Miklósnak a következőket írja: „Nálunk a Magyar játék szín jól foly mivel itt Kolosvárt más nyelv nintsen. [...] A Magyarországi fordítások mind játszottattak, 's mind játszottatnak itten, és Erdélyiek is naponként jönnek világra. [...] A kevés eredeti Magyar munkák kevés betsületet vallanak? [...] Még egyszer mondom, hogy jól foly nálunk a játék, de nem hiba nélkül, 's nem is igen remélhettyük a jobbulást, a mig a Criticak és recensio nem áll fel. Ennek fő oka az a nemzeti nagy buzgóság némellyekben, a kik minden hibás elő adásnak, 's fordításnak tapsolnak, 's a jót a rosztól igazán nem különböztetik.”³⁴ Jogos és lényegretörő kritika. Akadnak viszont olyan írások is, amelyek a színházat – az egyházatyák írásaira hivatkozva – mindenestől károsnak tartják. Így például a más vonatkozásban már idézett pater Török Damascenus a színjátszás egyetlen megengedhető módjának a hajdani iskolai színjátszást tekinti, amely bibliai történetek előadására vállalkozott. A világi színjátszás minden formája eredendően káros. Írása ugyanakkor „a negatív adat is adat” elvének jegyében nagyon is jól jellemzi a már emlegetett színészi eszköztárat. „Ritka játék adatik ma elő a közönség mulatságára, amelynek mosóra szüksége nem vólna. [...] Nem de, ha Tragedia játszatik, az ebben példázott dolognak szerelem az oka? Majd minden Comoediáknak is nem más a tárgya, tsak a szerelem, és végezetre a párosodás. Ezeket pedig a testnek olly mozgásival (gestusokkal) játsszák, és olyan édes újonnan ki gondolt tündér, és kísértő szavakkal, vagy énekekkel fejezik ki, hogy majd lehetetlen az ártatlan, gyenge, annyival inkább már az ilyenekre hajlandó ifjúság szívének fel nem buzdúlni, meg nem romlani. [...] azok a szerelmet festő szavak, mútogatások egyenesen a tzélra vezetik a nézőket, hallgatókat, melly tzélből készítetttek, és mutogattnak a játszóktól. Ez a tzél pedig a Comoediákban és Tragediákban az, hogy indítsák, mozdítsák a nézőket azon indulatok érzésére, mellyek a játék valóságát tészik.”³⁵ Pater Damascenus tehát meglehetősen jól ismerte a dráma hatásmechanizmusát, sőt az eléggé nem kárhoztatható témákat, illetve az „érzékenységbeli nyájaskodások” megjelenítésére szolgáló „tündér és kísértő” szavakat és bájoló „mútogatásokat” is. Az érdekes ebben az, hogy állításai szöges ellentétben állnak mindazzal, amit a színház hasznáival foglalkozó írások megfogalmaztak. Mindaz, ami az eddigiekben az ember épülését szolgálta, itt az ember megrontásának eszközévé válik: „Magokra veszik gondolataikban annak a személynek sorsát, és környülállásait, a' mellynek szerencsésjén olly nagyon örültek, vagy szerencsétlenségén bánkódtak, és első alkalmatosságban arra készek, hogy abban próbát tegyenek. [...] Ki tagadhatja tehát, közönségesebben szólván, ártalmasoknak lenni ma a Theatrumokat az erkölts tisztaságának, minekutána tudgyuk, hogy közönségesebben ollyan játékok jelennek meg a játék-színekben, mellyekben az állati gyönyörűsége

³⁴ Mártonfi püspök levele Révai Miklóshoz. OSZK Kézirattára. Levéltár.

³⁵ Török Damascenus: *i. m.* 58–60.

hajló gyengéje az embernek a maga eledelét fel találja, és tüzet kap az a tápló, melly veszedelmes füstjével a lelket, s a jó hírt, nevet bé kormosítja, és sokszor az erszényt ki üresíti.”³⁶

Úgy tűnik, Damascenus nézetei egy egész más emberkép felől fogalmazódtak meg. Idézett megállapításai ugyanis a pietizmus nézetei felé mutatnak. A pietisták szerint az ember akarata eredettől fogva rossz és bűnös, csakis ennek az akaratnak a teljes lerontása teheti tartalmassá és erkölcsössé a nevelést. Ennek az alapelvnek a jegyében alakították ki oktatási-nevelési rendszerüket, az őskeresztény szeretet szellemét szerették volna megvalósítani életben és iskolában. Ebből kifolyólag például minden játéktól, tánctól, színházlátogatástól eltiltották növendékeiket; úgy vélekedtek, hogy a könnyed szórakozás elvonja a gyermeket az evangéliumi tan tiszta élvezetétől és őszinte szeretetétől.³⁷

Másik magyarázat is lehetséges, ezt már Endrődy nagyon jól felismerte: „A kik a játék színeket valaha kárhoztatták, és erkölcs vesztegetőjének mondták, azok más tekintetből nézték azokat. Mikor a szent Atyák őket tilalmazzák, és buzgón is, tüzesen is ellene ki kélnek, észre kell venni, hogy ők nem érthettek egyéb Játék színt, hanem milyen az ő üdejükben, vagy előttök a bálványozó Nemzeteknél szokásban volt. Ezen Spectaculumok különböztek a máii Játék színektől. Többnyire ők a bálvány Isteneknek tiszteletükre szenteltettek, és azért egyik részét tették az isteni szolgálatnak. [...] Akik a szent Atyákon kívül, az újabb üdőkben a Játék színek ellen ki kéltek, úgy nézték a Játék színeket, millyenek ők mostan, gyakorta. Nem azt tekintették, a millyeneknek kellene lenniük, hanem a millyenek.”³⁸ Ilyen és ehhez hasonló érvek nem indokolják tehát az erkölcsös embereknek s főleg az ifjúságnak a játékszíntől való eltiltását. Ezt a kijelentését Endrődy megsemmisítő érveléssel támasztja alá: „Az valóban nem is érdemel feleletet, ha mondjuk, hogy az Üdvözítő sehol sem tanátsolja a Játék színeknek meg látogatásokat, vagy hogy maga sem volt soha is Játék színbe [...] Israel Országában Játék szín nem volt, abba tehát nem is mehetett.”³⁹ Vitathatja ezt valaki?

Azt sem kell elfelejtenünk, hogy a pszichológia mint önálló tudományág ennek a korszaknak a terméke. Így nem kell csodálkozni azon, hogy a korban meglehetősen ellentétes felfogások éltek az ember természetéről. Hisz egyszerre hatott a kanti antropológia, a különböző morálfilozófiai írások, a pietizmus, a Rousseau *Emiljében* megtestesülő emberkép. Így például a már idézett német protestáns prédikátor, Zollikoffer az autonóm, önállóan gondolkodó ember eszménye felől közelít a színházban megvalósuló neveléshez: „A' mi pedig az Ifjúság' ártalmára lehetne a' Színjátékokban, azt tsak az olyanokról lehetne mondani, mellyek fogható bárdolatlansággal, kitsapongó erköltstelen gyönyörködéssel, szemtelen kifejezéssel, és ízetlen bo[lo]ndsággal készítettek. De az okos eztis tudja a maga hasznára fordítani.”⁴⁰

„A Nemzeti Karaktert maradandóvá teszi és szelidíti”⁴¹

A kilencvenes évek elején alakult ki az a nézet, hogy a színjáték egyik legfontosabb feladata a nemzetiség, a nemzeti jelleg és érzés ápolása. A nézet első megfogalmazása a Hadi és Más Nevezetes Történetek hasábjain jelent meg 1790-ben. A szerzők – Görög Demeter és Kerekes

³⁶ Uo. 57–58.

³⁷ Lásd Fináczy Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. I–II. Bp. 1902. II. 25–26.

³⁸ Endrődy János: *i. m.* 188–189.

³⁹ Uo. 189.

⁴⁰ Id. Benke: *i. m.* 9.

⁴¹ *A Magyar Teátrumi Társaság levele Pest megye tanácsához (1790)*. = Endrődy János: *A magyar játékszín*. I–II. Pest 1792–1793. I. 17.

Sámuel – a színház feladatáról alkotott felfogásokat még egy aspektussal toldották meg: a színház ne csak az emberi jó tulajdonságokat mutassa fel, hanem a nemzeti virtust, a magyar embert minden más nemzettől megkülönböztető sajátos jellemvonásokat is, amilyenek a vendégszeretet, a hősiesség, a hazaszeretet. Ugyanezt a meggyőződést árulja el Endrődy János írása is: „Hol lehet a haza szeretetet, a szép vagy vitéz nagy tetteket jobban föl indítani, mint a Játék szinben? Hol lehet a jobb izlést, a Nemzeti jegyet (karaktert) jobban kedvessé, és ösméretessé tenni, vagy a haza nyelvét hamarébb föl emelni, mint itten? A Játék szin a leg hathatósabb eszköz a Nemzet pallérozására, és az anya nyelvnek elő mozdítására.”⁴²

Meglepőnek tűnhet az állítás, de a színház úgy is be tudta tölteni a patrióta intézmény funkcióját, hogy a játszott színjátékok teljességgel mentesek voltak mindenféle hazafias célzattól. Ez pedig a magyarnyelvűség révén sikerülhetett. A felvilágosodás nyelvi programja a színházat az anyanyelv terjesztésének, „közönségessé tételének” és pallérozásának hatékony eszközeként tekintette, s ennél fogva kiemelt jelentőséget tulajdonított neki.

A felvilágosodás magyarnyelvűség-programjáról már sokan és sokféleképpen írtak, de a jelenségben rejlő ellentmondásokra Margócsy István tanulmánya hívta fel a figyelmet. Hajlamosak vagyunk problémamentesen elképzelni a nyelvi program gyakorlati megvalósítási kísérleteit, pedig ez korántsem volt ilyen. Elmélet (többnyire „jámbor szándék”, kiáltvány, kérés formájában megjelenítve) és gyakorlat között nem volt teljes átfedés. „Nem tudjuk, [...] miért gondolták azt a törvényhozó rendek pl. a 90-es országgyűlésen, hogy a színház az anyanyelven keresztül a nemzet tartóoszlopa lehet – mikor egyébiránt nem volt szokásuk színházba járni stb.”⁴³ Bár a megállapítás jellemzi a korabeli színházi viszonyokat, nem lehet azonban elvitatni a színháztól a nyelvi programon belül betöltött funkcióját. Élt a korban egy olyan felfogás, mely szerint a nyelv mint jel a nemzethez való tartozás tudatát fejezi ki, olyan jelekkel együtt, mint öltözet és szokások. S a színház mint társadalmi intézmény keretet adott e jelfunkciók megnyilvánulásának. Ebben az értelemben a színház a nemzeti jelleg manifesztálásának intézményes keretévé válhatott. Példaértékű ebből a szempontból Kazinczy *Hamlet*-fordításának ajánlása: „Ímé Férfijaink és Asszonyaink elhányták a kölcsönzött öltözetet; el-állottak a' káros idegen szokásoktól, most már, nem úgy mint ez-előtt kevéssel, gyönyörködve beszélnek azon a' Nyelven, a' mellyen Etele és Etelka beszélt. [...] de ki ne fakadna örömsikoltozásra, midőn elrontsolt, el-taposott Nemzetünk ismét fel-emeli a' porból fejét, és visszavévén Nyelvét, ruháját és szokásait, az lesz, a' miről az-előtt fél esztendővel a' gyenge hit álmodni sem bátorkodott, egy szabad Nemzet, egy tulajdon törvényeivel, nyelvvel, ruhával bíró Nemzet...” Ha mindehhez még azt a rövid megjegyzést fűzzük, hogy Kelemen László társulatának jelmeztára – amint az a fennmaradt elszámolásokból kitűnik – jórészt adományozott magyar ruhákból állott, beláthatjuk, hogy egyáltalán nem volt nehéz idegen szerző művéből „eredeti” magyar színjátékot szerkeszteni.

Ennek a programnak a jegyében tűntek fel színpadainkon a történeti témájú színjátékok. Történetieknek olyan mértékben nevezhetők, hogy magánéleti konfliktusokat jelenítenek meg történeti környezetben. A konfliktus forrása nem az adott történeti helyzetben keresendő, hanem az érzékenyjáték hagyományos – magánéleti konfliktusokra épülő – eszköztárát használja. A hagyományos magánemberi erények mellé egyenrangúakként felzárkóznak a hősiesség, ön-

⁴² Endrődy János. *i. m.* 187.

⁴³ Margócsy István: *A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében. = Folytonosság vagy fordulat?* Szerk. Debreczeni Attila. Debrecen 1996. 259.

feláldozás értékei. Így ezek a színjátékok mindkét színházeszmény irányába mutatnak, egyfajta paktumként értelmezhetőek: egyrészt a morális színház eszményének megfelelően a polgári erkölcs dicsőségét hirdetik, másrészt pedig helyet adnak a nemesi önreprezentáció különböző megnyilvánulásainak. Elég például a Zrínyi-téma oly népszerű színpadi feldolgozásaira gondolnunk (pl. Werthesz Kelemen, Theodor Körner, András Elek műveire), amelyek minden dramaturgiai hiányossága és hibája ennek a törekvésnek tulajdonítható.

The Characteristic Features of Theoretical Theatre Studies between 1790–1820. In my paper I wanted to outline the characteristic features of theoretical theatre studies between 1790–1820. It is important, that at that time speaking about culture was to a large extent focussed on theatre, for it meant a challenge which urged the intelligentsia to adopt a point of view. Consequently, there was developed, concerning theatre a complex of demands which contains elements pointing to drama history and theory, philosophy of morals and empirical psychology. Therefore the views in the field of the theatre theory of the age may be the target of interdisciplinary studies; in fact, the system can be understood in its entirety only through interdisciplinary research.

Rigán Loránd

A *Dasein* magyar nyelvű fordításának problémája

A magyar nem a filozófia, nem a gondolkodók népe.

(Vajda Mihály)

A fordítás gondja

A *Dasein*-fogalom magyar nyelvű, *filozófiai* fordításának kérdése tulajdonképpen a magyar nyelv létmegértésben-szituáltságának problémáját jelenti; és egyszersmind azon horizont problematizálását és kibontakoztatását, amelyben egzisztenciánk a magyar nyelven belül a Lét igazságában helyezkedik el.

Kimondja-e a hallgatásban tulajdonképpeni Létét a létezőről a magyar kimondás – vagy netán elhallgatná, fel sem ismerné, vagy nem is venne róla tudomást? És mi magunk kihalljuk-e belőle, amennyiben kimondja?

Feltéve, hogy igen, hogyan gyökerezik Létében a nyelvünk?

A *Dasein* magyar fordításának problémája *nem* a heideggeri filozófia egyik terminusa valamely másikkal való felcserélésének és helyettesítésének technikai nehézségét, hanem lényegileg a *Dasein* önmegértésének és ily módon az ontológia lehetőségének problémáját jelenti. Ezért nem elsősorban fordítói átültetésének, hanem magyar (meg)felelőjének kérdését veti fel. A megfelelő magyar szóra történő rátalálás a kérdés voltaképpeni megoldásának csupán másodlagos jelentőségű eredménye lehet. Emellett pedig nem feltétlenül kell az eddigi megoldások összességének vagy valamelyikének elvetését, helyesbítését vagy igazolását szolgáltatnia.¹

E nyelvvel szembeni elégedetlenségünk és gyanúnk azonban egyáltalán nem valamiféle sajátos geofilozófiai nézőpont pesszimizmusa. Ezért a magyar nyelv létkimondó lényegét a *nyelv* általános (hanyatlás)történetének talaján teszi kérdéssé, problematikusságának a lehető legtávolibb és első látásra legvalószínűtlenebb eredetében.

Előzetes kérdésünk ezért így hangzik: *Mi közünk van a görögökhöz?*

Kérdésünkre Martin Heidegger filozófiája két történetben felel.

Két történet a metafizikáról: a „történet” értelme és a hagyomány

Miről szól a szöveg? Minden szöveg történetéről szól.

(Veress Károly)

A létezőről szóló történeteink általában a végtelenségig sorolják, esetleg rangsorolják és önmaguk előregördülésének eleve többes számú alkotórészeként értelmezik az eseményeket. Az egyetlen eseményből álló történet tulajdonképpen nem is igazi. Történetekhez események, váratlanságukban is logikus fordulatok és – ha nem is feltétlenül a történeten belül, de legalább potenciálisan megfogalmazható – végkifejletek kellenek. Az értelmezhető elbeszélésnek elkerülhetetlen vele járó része a kezdet és a befejezés, illetve a közjük történések sorozataként beépülő esemény fogalma. Olyannyira, hogy a modern technika korának különböző szegmensek (és elsősorban az „individuumra”, illetve az általa eljátszott és külsődlegesnek tekin-

¹ Ugyanis „a »fordítás« alaptapasztalata csak annyiban »nyelvi« és technikai-stilisztikai kérdés, amennyiben a vele való szembesülés a léttapasztalat nyelvben való rögzítettségének az egyetemes orientáltságát közvetíti”. Király V. István: *A magyar filozófia léte és lehetősége. = Filozófia és Itt-Lét.* Kolozsvár 1999. 138.

tett szerepek sokaságára) szabdalt *Dasein*ja önértelmezésének végső kísérletében „narratíva-ként” igyekszik megérteni önmagával eredendően azonos időiségét. Manapság természetes és pillanatnyilag egyedül kézenfekvő lehetőség a *Dasein*ról narratív módon gondolkodni. Annyira magától értetődő, hogy Kafkának éppen ezt a modern narratívát megjelenítő történetei kilátástalanul abszurdak és befejezetlenek.²

Heidegger gondolkodásának filozófiatörténeti narratívánkban a „fordulatként” elkönyvelt eseménye után kibontakozó történetei ellenben egyetlen *Eseményt*, látványos fordulatok nélküli, azonban egy alapvető fordulatban bekövetkező egyenletes hanyatlást és egyelőre semmiféle végkifejletet sem mutatnak.

Akaratlanul is föltevődik a kérdés: ez esetben történeteknek nevezhetők-e még egyáltalán?

Kérdésünk lezárására azonnal két elsietett válasz is körvonalazódik: az első lehetséges válasz szerint – és a történetek felvázolt ismérveinél fogva – Heidegger történetei egyáltalán nem tekinthetők történeteknek (és egyébként is mi köze volna a filozófiának holmi történetekhez?!); a második szerint pedig valóban azok, mégpedig klasszikus „hanyatlástörténetekként” volnának osztályozhatók. A tévedés oka mindkét esetben az, hogy Heidegger története maga *korszerűtlen* – a szó nietzschei értelmében³ –, és ezért nem alkalmazható rá (vagy ha igen, csupán megengedhetetlenül leegyszerűsítő módon) korszerű történetfogalmunk. Voltaképpen Heidegger története az, mely – a fenti értelemben – magyarázatot ad ennek a történetfogalomnak a kialakulására nézve.

Kezdjük rögtön a második elsietett válasz elutasításával, mely szerint Heidegger története, illetve történetei (az egyes és a többes szám látszólag önkényes váltogatását a történeteknek – a későbbiekben még tematizálásra kerülő – tulajdonképpeni egysége, illetve a „Lét” szó homályos megértésében való találkozási pontja igazolja) igen könnyen leírhatók-letudhatók a „hanyatlástörténet” kifejezés által; sőt Heidegger gondolkodása tulajdonképpen nem is volna több egy megkésett romantikusnak az aranykor idilli állapotába való visszatérést kereső nosztalgiájánál.⁴ Nos, ilyenfajta visszatérésről szó sem lehet. A „visszatérés” értelme az az *eredet*, amelynek újramegtalálása által a gondolkodás megvalósíthatja a Lét gondolásában általában a létezőről beszélőként, illetve *azokat* interpretálóként a vád értelmében bűnös metafizika meghaladását. A metafizikai hagyomány fonálán való zökkenőmentes visszaaraszolás helyett voltaképpen e történet fogalmiságokban elmeszesedett és az eredeteket elfedő rétegeinek destrukciója szükségeltetik – fogalmi alapvető *történetiségének* (a metafizikáról szóló történeteknek) a felfedezése és kibontakoztatása. A „hanyatlástörténet” kifejezés a heideggeri történet általi önmegértésünk előkészítőjeként egy bizonyos pontig talán hasznosítható – és jobb híján általunk is használt – utalás, a kérdés lezárásaként azonban egyáltalán nem az.

A másik elsietett válasz annak megértésére képtelen, hogy egyáltalán hogyan jöhet szóba az olyannyira szisztematikus filozófia problematizálásában a történetiség. Hogyan is kereshetnénk egyre halmozódó és személytelenre csiszolt prózája hátterében éppen – történetet? A válasz egyszerű: a történetiség és a hagyomány, illetve a „*Lichtung*” (állandó) eseményében bekövetkező, alapvető nyitás történeti kontextusán kívül kerülő szisztematikus vizsgálódás voltaképpen

² L. egy másik „hanyatlástörténetben”: MacIntyre, Alasdair: *After Virtue: A Study In Moral Theory*. Duckworth 1981. 285. sk.

³ Azaz: *szemben* a többi emberrel, a korrallal, és annak „szellemével”.

⁴ Az „eredetek iránti nosztalgiára” vonatkozó kérdésemre adott útbaigazításért Fehér M. Istvánnak mondok köszönetet, aki „nosztalgia az igazság (aletheia) iránt” szavakkal válaszolt.

teljesen érthetetlen és egyben értelmetlen is.⁵ Az eredet újrafelfedezésének esélyétől eltorlaszoló metafizikai hagyomány – csupán elsajátító módon végigvihető – lerombolása egyedül annak éppen történetiségében való megértése és nem analitikus kritikája vagy pedig önkényesen amúgy is elmúltként való félresöprése által lehetséges. Nincsenek áthagyományozott és e hagyományunk által problémamentesen és készen megkapott örök értékeink vagy igazságaink, az a fajta „igazság” (a nyitás) azonban, amelyben *Daseinként* eleve benne állunk, nem a történelem egyébként közömbös kibontakozásának statikus háttere, hanem maga is a lehető legmeghatározóbb változásoknak kitett.

Mindezek után lássunk hozzá a történetek kibontásához. Két történetet ígértünk; ezeket megkülönböztetésük végett előzetesen próbáljuk megragadni a történelmi eredet történetének, illetve a nyelvi eredet történetének címszavaiban.

A történelmi eredet története: a Lét eredendő megnyilvánulása

Ó, ezek a görögök! Ők aztán tudtak élni...
(Friedrich Nietzsche)

Heidegger első története magával az *Eseménnyel* indul. Ez az esemény nem valamely sajátos, a létezővel megtörtént eset, hanem a Lét eredendő megnyilvánulásának *Eseménye*, az alapvető történelmi esemény. A tulajdonképpeni értelemben vett *történelmi* esemény nem a tény-szerűségükben regisztrálható „történelmi események” módján, a külsődleges történetekben, hanem a gondolkodásban és a gondolkodók számára történt; azaz még jóval a Lét „és” gondolkodás *logikai* elválásában megpecsételődött sorsfordulat előtt, amikor a gondolkodás még nem a létező metafizikai gondolása és technikai számítása, hanem, eredendőségében, a Lét felvétele volt.⁶

A Lét történetének *Eseményében* tomboló „vihar”⁷ van: erőszakos, elkápráztató és (utólag szemlélve) kiállhatatlan *jelenválóság*; a létezők Létükben *történő* tündöklő megnyilvánulása. Kezdet, amelyben a gondolkodás teljes egyszerűségében a Lét és nem a létező gondolása; emberi *Daseinunk* pedig nem a középpont otthontalanságába ráncigált és onnan a létező uralására *számító* modern szubjektum, hanem önmagát a Lét tulajdonképpeni középpontjába és nyitásába kihelyező (*ki-álló*; azaz ek-szisztens), még *technéjében*, vagyis alkotásokat elrejtettségükből *elő-hozó*ként is a Lét fényében álló és Léthez fűződő viszonyának kitüntettségében létező. (A *Dasein megfelelőjére* történő ráतालálás feladatának többek között azzal a nehézséggel kellene megbirkóznia, hogy azt ne a modern mintára középpontba állított individuumként, hanem azon Lét oldaláról, amelynek érdekében gondolkodásában *áldozatot hoz*, kiindulva problematizálja – azaz a humanizmus egész hagyományos kérdéskörének destrukciójával. A Lét eredendő, görög tapasztalatában nem az ember és még kevésbé a szubjektum áll a középpontban, hanem a Lét maga – még akkor is, ha másfelől a Lét hangja nyelvi artikulálódásra szoruló mivolta oldalán eleve *Daseinra*-utalt.)

A történetbeli törést a Lét sorsának kibontakozási irányában bekövetkező fordulat, a léttörténet *metafizikai* sorsfordulata, azaz maga a nyitás és az Esemény legbensőbb történetisége

⁵ Vö. Biemel, Walter: *Heidegger*. Buc. 1996. 38.

⁶ Pl. Heidegger, Martin: *Einführung in die Metaphysik*. Tübingen 1953. 45–47. §

⁷ Heidegger, Martin: *Logos (Heraklit, Fragment 50)*. = *Vorträge und Aufsätze*. III. Pfullingen 1967. 3–25.

határozza meg. Az eleve jelenvalósuló Lét megnyíló mivoltának fényét, a megnyilvánulás „*Lichtung*”-ban való megnyilvánulását a Lét visszavonulásával sötétség és homály váltja fel. A megnyilvánulás mint a létre-jövés, illetve a nyitottban megvalósuló és megmutatkozássá váló – tehát folyamatjellegű, igei és nem statikus – prezentálódás „aktusa” visszavonul a megnyilvánuló létező „mögé”; a megmutatkozás fényének eseményét eltakarja a létező és megmutatkozó. A „Lét” történésjellegének főnevesülése, vagyis létező általi árnyékba-állítása eredményeként azt csupán egy újabb, szuper-létezőként veszik számításba. Elhalványul és végül elmosódik a nagy különbség megnyilvánulás (mint ige – már amennyiben nyelvtani kategóriáink egyáltalán visszafordíthatók még e fordulatra) és a megnyilvánuló, jelenvalósulás, illetve a jelenvalósuló vagy jelenvaló között.⁸ A metafizika ekkortól számítódó homálylásának kezdete a Létet gondoló lényegi gondolkodás bukása. Visszavonulásában a Lét lényegének igazságában való önmagában-megmaradásában marad. Bár el-nem-rejtettsége által a Lét történetében elkövetkezett középső szakasz, a „korszakok korszakának” folyamán, még *epochéja* során is ő van jelen olyanként, mely továbbra is szolgáltatja a fényt, illetve a megnyilvánuló számára nélkülözhetetlen és eleve jelenvalósuló nyílt „teret”, amelyben a létezők létezőkként nyilvánulnak meg, többé már nem gondolódik el ebben a nyilvánvaló (*Lichtung*) jellegében. Létfeledésünk ellenére metafizikánkban továbbra is a nyilvánvalóban helyezkedünk el – hiszen sehol máshol nem lehetnénk –, azzal a különbséggel, hogy többé már egyszerűen nem veszünk róla olyanként tudomást.

Tulajdonképpen magyar metafizikai hagyományaink (vitatható) hiánya sem menthet fel ez alól a hanyatlásban-való mivoltunk alól, mintha a Nyugat ezen alapvető problematikusságához egyáltalán nem is vagy legfeljebb valamiféle utólagos divatból és idegen ál-problémaként lehetne hozzászólásunk és közünk, hanem otthontalanságunkat csupán még súlyosabbá, helyzetünket pedig a feledésnek még kiszolgáltatottabbá teszi. Esetünkben valóban hiányzik az a hagyomány, mely az eredetekhez való visszatalálást megnehezítené, ettől azonban még egyáltalán nem könnyebb a dolgunk a visszatalálás megvalósításának talaján – hiszen éppen az a hagyomány hiányzik, amelynek nyomain elindulhatunk. A probléma egyelőre még mindig idegen, s közünk a görögökhöz – általuk pedig a Nyugathoz – még mindig nem világos; sőt a nyugati metafizika problémájának (vagyis problematikusságának) átvállalása, a hozzá való viszonyunk és ezáltal egyszersmind jelenében elfoglalt helyünk is kérdéses értelmű marad.

Éppen korunkban, amikor a Lét történetének mintha egy újabb fordulata körvonalazódna.

A nyelvi eredet története: a gondos fordítás

*És csak azért tudunk mi mégis fordítani és kommunikálni,
mert létezésünk a létnek egyazon gyökeréből fakad...*

(Király V. István)

Heidegger második történetének főszereplője a nyelv – és, közvetetten, egyben a fordítás, amelynek valódi tétje tulajdonképpen sohasem közömbös, idegen tartalmak importja a nyelvben, hanem a mindig történeti és egyben egzisztenciális *elsajátítás*.⁹ Az „erőszakolt interpretá-

⁸ Heidegger, Martin: *Der Spruch des Anaximander*. = *Gesamtausgabe*. V. Holzwege. Frankfurt 1977. 321–374.

⁹ A szó Jaspers által is tulajdonképpen fogalmára hozott értelmében, mely szerint a filozófia történetének megértése eredendően *önmagunk* megértését (vagyis az „elsajátítás” folyamatát) jelenti.

[Saját fordításomban: „Ez a foglalatosság csupán annyiban értelmes, amennyiben eredendően mi magunk vagyunk érintve azoktól a kérdésektől és válaszoktól, melyekkel a történet szembesít. Enélkül csupán üres, mégpedig

ció” és a „helyes fordítás” ellentétpárjának a gondolkodó párbeszéd ellen gyakorta kijátszott verbális megkülönböztetése tulajdonképpen értelmét is veszi a határtalan párbeszédre törekvő akaratban, amelynek számára nem elsősorban a metafizikai igazságfogalmunk által működtetett szótári helyesség és külsődleges adekváció, hanem a gondolatoknak a közös eredetben gyökeröző *communió*ja lényeges.¹⁰ Az „erőszakolt értelmezés” vádja a gondolkodó párbeszéd sérülékeny és általa nem sejtett törvényeire a „történeti” filológia módszereinek sok esetben talajtalanul is, azaz nem szervesen átültető és néha pusztán csak a „helyes” megoldást és lezárást, nem pedig a problematizálás (és a problémák életének) – mindig újabb lehetőségében a filozofálásnak a létre-hívás értelmében történő sajátos (például magyar) aktualizálását is lehetővé tevő – törvényeit igyekszik alkalmazni.¹¹ Ily módon pedig a szótárilag megállapított és lerögzült definíciók függvényében, illetve azok fordítástechnikai alkalmazása által kétségtelenül *helyes*, netán lingvisztikailag és filológiailag is kifogástalan fordításokhoz vezethet – melyek a *gondolkodás* céljaira azonban mégis tökéletesen alkalmatlanok, mivel e fordításokban egészen egyszerűen *nem gondolódik el* (illetve *nem gondolódik újra*) *semmi sem*. A gondolkodó és gondos fordításnak ellenben mindig is meg kell haladnia a mondatok egymásra való átváltásának felszínes cseréjét, és le kell hatolnia e szint mélyrétegébe, ahol már nem maga a mondás és annak fordítása, hanem a kimondás lényege, a mondás által *kimondott* (meg)*felelőjére* történő rátalálás a tulajdonképpeni feladat.

A nyelvi eredet története alapján ugyanis a korai görög gondolkodók szavait végső soron maga a Lét mondta ki. Természetesen nem valamiféle „verbálinspiráció” módjára; azonban a gondolkodás – a Lét gondolása lévén – mégiscsak egyedül azt mondhatja ki, amit a Lét igazsága diktál. A gondolkodás alapszavai (*Grundworte*, azaz a lényegi jelentésű szavak¹²) a Lét igazsága által közölt és kimondott alapszavak a nyelvben, melyek a későbbiek folyamán az értelmezés és a fordítás állandó feladataként továbbra is megőrzik a Létnek (a hagyomány közvetettsége által egyre homályosuló) nyomait. Amint kezdetben a Lét jelenvalósulása, hangja a nyelvben *általuk* „szólt”, vagyis került kimondásra és megértésre, a Lét továbbra is, azonban mostanra már csupán *róluk* „beszél”. A gondos fordítás ezért a Lét elsődlegesen *alapszavakban* kimondásra kerülő gondolásának a nemeredendő nyelveken való megszólaltatási lehetőségét keresi, vagyis a lehetőség (és esélye) szintjén a Lét eredendő igazságát egy új, nemeredendő nyelvbe menti át. Közünk a görögökhöz ebben az értelemben tehát „csupán” az, hogy meg kell próbálnunk *lefordítani* őket.

A gondos fordítás ennek érdekében elsősorban azon előfeltevésről kényszerül lemondani, amely szerint tulajdonképpen mi már tudjuk is, hogy a hagyományunk mit kíván mondani.¹³ Ahelyett, hogy sietve mi magunk kényszerítenénk át önmagunkat egy fordításában uralt hagyományra, hagynunk kell, hogy ez a hagyomány uraljon, értelmezzen és „fordítson le” minket. Ily

külsődleges ismereteket szerezniék valami elmúltról, amelyhez semmi közünk.” Jaspers, Karl: *Weltgeschichte der Philosophie*. München 1982. 81. sk.]

¹⁰ „A fordításoknak végeredményben nem is a közlés a legfőbb dolga. Nem a tudósítás, hanem a kommunikáció. Ezt pedig éppenséggel nem kommunikációelméletileg kell megérteni, hanem az *eredetekben* való küldés *sajátlagos* kimondottságának a *communió*ja értelmében.” Király V. István: *i.m.* 137.

¹¹ Heidegger, Martin: *Kant és a metafizika problémája*. Előszó a második kiadáshoz. Bp. 2000.

¹² A Heidegger által megnevezett szavakat I. *Die Frage nach der Technik*. = *Die Technik und die Kehre*. Pfullingen 1962. 5–36; *Aletheia* (Heraklit, Fragment 16). = *Vorträge und Aufsätze*. III. Pfullingen 1967; *Der Spruch des Anaximander*. = *Gesamtausgabe*. V. Holzwege. Frankfurt 1977; *Die Frage nach dem Ding*. = *Gesamtausgabe*. V. Frankfurt 1984.

¹³ Heidegger, Martin: *Moirai* (Parmenides, Fragment VIII). = *Vorträge und Aufsätze*. III. Pfullingen 1967.

módon pedig voltaképpen (alapvető problematikusságában kérdésessé tett) önmagunkat helyezük ki és fordítjuk át a szövegekbe – és a megnyíló szakadék fölött megvalósított *ugrásban*, velük egyszersmind a Létnek egy immár több mint kétezer éves alaptapasztalatába.

Tulajdonképpen tehát maga a szöveg fordít át bennünket a Lét igazságának eredendő megnyilvánulásába, hogy e tapasztalat diktálja majd a szavakat, melyekben *saját* nyelvünkön ismét jelenvalóvá tesszük azt. A gondos fordítás irányultsága kettős, s a nyelvi szintjén megvalósuló e nézőpontból inkább másodlagos, vagyis önmaga lehetőségében mindig a „fordító” léttapasztalatbeli (ön)fordítására mint a hagyomány kritikai felvállalásában az eredetekhez történő visszafordulásra utalt: a fordítás nem jöhet létre hamarabb e visszafordulásnál. E *visszafordulás* fordítói fordulatában azonban a gondolkodás költői lényege azt mondja majd, amit a Lét diktálni fog. Hiszen a (görögről latinra és latinról végül mihozzánk eljutó) „rossz” fordítások nem etimológiai, filológiai vagy netalán lingvisztikai – vagyis diszciplináris értelemben – helytelen, pontatlan fordítások, hanem általuk sokkal inkább a görög tapasztalatnak egy másik gondolkodásmódba történő *hűtlen* (azaz felejtő) átültetése valósult meg. Az alapszavakat ugyanis a nekik (meg)felelő és megfelelően eredendő léttapasztalat elhalványulásának folyamán vettük át, vagyis éppen annak a világos megértése nélkül, amit kimondanak; ráadásul készen kapott, sohasem problematizált és használatukban végül automatizálódó terminusokként – hiányzó értelemben. Metafizikai (*nyugati*) gyökértelenségünknek is tulajdonképpen ez a hűtlen, azonban csupán utólagos kiüresedése által verbálisnak tekintett és elsősorban *léttapasztalatbeli* jellegében *gondatlan* fordítás a legfőbb oka: ahol a metafizikáról elmondott, visszaemlékező történetek (lét-történet és nyelvi, fordítói hanyatlás) összefutnak.

A történetek találkozási pontja: a „Lét” szó grammatikája és etimológiája

Vajon a Lét pusztá szó vagy a nyugat sorsa?
(Martin Heidegger)

Fejtegetésünk menete a továbbiakban a „történelmi eredet történetének” a „nyelvi eredet történetével” megvalósuló egyeztetését követi. Végkifejletét illetően azonban – és a megválasztott cím ellenére – mégiscsak igyekszik több lenni egyszerű filológiánál (ily módon igyekezvén egyszersmind összhangba kerülni a tárgyalt gondolkodó kimondatlan követelésével, akinél a filológia válik filozófiává *és nem fordítva*, mint már annyiszor).

Bevezetés a metafizikába című művében Heidegger a Létet a „*Sein*” szó által megőrzött vonatkozások maradványai alapján közelíti meg. Vizsgálódásai ily módon két alapvető irányban – a nyelvtani, illetve az etimológiai kérdezés mentén – körvonalazódnak.

A nyelvtani megközelítés azonban már önmagában véve problematikus: a hagyományos grammatika ugyanis elveszítette kapcsolatát a Léttel. Eszerint tehát tulajdonképpen a grammatika maga torlaszolja el a Lét megközelítésének gondolati útját. *Verbum, infinitivus* és *substantivus* – mint a nyelvtani elemzés, vagyis valójában a nyelv megértésének módozatai maguk is egy bizonyosfajta létmegértés talaján mozognak. A nyelvtani kifejezések („szakszavak”) nagyrészt a görög nyelv (ős)területéről kerültek át a latinba, innen pedig a többi nyelvbe. Ez a csupán látszólag közömbös fordítási folyamat valójában döntő jelentéscsuszamlásokat takar.

Az eredeti „*egklisis*” (az ige *oldalrahajlásának*) és a „*ptosis*” (a főnév *átalakulásának*) módozataiból a Létnek mint önmagába fölírányuló jelen-állásnak, illetve jelenvalóságra-jutásnak és ezen előállásban-maradásnak, vagyis határához-, „*peras*”-hoz-jutásának a megértésére kö-

vetkeztethetünk. Határával a létező „végére” (*telosára*), azaz beteljesüléséhez ér. Arisztotelész ebben az értelemben „entelecheiaként” – az önmagát-határához-jutásában-megőrzőként – mutatta fel a Létet:¹⁴ a görögök számára a Lét tulajdonképpen állandóságot („*Ständigkeit*”) és jelenvalósulást jelentett. Ezzel összefüggésben pedig a létfeledés, melynek kezdete már a görög gondolkodásban lokalizálható, a Lét történetének azon a pontján következett be, amikor a gondolkodás többé már csupán a jelenvalóra (vagyis a létezőre) és többé már nem annak alapjára gondolt.

A heideggeri megértés ezzel szemben, a jelenvalóságon túl, a mozgást és nyugalmat, elrejtettséget s föltárulkozást egységében megőrző *physis*re mint *felnyíló* (napfölkelte, kinyílás) és e jövetelében egyszersmind *elidőző* (tartózkodó) „működésre”, hatásra vagy tevékenykedésre, azaz az *eredendő egységre* megy vissza. A *physis* eredendő egysége az a héraikleitoszi egymásnak-feszülés, *polemos*, amelyben a jelenvalóság mint a létezés görög determinációja egyáltalán lehet (létre-jöhet); pontosabban: amelyben a *physis* elrejtettségéből föltárulkozásába (igazságába) áll. E *polemos*szal áll elő a létező, a világ; és amint a *polemos*, a „harc” mint a gondolkodás esélye megszűnik – vagyis abbamarad a feltétel nélküli kérdés a Létre –, azonnal le is zárul, elfordul tőlünk a világ: puszta rendelkezésre álló tartalékká, meglevőségében uralhatóvá lesz a létező.

Az eredethez való korai görög (gondolkodói) közelség a *physis*ként „megfejtett”, „olvasott” Lét alaptapasztalatához, vagyis a kiemelkedő, fölnyíló keletkezésben és ezen önmegnyílásban való tartózkodásában tapasztalt *physis*hez áll közel – mindemellett pedig csupán egyetlen lépésnyire a Lét történetének kiindulópontjától, a feledéstől. A Lét maga ebben az értelemben ugyanis nem egyéb, mint a létező elrejtetlensége, megmutatkozása, mely elrejtetlenség azonban (rejtőzködő fordulata által) eleve elhomályosítja a Lét fényét. Elrejtés-felfedés egymásravezettségét és *physis*ben való egysége inentől a nyelv metafizikai hanyatlására vált: a filozófiai tradíció a továbbiakban mindvégig állandó, statikus jelenlétként gondolja el a Létet.¹⁵

Feledéstörténeteink találkozási pontja a grammatikai-etimológiai vizsgálódás alapján tehát éppen a manapság legáltalánosabb és legüresebb nemfogalomnak tekintett „Lét” kifejezés, amely mögött azonban egzisztenciánkban mégis bizonyosfajta „homályos” és mégis egyértelmű létmegértésben húzódhatunk meg. E létmegértés végső soron a nyelv lehetősége is – míg a maga során egyedül a nyelv az, amely a létező mint létező megértését lehetővé teszi. A létmegértés nélkül tulajdonképpen lehetetlen a *Dasein*: amennyiben az ember a maga jelenvalóságában, itt-létében áll, a Létéhez való, homályosan megértő viszonyulása szükségképpen feltétele annak, hogy *itt* lehet. Az alapvonalak szintjén a fentiekben vázolt és a „Lét” szó értelmének hagyomány általi kiüresedésében végül jelenünkbe érő léttörténet(ek) tehát szükségképpen a *Dasein* fogalmának még mindig hiányos megértéséhez, mint annak fordítói és nem utolsósorban filozófiai problémájához vezetnek vissza.

¹⁴ Arisztotelész *physis*-fogalmának közelsége a görög filozófia hajnalán derengő létmegértéshez (önmagát elrejtő felfedés): Arisztotelész *energeianak*, *entelecheianak* (mozgás, mozgatás) tekinti a formát, a *physis* fogalma pedig – ezzel összefüggésben – nem egyéb, mint a mozgás megszűnésével nyugalomba (létre) jutott létező neve. Az arisztotelészi *Fizika* tárgya, a természet (*physis*) tehát nem egyéb, mint az önmagát elő-hozó vagy elő-állító *physis*; a létező pedig épp ezen elő-állítottságában kiemelkedő *ergon*, alkotás. Vö. Fehér M. István: *Martin Heidegger. Egy XX. századi gondolkodó életútja*. Bp. 1992. 290.

¹⁵ Fehér M. István: *i.m.* 288.

A Dasein fogalma (rövid esszé az autenticitásról)

A legkellemetlenebb kérdés

Tulajdonképpen mit is jelent számunkra (jelenünkben avagy filozófiánkban) „autentikusnak”, „hitelesnek” vagy netalán „valódinak” lenni? Egy performatív aktust? Egy szófordulatot? – ez az a kérdés, amellyel fejtegetésünk a *Dasein* fogalmához közelít.¹⁶

Heidegger számára az autenticitás elsősorban egy egyedülálló temporális struktúrát, illetve egy kibontakozó lehetőségfolyamatot jelent. Létállapotot, mely egyszerre aktív, szemlélődő, dinamikus és egyben teleologikus. Az autenticitás *folyamata* lehetőségeimmé válásomat jelenti: ez természeténél fogva a lehető legsajátabb (leg-„szubjektívebb”) folyamat. Jelenvaló mivoltomban állva ingadozom létemnek autentikus és inautentikus módjai között, s pusztán azért időzöm esetleg valódi inautenticitásban, hogy eredendően autentikusként találjak önmagamra.

Másfelől azonban *Daseinom*ként nemcsak hogy a „mindennapi élet” megszokott, világi módjain bontakoztatom ki önmagam, hanem ezenfelül még hamis, inautentikus módon is teszem azt. De mit jelenthet a *Dasein* számára hamisnak, inautentikusnak lenni? Lehetséges volna, hogy a *Dasein* alapvető ontológiai struktúrái maguk hamisak? *Daseinom* esetleg egy hanyatló, inautentikus világba (léthelyzetbe) volna belevetve, amely világban-benne-létét eleve hamisként „predeterminálja”?

„A kisebbség mint közösség az itt-létét nem választotta.”¹⁷

Dasein és világba-vetettség: egy lehetséges erdélyi Heidegger-olvasat

A *Dasein* fakticitásának a lehető legközvetlenebb és egyben legalapvetőbb jellemzői tehát a végsőkéig meztelen, emberi „ittlevőség”, illetve világba-vetettségem, mint a többiek, az „ők” nyilvánosságának való kiszolgáltatottság pusztá ténye. („*S hogy merjek, ha a sok szem mind előjön újra, S kész meghatározás-hálóját rám veti? Ha én magam vagyok a tű hegyére szúrva...*”¹⁸)

A „*das Man*” a *Dasein* ontológiai sorsa. A *Dasein* közösségi-középszerúségi struktúrája eleve az *ők-ség*ben való részvételre dobja. A személytelen és személy fölötti *ő*, a bárki elkerülhetetlen, vagyis lehetetlen kivonnia önmagát egy teljesen mindennapi, világi világból, melyet a többségi átlag és az „általában” eleve strukturál. Természetes meghatározója még emellett az állandó önfeledésében *lényegileg* hanyatló hagyomány, a „történelem” is. Mondjuk ki: a *Dasein* – mindezekkel szemben – *kisebbségi lét*. A kisebbségi *itt-lét* ráadásul a – múlt iránti vagy eset-

¹⁶ Egyébként a *Dasein* mint lehetőség (Heidegger, Martin: *Lét és idő*. Bp. 2001. 143) mindig mi magunk vagy: mindig is enyém (*i.m.* 41–42); a létező, mely többek között a kérdezés lehetőségével is rendelkezik (*i.m.* 7), amelynek léteben mindig e Létre magára „megy ki a játék”, a *Dasein*hoz létmegértés tartozik (*i.m.* 12); ontikusan a legközelebbi, ontológiailag a legtávolabbi (*i.m.* 15, 311); bizonyos értelemben „kéznéllevő” („vorhanden”) (*i.m.* 55); a *Dasein*nak megvan a maga saját térben-levősége („im-Raum-sein”) (*i.m.* 56); a *Dasein* „Lichtung” (*i.m.* 133); hangoltság („*Befindlichkeit*”), megértés: az itt-lét módjai (*i.m.* 133); létező, amelynek *essencia*ja az egzisztencia (*i.m.* 233); a *Dasein*hoz egy „még-nem” („*Noch-nicht*”) tartozik (*i.m.* 242, 244, 259); a *Dasein* maga, vagyis mint saját idője (*i.m.* 333); *Dasein* mint „Man”, önelszóródottsága (*i.m.* 129); tendenciája, hogy a világból kiindulva értse meg magát (*i.m.* 15); választás (*i.m.* 268); egészében megismerhető-e (*i.m.* 236, 259) stb.

¹⁷ Veress Károly: *Kisebbségi lét és civil társadalom*. = *Paradox (tudat)állapotok*. Kolozsvár 1996. 99; e lehetséges implikációit tekintve kétélűnek is nevezhető fakticitás felismerése és annak mintegy „utólagos” felvállalása (választása) jelenthetné számunkra a kérdés filozófiai megközelítésének lehetőségét.

¹⁸ Eliot, T.S.: *J. Alfred Prufrock szerelmes éneke*. = Versei. Bp. 1996. 11.

leg földrajzi – nosztalgia lehetőségével sem rendelkezhet, hiszen (világban-benne-léte módján) e léthelyzetének mindig is része volt.

Ugyanakkor az *itt*-lét fölszívódása, illetve az őt egyéni és sajátos jövőbeli lehetőségeitől végérvényesen elzáró *beilleszkedése* az őt körülvevő mindennapiság módjain a „jelen” aktuális elfoglaltságaiba, környezetébe vagy bezárkózása a tőle elvárt és közösségére jellemzőnek kiküszöbölt szerepbe a – fenti értelemben – kisebbségi autenticitásra leselkedő legnagyobb veszély.

Bár a világba-vetettség (bukás) és a beilleszkedés (a mindennapiság) az *itt*-lét ontológiai prediszpozíciói, ilyeneként pedig egyszer s mindenkorra mindenfajta értékítélettől mentesek, ettől még azonban tagadhatatlanul az inautenticitás elkerülhetetlen és elutasíthatatlan módjait jelentik.

Például a *fecsegést*, mely magának a diskurzusnak, illetve a szövegnek a végsőkig hiteltelen, pusztán gondolattalanul ismétlő használata – reprodukálván azt, amit adott helyzetben „általában”, illetve „ők”, a legfelsőbb tudás letéteményesei, a „mi” „véleményünk” mondanak –, és amely egyre továbbgyűrűző rétegein át végül létünk verbális fordulatokban kimerülő póttartalma lesz.¹⁹ Az inautentikus módon jelenvaló fecsegő-lét – a közéleti *Dasein* – a puszta textualitás fedezékébe vonul az *itt*-lét ontológiai kötelezettségei (autenticitása) elől. Léte a személytelen szövegre-redukált, elfojtott és hamis; annyiban van, amennyiben a szöveg része, mondója, illetve megtalálja benne a maga előre megszabott helyét. (Nyelvünk voltaképpen hanyatlása – a felszíni, nyugtalanító változások kísérőjelenségein túl – tulajdonképpen éppen ebben: az inautentikus kisebbségi fecsegéssé, önmagát generáló diskurzussá való degradálódásában áll.)

Inautenticitásába zuhant kisebbségi *itt*-létünk ily módon tehát szükségképpen elzárja önmagát az autentikus világban-való-léttől; és egyszersmind valódi – mindig is „személyes” – lehetőségeinek megvalósításától is. Lehetséges azonban, hogy ez a zuhanás elkerülhetetlen velejárója, része az *itt*-lét egzisztenciális lehetőségeiben való hiteles megvalósulásának. Netalán épp ez a „szükségszerűség” az *itt*-lét autentikus mozgása önmaga mint sajátos hitelességű megvalósulás felé? Elérkeztünk arra a pontra, amikor fel kell tennünk a kérdést: tulajdonképpen miért zárul le az *itt*-lét saját lehetőségeiben önmaga elől? Félelem töltene el – saját szabadságától?

„A lelkiismeret hangja”

Az inautentikus *itt*-lét egzisztenciális elemzéséből kiderül, hogy az *itt*-lét fundamentálstruktúrája ontológiailag eleve bukásra orientált. Bukásában a kisebbségi *itt*-lét önmagát az inautenticitás módjain szalasztja el, illetve mondja le; egyszersmind lemondván önmaga valódi lét-lehetőségeiről is. Valójában az *itt*-lét – világban-való-létként definiált ontológiai prediszpozíciója által – a Létében eleve konstitutív szerepet kapó inautentikus egzisztenciális modalitásoknak alávetett. A mindennapiság hiteltelen létmódjainak való védtelen kitettség ennélfogva szükségszerű és elkerülhetetlen. (Világának esetleg hamis ontológiai struktúrái – amelyben *itt*-létét mindenünnen a világban-való-lét végsőkig hiteltelen módjai veszik körül²⁰ – csupán hozzájárulnak ehhez.)

¹⁹ Vö. Veress Károly: *A moralizáló diskurzus.* = *I.m.* 195–222. Írásából a heideggeri *das Man* egyfajta alkalmazott filozófiai megközelítését véltem kiolvasni, és ennyiben – hangulatával is – jelen tanulmány számára kiindulópontot kínált.

²⁰ Például a nacionalizmus *das Man*ja és veszélye (!).

Transzcendálhatja-e az *itt*-lét önnön ontológiai sorsát, vagy mindörökre inautentikus létmódjába zárt?

A hiteltelen *itt*-létnek nincs hatalma inautenticitásba-vetettsége fölött – és mégis, az *itt*-lét a hiteles választás lehetőségével és *felelősségével* rendelkezik: szabadságát aktualizálni, lehetőségeivé válni és azokat beteljesíteni tartozik (önmagának).²¹ Ezen összefüggésben az *itt*-lét strukturális hiteltelensége is tulajdonképpen értelemben valós, hiteles; és ő, a maga *itt*-létében, eredendően autentikus, hiszen még a hazugságot, az önbecsapást, a hiteltelenséget és a fecsegést (egész hamis világát) is valódiként éli meg; csakhogy mindezt az inautenticitás létmódjában teszi. Nem arról van szó, hogy ő a maga létében egyáltalán nem volna hiteles (hiszen *van*, tehát így vagy úgy ő is szükségképpen a Lét igazságában áll), világba-vetettsége által azonban eleve felejtő, sérülékeny. „Transzcendentális” autenticitását balsorsa azonban nem érintheti. Elközösségiesülését, zárkózottságát, illetve létének üres kitartásra és tartalmatlan „megmaradásra” csökkentő történelmiségét is előbb-utóbb felvállalja majd. Autenticitása új létmódra hívó, önmagához intézett felhívására tehát feltétlenül válaszolni fog.

A kérdés csupán az, hogy e választásban világáról-létéről hogyan gondoskodik. Ez a kérdés pedig már a hagyományához való – pusztán néprajzi, „féltő”, „öriző”, vagy esetleg kérdező és gondos (azaz filozófiai) – viszonyában válaszolódik meg. És ez tulajdonképpen az erdélyi magyar filozófia lehetőségének a kérdését is jelenti: az autenticitás, vagyis a hitelesség lehető legkellemetlenebb kérdését.

Az *itt*-lét felelősségének értelme – a „közösségi” diskurzus kontextusán túl

Lelkiismeretként az *itt*-lét mindig önmagát szólítja meg; ily módon pedig egyszersmind ő a megszólító, illetve a megszólított is. Felelőssége, „bűne” – mint az önmegszólítás esélye – azonban egyáltalán nem a morális, pszichológiai vagy netalán a vallási értelemben vett bűnt jelenti. Felelősségének értelme az az önmaga iránti (el)kötelezettség, hogy – létének mégoly „mostoha” körülményei között is – autentikus világban-benne-létként valósítsa meg önmagát. Az *itt*-létnek ezen felelősségében kellene tudatosítania, hogy önmagának és a többieknek (például szűkebb közösségének) valamivel tartozik, illetve valamiért felel. Ez a „valami” azonban nem a kintről ráruházott és általa *das Manként* (szűkebb közösségének „kép-viselőjeként”) eljátszandó szerep, hanem önmaga mint *itt*-lét valódiságának és hitelességének keresése, mely egyszersmind a hagyománnyal és a többiekkel való egyetlen lehetséges találkozási pont. Olyan felelősség, amelynek értelmében sohasem felelősségre vonható a *das Man*, a „közösség” oldaláról: hiszen nem a szerencsétlenek és az elesettek nyájának vagy a sors moralizáló, fecsegő, mostohafiai csordájának tagja, hanem még közössége hiteles *itt*-létének a lehetőségét is önmaga *itt*-létének a hitelességében keresi. Hadd ne mondja meg más (a Személytelenség), hogy milyen értelemben.

A lelkiismeret hangja voltaképpen a saját maga *itt*-létéről való gondoskodás hívó szava, melyben elveszettsége a hiteles felelősség apprehenziójában tudatosítja, hogy mindennapiságához képest más kell hogy legyen.

De mit is mond ki „konkrétan” a hang?

²¹ A szabadság ezen *alapvető* lehetőségéhez, az egzisztenciális szabadsághoz képest szabadságunk összes többi (szociológiai, kulturális, politikai vagy jogi) formái mind levezetettek és másodlagosak.

A hang tulajdonképpen semmit se mond ki. Egy ilyenfajta felhívás tartalmára, avagy „szubsztanciájára” nézve teljesen üres – a „belső” hang szavak nélkül „beszél”, az autentikus felhívás mindenfajta autoritás, etnicitás és „morális” kényszer nélküli: pusztán a (nem episztemológiai, hanem egzisztenciális értelemben vett, azaz Lét-)igazság mindig is további válaszra (a mindig egyedi létezésben magában végrehajtott értelmezésre) szoruló „belső” vezetése. Előremutat az *itt*-lét lehetőségei felé. Az *itt*-létet magát teszi felelőssé önmaga autentikus megvalósulásáért.

Ebben a kontextusban a teljesen egyedi, vagyis a személyes autenticitás az önmagát szemlélő és a maga létmódjában a lehetőség szintjén egyben mindig meg is változtató létező: autenticitásként az *itt*-lét gondoskodás; az autenticitás az *itt*-lét mint olyan lehetőségfeltétele. Fundamentális viszonyultság a valósulásra (vagyis a levésre) irányuló lehetőségéhez, illetve az önmaga felé kitáruló nyitottság köztése. Az autenticitás egészen egyszerűen *lenni* (csak hogy nem akár hogy vagy úgy általában), mégpedig önmaga Létében *lenni*; mely önmagaság azonban sokkal inkább maga a nyitás, mintsem önelzáró részvétel a mindennapiságban.

Túlságosan homályos, netán kétértelmű (és ennél fogva „használatlan”, „idegen”) volna számunkra ez a – valóban zavarkeltő – hitelesség-fogalom?

Az autenticitás valóban egy olyan hangot követ, amely nem beszél; egy olyan irányba mutat, amely láthatatlan; egy olyan felhívásra való válaszadásra ösztönöz, melyet képtelenek volnánk azonosítani. És mégiscsak „ő” az, amely elmulaszthatatlan felelősségünket kimondja.

A tulajdonképpeni autenticitás valószínűleg „túl” van szavainkon.²² Igazságát csupán az *itt*-lét ismeri. És végső soron nem is a hiteltelenség fogalmi ellenpárja, ellentétese. *Itt*-létünket az autenticitás kontinuumaként, levésben-való és kibontakozó szabadságunkként kellene elgondolnunk. A *Dasein* fogalmának magyar nyelvű megfelelője az *itt*-lét. Azzal a pontosítással, hogy a magyar nyelvű *itt*-lét a *Dasein* fogalmára éppen *itt*-létével, vagyis a maga kivetettségi sorsában is megőrzött (?) és megújuló hitelességigényével felel.

(A kimondás terhétől immár megszabaduló és mindedig álcíme mögé rejtőzött szöveg mostantól nyugodtan a szokványos lezárások menetét követheti.)

Hogyan is lehetnének képesek mi magunk, kívülről az *itt*-lét mindig öbenne magában meghatározott autenticitása vagy inautenticitása számára kritériumot, zsinórmértéket keresni? Hiszen az *itt*-lét önmaga nyitottsága, melyben a maga számára megnyílik, hogy önmagát e nyitottságában „asztán” fölfedezze. Ebben az értelemben az inautentikus *itt*-lét pedig pusztán a szabadságában még mindig önmegtalálására és hitelességének visszaszerzésére képes világban-benne-lét egyik lehetséges módja (alapvetően a hitelesség modifikációja). Hitelesen csupán az autenticitásból kiindulva érthetjük meg az inautenticitást. A heideggeri *itt*-lét-fogalom épp ezért az autenticitás hiteles fogalma. Az inautentikus *itt*-lét képes a sorsára-vetettség bukását lehetőségeiránti-létében meghaladni. Lehetőségek horizontja az *itt*-lét.

The Problem of Translating the Concept of *Dasein*. In spite of its merely technical-sounding title, the aim of this study is much more to show in what extent its problem is in fact related to a more genuine understanding of Heidegger's thought – an understanding that can only “happen” from our own historical present, existence and situation. This is why its starting question (the translational problem) – after a brief examination of two heideggerian stories about metaphysics and its origins, and of the word “Being” – turns into a question of authenticity vs. inauthenticity, with respect to the problem of authenticity of national minority groups and of the individuals who live in them. The general conclusion could be, that Heidegger's philosophy (besides some “dangerous” implications it may bear, and not intended in any way by our study) could provide an interesting contribution in this sense.

²² Ideológiafabrikáló alaptermészetünket tekintve mondhatni „szerencsére”.

Szotyori Anna-Mária

A fakticitás „alkalmazása” mint önértelmezés

A fakticitás mint a kisebbségi létparadoxon értelmezésének lehetősége

Tavaszy Sándornál

Tavaszy Sándor Heidegger-recepciója és sajátos létértelmezése közötti hatásösszefüggés hermeneutikai megközelítésben

A fakticitás ontológiája mindig a jelen generáció problémája, a fakticitás mindig a kor problémáit implikálja és jeleníti meg. A „fakticitásról való beszéd” magában foglalja a „létezőről való beszéd” interpretációját is, ezért a fakticitás saját korának igényeihez és követelményeihez alakul. Hiszen a faktikus élet mindig csak saját létként az, ami, az ittlét nem valamely általános emberiség általában vett ittléte – mondja Heidegger. Ezért a fakticitás az élet önértelmezésének problematikája. A történetkritika is a jelen generáció önértelmezése, saját helyzetünk átvilágítása, átláthatóvá tétele. Az „ittlét fakticitása” az élet önértelmezésének problematikája – mondja Gadamer.

Jelen tanulmányban két kultúrában és két különböző szituációban megfogalmazódott lételmélet egymásra utaltságának és egymásra való lefordíthatóságának a problémáját tárgyaljuk. Azt, hogy a heideggeri fakticitásontológia, a fakticitás Tavasz-féle „lefordítása”, „alkalmazása” hermeneutikai értelemben hogyan válik egy kisebbség-nemzet létértelmezésévé. A fakticitásprobléma Heidegger fenomenológiájában és fenomenológiai Arisztotelész-interpretációján keresztül eredeti élettapasztalatként tárul fel, itt – Tavasz értelmezésében – a fakticitás a kisebbségi sors létparadoxonát hivatott alátámasztani, a fakticitás mint eleven léttapasztalat magának a kisebbségi létnek a tapasztalata. Ezzel egy személyesebb tapasztalat kerül előtérbe, a fakticitás alkalmazása egy konkrét szituációra Tavaszynál beteljesíti a fakticitásprobléma követelményét, miszerint az ittlét fakticitása az élet önértelmezésének a problematikája. A fakticitás a jelen(levő) generáció létének hitelességét argumentálja. „A fakticitás eszméjében benne foglaltatik, hogy csak a sajátlagos – saját – korunk és generációnk fakticitása a kutatás valódi tárgya.”¹ A filozófiai kutatás és a faktikus lét mindig „együtt-időiesül”, s ezáltal behatárolódnak tárgyának körvonalai. Az interpretáció – mondja Heidegger – nem csupán egy utólagos alkalmazás, hanem a faktikus élet egyik alapmozgásának explicit végbemenése. A fakticitás nem teoretikus viszonyulás, hanem megélt élettapasztalat, praxis. Hiszen – mondja Tavasz – a „filozófiai kutatás sohasem jutott az étellel és a valóság problémáival olyan eleven kapcsolatba, mint éppen a vajúdasokkal és válságokkal teli mai korunkban”.² Ez az a pont, ahol az elméleti szinten megfogalmazott filozófiai probléma, a fakticitás problémája elnyeri alkalmazott filozófiai jellegét, ahol egy filozófiailag kidolgozott elmélet egy nemzet eredeti élettapasztalatává válik. Ebben a faktikus kisebbségi élettapasztalatban maga a lét kérdőjeleződik meg.

Azt vizsgáljuk tehát, hogy Tavasz Sándornak a heideggeri lételméletre vonatkozó recepciója és értelmezése hogyan válik egy kisebbségi lét önértelmezésévé. A heideggeri filozófia magában hordja annak lehetőségét, hogy egy kisebbségi nemzet önértelmezését támassza alá, hogy egy aktuális létszituáció, létparadoxon-értelmezésének az alapjává váljék. Ez az, amit

¹ M. Heidegger: *Fenomenológiai Arisztotelesz-interpretációk*. 21.

² Tavasz Sándor: *A lét és valóság. = Válogatott filozófiai írások*. Kolozsvár–Szeged 1999. 111.

Tavaszy felfedez a heideggeri koncepciókban. Ugyanakkor, abból a gadameri elvből kiindulva, hogy minden értelmezés *önértelmezés* és *alkalmazás* is egyben, az a kérdés is felmerül, hogy ezt az általános és specifikus létinterpretációt – a heideggeri filozófiát – hogyan változtatja és bontja le Tavaszty egy idegen kultúra létszemléletévé, egy kisebbségi nemzet önértelmezésévé, azaz hogyan alkalmazza az általánosat egy specifikus szituációra, jelen esetben a kisebbségi léthelyzetre. Filozófiájában Tavaszty egy olyan eleven problémát, történeti kérdést, létszituációt jelenít meg, amely a mi világunkhoz tartozik, és ugyanakkor képes átfogni egy idegen kultúra múltbeli szövegének az eredeti kérdését. A kisebbségi lét értelmére, a kisebbségi helyzet státusára kérdez.

Ahhoz, hogy megértsük, hogyan bontakozik ki Tavaszty saját lételmélete mint kisebbségi létértelmezés, elsősorban azt kell megértenünk, mit jelent a hermeneutikai létértelmezés, azaz a létnek és a lét kifejezőjének, a létezőnek hermeneutikai perspektívából való megközelítése a heideggeri filozófiában.

A *Dasein* a létmegértés módján létezik, a megértés az emberi lét a priori struktúrája. Ez a megértés nem egy megismerési mód, hanem *létmód*. A gondolkodás ontológiai szintre emelkedik, s a hermeneutikai probléma a megértésben létező lét, a *megértve létező lét* analitikáját foglalja magába. Amikor a hermeneutikai perspektíva találkozik az ontológiával, akkor az előbbi a *létezés hermeneutikájává* alakul, és már nem azt kérdezzük, hogy milyen feltételek között megy végbe a megértés, hanem azt, hogy milyen az a létező, akinek egzisztenciája a megértésben áll. Ez a létező már önmagában hermeneutikus. Az a létező, aki létének exegézisével feltárja, hogy mindenekelőtt a létbe van belehelyezve, léte világban-benne-lét. Így az egzisztenciális hermeneutika az emberi lét, a fakticitás hermeneutikája. A hermeneutika egy olyan létezési módot tár fel, amely mindvégig *értelmezett lét*.

Az igazi filozófiai gondolkodásnak ennek az egzisztenciális létnek az analíziséből kell kiindulnia – mondja Heidegger, és Tavaszty Sándor is ennek megvalósítására törekszik. Vissza kell adni az embernek az egzisztencialitását – írja *Lét és valóság* című művében – ahhoz, hogy elkerüljük létének *szétforgácsolódását*. A *Dasein* analízise, a fakticitás megértése segít abban, hogy visszaadjuk az embernek az egzisztencialitását.

Heidegger főműve, a *Lét és idő* 1927-ben jelent meg. Tavasztyhoz az 1929-es kiadás jutott el, s négy év után, 1933-ban publikálta átfogó egzisztencialista munkáját *A lét és valóság* címmel. Kétségtelen, írásának egyik inspirálója Heidegger. Miben nyilvánul meg ez a hatás? Hogyan értelmezi vagy értelmezi *át* a jelenvalólét szituációját?

A létnek ontológiai elsőbbsége van, de ezt a létet a létezőben ragadhatjuk meg. A létező ugyanis – mondja Tavaszty – a létnek megragadó erejű kifejezője. Az emberi lét az *általános-létből-kilépő-lét*. Az emberi létet nem absztrakciójában kell felfognunk, hanem mint „közösségben levő”, „világban levő”, „időben levő”, „gondban levő”, „létben levő” létet. Tavasztynál ez az értelmezése a létnek, a lét és létező általános filozófiai problémáinak a teoretikus megfogalmazása fokozatosan rávetítődik egy konkrét szituációra, a mindennapi kisebbségi lét által feltett kérdésekre igyekszik filozófiai síkon megoldást keresni. A főhatalomváltással az erdélyi magyarságnak új lételményt kell megélnie: a nemzetiségi, kisebbségi létet. Maga az ember, akihez szólni akart, merőben új körülmények közé került, válságba jutott. A *kisebbségi lét faktum*. Heidegger specifikus lételméletét erre a *különös* szituációra rávetítve alakítja, úgy, hogy problémafelvetései aktuálisak legyenek, s ezáltal maga a heideggeri filozófia is aktualizálódik, mivel egy eleven léthelyzet megértésének a lehetőségét biztosítja. Nem tud elvonatkoztatni az őt olvasó konkrét embertől, léthelyzete nem engedi ezt meg. Tavaszty Heidegger-recepciója és ennek átfordítása sajátos lét- és emberszemléletté teljességgel igazolja azt a hermeneutikai meg-

látást, hogy az értelmezés mindig önértelmezés és alkalmazás is egyben. Az értelmezés mindig *önmagunk* megértésének és a *lét* megértésének részét alkotja. A másik megértésén fáradozva önmagunkat akarjuk jobban megérteni. Minden hermeneutika önmagunk megértése a másik megértésének kitérőjén keresztül. Önmagunkat kell megértenünk a szöveggel szemben, ez az önmegértés pedig mindig egy kultúrán belül történik. A megértés *önmegvilágítás*. Az értelmezés ugyanakkor alkalmazás is, azt az értelmet, amellyel az értelmezésben találkozunk, a hermeneutikai szituációra alkalmazva értjük meg. A heideggeri létkonceptió pedig minden egyetemessége ellenére bizonyos átalakítások után alkalmassá válik a kisebbségi egzisztencia értelmezésére. A jelenvalólét léte *gond*ként határozódik meg. A „gond” az a szituáció, melyben a létező léte megragadható. A veszélybe került egzisztencia, a kisebbségi lét léthelyzete is Gondként határozódik meg, a lét a veszélyeztettségben válik megragadhatóvá – mondja Tavaszy. A „gondban élő”, veszélyeztettségben élő jelenvalólét egzisztenciája összhangban áll a kisebbségi sors valóságos viszonyaival. Maga Heidegger is a Gond (Sorge) fogalmát az „élet nehéz” klisén keresztül tematizálja.

A heideggeri fogalmak „lefordítása”

A dolgozatnak ebben a fejezetében bizonyos specifikus heideggeri terminusok Tavaszy-féle értelmezését vizsgáljuk, olyan fogalmakét, amelyek a jelenvalólét fundamentális meghatározói. Ezek a fogalmak a kisebbségi lét perspektívájában merőben új konnotációkra tesznek szert, úgymond „alkalmazkodnak” a kisebbségi lét értelmezéséhez.

Ahhoz, hogy a Tavaszy által feltett kérdésre választ kapjunk, elsősorban a heideggeri koncepciót kell alaposan megvizsgálni. Az ittlét – mondja Heidegger – faktikus lét, benne-lét, azaz gondbavétel, amely a mindennapi világra irányul. „A jelenvalólét faktumának ténylegességét – minden jelenvalólét mindenkor faktum – a jelenvalólét fakticitásának nevezzük. A fakticitás magába foglalja egy »világonbelüli« létező világban-benne-létét, mégpedig úgy, hogy ez a létező képes olyanként megérteni magát, mint aminek a »történelmi sorsa« annak a létezőnek a létéhez kötődik, amely tulajdon világán belül az útjába kerül.”³ A létezéshez eredendően hozzátartozik a benne-létezés, az ember nem kívülállóként viszonyul környezetéhez. Az ember belevetett egy szituációba, és abban kell értelmeznie önmagát. A benne-létezés, a szituáció – jelen esetben – azonban egy paradoxon, a kisebbségi létparadoxon, ez az, ami az élettapasztalatban megmutatkozik. Gondolunk itt a „Nem lehet” vitára (a kisebbségi lét nem lehetséges). A kisebbségi lét nem más, mint magának a paradoxonnak a tapasztalata. Mi az, amit veszélyeztet ez a tapasztalat? A kisebbségi nemzet identitása. A kisebbségi létben maga a lét kérdőjeleződik meg. A kisebbségi lét ebben az értelemben léttörténés, megváltozik világunk, világban-valólétünk, környezetünk, s ezáltal maga a létezés struktúráiban alakul át. Heidegger kimondja, hogy a gondbavételben, amely mint „tevés-vevés”, mint körültekintés artikulálódik, a világ, a létezők a *jelentésesség* jegyében tárulnak fel a jelenvalólét számára. A „jelentésesség”, az „értelem” a faktikus élet specifikus tartozéka, amelyet struktúrájának megfelelően magából az életből kell megérteni, mely élet egy jelentésességkomplexum. Ezért mondhatjuk azt, hogy a faktikus élet egyik jellemzője, hogy *önmagának elégséges*. És ez az, amit a kisebbségi létnek tudatosítania kell ahhoz, hogy megőrizhesse identitását. *A kisebbségi lét mint tudatosított létértelem kell hogy fellépjen*. A lét a maga fakticitásában a jelentésességrellációkban teljesül be,

³ M. Heidegger: *Lét és idő*. Bp. 2001. 75.

azaz „szituációkban” áll. A kisebbségi létben történő szakadás ezt a *jelentésséget* támadja meg, a mindennap utunkba kerülőket változtatja meg. A létezés eredendő jelentéssége és értelmezettsége „*elrejtőzik*” a kisebbségi létben. Ez az a pont, ahol a kisebbség léte veszélyeztettségbe kerül, a jelentésség elvesztése az *identitás* elvesztésével járhat. Ezen veszély elkerülésére adhat-e filozófiai támpontot a heideggeri fenomenológia? Heideggernél a létre vonatkozó analízis implikálja annak lehetőségét – alkalmas arra Tavaszy szerint –, hogy visszaadjuk ennek a válságban levő embernek az egzisztencialitását, és hogy elkerüljük létének szétforgácsolódását. Alkalmas arra, hogy e paradoxon tapasztalata ne létromboló legyen, hanem ez a „nem lehet” egy sajátos létértelmezés és létalkotó tapasztalat lehetőségeként mutakozzon meg. A fakticitás megértése az egzisztencia önmagára ébresztésének az ügye, önmagunk és kisebbségi léthelyzetünk elfogadásának és megértésének lehetősége. A benne-lét bármennyire is meghatározza ontológiai léthelyzetünket, nem statikus léthelyzet, hanem lehetőségteljes hermeneutikai szituáció. A kisebbségi léthelyzet tudatosítása a léthelyzet pozitív alakítását implikálja, a jelenvalólét a benne-létből kell hogy merítse lehetőségeit. A lehetőségek felismerése a hagyomány diszkontinuitásának, ennek a szakadásnak a feloldását jelentheti. A kisebbségi lét mint új létkelet jelenik meg, amelynek tudatosítása jelenti a hagyomány átemelését a jelenbe. A hagyomány értelemkontinuitás. Az értelem pedig biztosítja a dolog legitimitását. Fel kell ismernünk a kisebbségi létben a hagyomány mozzanatát. Ezáltal válik a kisebbségi lét – mondja Tavaszy – öntermelő, magát újrateremtő magatartássá.

A megértés a *létre-való-nyitottság* egyik aspektusa. Ez a kérdésstruktúrájú nyitottság a kisebbségi lét egyik meghatározója kell hogy legyen. Ebben a folyamatos *létre-kérdésben* őrizheti meg a kisebbség saját identitását és önazonosságát, hiszen a kérdezés által egy meghatározott perspektíva elé kerül az, amire kérdezzük, a kérdés értelemirányt ad, feltöri a kikérdezett létét, a kisebbségi létet. A kikérdezett a maga kérdésességében nyitottá válik. Kérdeznünk kell ahhoz, hogy megértsünk, rá kell kérdeznünk saját léthelyzetünkre. A kérdezés értelmezés, az értelmezés mindig önmagunk megértésének és a lét megértésének egésze. A megértés önmegvilágítás. Tehát az értelmezés és megértés fogalma implicite tartalmazza a hagyományörzés lehetőségét, valamint a konstruktív önmegértés és helyzetmegértés gondolatát.

Ugyanakkor a kisebbségi lét összhangban áll a heideggeri alapproblémával, amely a lét értelmére kérdez rá, mert a lét – mondja Tavaszy – a veszélyeztettségben ragadható meg. A *kisebbségi lét pedig a veszélybe került egzisztencia*. A *Dasein* léte is Gondként határozódik meg. A Gond az a szituáció, amelyben a létező léte megragadható. A gondban élő, veszélyeztettségben élő jelenvalólét egzisztenciája összhangban áll a kisebbségi sors valóságos viszonyaival.

A lét, amelyre rákérdezzük, nem üres logikai fogalom, hanem tartalmaz, azaz *jelentéssé*; a jelenvalólét számára jelentéslét és viszonylét abban az értelemben, hogy az egzisztencia egy létezőnek önnön létéhez való viszonyát fejezi ki. Tavaszy különbséget tesz lét és élet között, de talán épp ezért mondhatjuk azt, hogy nála az igazi *jelentéslét* maga az élet. Ha az élet nem volna kezdettől fogva jelentéssé, akkor a megértés mindörökké lehetetlen volna. Az élet mint áramló lét kell hogy megmutatkozzon a kisebbség létében. Az *ittlét* parancsa a kisebbségi léthelyzetben – írja Tavaszy – a meg-nem-szűnő tevékenység parancsa lesz, amely az önfenntartás egyetlen eszköze. Az „autentikus” lét számára az aktív közösségi életet jelöli meg, s ezzel teljességgel eltávolodik Heidegger gondolataitól.

Egy másik fogalom, az idő kategóriájának az átformálása a történés, az áramlás, a dialektikus mozgás szempontjából történik meg.

A lét idő. Az idő a lét ideje. Tavaszy értelmezésében egyfajta ellenszegülés történik a „tisztá lét” fogalmával, amelynek mintegy ellenpólusaként vethető fel a halál-felé-tartó-lét. A kisebb-

ségi léthelyzet megköveteli tőlünk, hogy ne foglalkozzunk ezzel a személytelen, hideg „tisztá léttel”, amely nem tartozik hozzánk, amelynek nincs vonatkozása saját léthelyzetünkre. Kisebbségi létünket a halál-felé-tartó-lét határozza meg többnyire, s ez megadja annak vitalitását, dinamizmusát. „A mai filozófiai gondolkodás jellegét nem a spekulatív dialektika, hanem a lét, a valóság és az élet egzisztenciális dialektikája vezeti. Az élet értelmét ugyanis nem egy eszményített valóságban, a valóság igazságát nem az elvont, tehát vonatkozás nélküli »tisztá lét« kategóriájában, hanem ott keressük, ahol az élet, a valóság és a lét vitális áramlása végbemegy: az Idő kategóriájában.”⁴ Ezen időkategória, amely hordozza és lehetővé teszi ezt a vitális áramlást, nem a hagyományos metafizika időfogalma, amely a létet örök jelenként gondolja el, és az élet lefolyására jellemző időstruktúrát szem elől téveszti. Ez az idő, amelyről Tavasz beszél, magának az élet lefolyásának az ideje, amelyben az idő maga időiesül, amely a konkrét ember valóságát és életproblémáit hordozza. Ez az idő az élet története.

Tavasz értelmezésében találkozunk olyan esettel is, amikor nem követi a heideggeri gondolatot, és visszatér olyan metafizikai elvekhez, amelyeknek destrukciójára épp Heidegger törekedett. Ezt azonban tudatosan teszi annak érdekében, hogy gondolatrendszere koherens maradjon, és megfeleljen a kisebbségi léthelyzet követelményeinek. Ilyen a lét és lényeg problémája. Tavasz kimondja, hogy elsődleges a kisebbségi lét mint adottság, ennek megfelelően lehet és kell kisebbségi módra cselekedni. Tehát előbb van a lét, még mielőtt cselekedetekben megnyilvánulna, a lényeg ezt követi mint a gondolkodás alkotása.

Heidegger tétele pedig így hangzik: „A jelenvalólét lényege egzisztenciájában rejlik.” A jelenvalólét tulajdon időiségéből nyer meghatározást. Ez az eredeti egység egyféleképpen differenciálódik Tavaszynál, de ez szükséges is a kisebbségi létnek mint adottságnak a magyarázatához.

Konklúziók

Tavasz sajátos létértelmezését egy szöveg, a *Lét és idő*, és egy szituáció, a kisebbségi léthelyzet indította útjára. Nem tartozik kutatásunkhoz, de kérdéses, hogy Heideggerhez igazodik-e inkább Tavasz, vagy többnyire az adott társadalmi szituáció hatalma alatt áll. Bármi is legyen a válasz, úgy gondoljuk, hogy Tavasz értelmezésén keresztül a heideggeri fenomenológia teljesen új és lehetőségterjes perspektívába kerül, attól eltérően, hogy Heideggert értelmezve Tavasz gyakran Heideggert Heidegger ellen fordítja, és „profanizálja” filozófiájának értelmét. Profanizálja azáltal, hogy kibontja önmagából, és rávetíti egy konkrét szituációra, mondhatnánk túlságosan „explicitté” teszi. Ez a profanizálódás azonban szükségszerű ahhoz, hogy ez a fajta filozófia egy kisebbség szemléletévé válhasson. Márpedig Tavaszynak ez volt a célja. A heideggeri világ „lefordítása” áldozatot kér, éppen e világ autenticitásának a veszét. El kell veszítenie eredendő mondanivalóját ahhoz, hogy egy „másik” olvasót meg tudjon szólítani. Tavasz az igazi, korabeli olvasóhoz igazítja mondanivalóját, és teljesíti azt a ricoeuri meglátást, hogy a szövegnek az értelme az olvasásban van.

Merész vállalkozás – mondja Balázs Sándor – egy elvont szellemi tevékenység és a konkrét társadalmi körülmények között közvetlen kapcsolatot teremteni, hiszen a bölcséleti reflexió sohasem lehet egyszerű helyzetmagyarázat. De Heidegger „lefordítása” nem válik pusztá szitu-

⁴ Tavasz Sándor: *Lét és valóság*. 112.

ációmagyarázattá, a jelenvalólét szemlélete nem válik a konkrét, társadalmi, elszigetelt egyén szemléletévé, és a létnek mindig megmarad ontológiai elsőbbsége.

The „Application” of Facticity as Self-interpretation. Facticity as a Possibility of Interpreting the Paradoxical Existence of a Minority in the Philosophy of Tavaszy Sándor. My research focuses on the interdependence of two ontological conceptions, which appeared in two different cultures and situations, how does the interpretation of Tavaszy, regarding Heidegger's ontology of facticity, turn into the self-interpretation of the minority's existence.

According to Tavaszy the facticity is able to support the paradox of the minority's Being, the facticity as a living life experience is nothing else, but the experience of the minority Being. This sets forth a more personal experience, and the application of the facticity on a real situation fulfills the requirement of the facticity-problem, according to which the dasein's facticity is the problematic of the self-interpretation of life.

Tavaszy discovers that Heidegger's facticity implies the possibility of giving back to this selfestranged individual its own existence and of avoiding the disintegration, the slitting of the existence. The existence of Heidegger's Dasein – the “concerned”, “jeopardized” being – is in accordance with real fate of the minority, because this Being is the experience of the paradox itself. What does this experience endanger? The identity of the minority nation. In the minority-Being the Existence itself becomes jeopardized. This is the reason why the minority-Being should appear as a conscious being-meaning.

Heidegger's philosophy implies the possibility of becoming the supporter of the self-interpretation of minority, the supporter of a current existence-situation, the basis of interpreting a paradoxical existence. This is what Tavaszy discovers in Heidegger's ontology. The facticity helps us in giving back to this Being it's own existence.

Kerekes Erzsébet

A nyelv titokzatos közelsége

„Persze, hogy mi a nyelv, az az egyik leghomályosabb valami, amellyel az emberi elmélkedés találkozik. A nyelviség annyira közel van gondolkodásunkhoz, s a nyelv használata közben oly kevésbé tárgyiasul, hogy maga rejti el saját létét. Mi azonban a szellemtudományi gondolkodás elemzése közben úgy közelítettük meg ezt az általános és mindent megelőző homályosságot, hogy rábízhatjuk magunkat a dolog irányítására, melyet megszereztünk. A nyelv rejtélyét a beszélgetés felől próbáljuk megközelíteni. Ez a beszélgetés mi magunk vagyunk.”¹

Dolgozatunkban figyelmünket a nyelvre fogjuk irányítani, mely Gadamer felfogásában egyszerre meghitt, közeli otthonunk és mégis homályos, rejtélyes is. Valamilyen háttorzongató idegenség, otthontalanságérzés is társul hozzá. Gadamer alapgondolata, hogy ez a félelmetes elem, a nyelv éppen a mi hazánk, otthonunk is: őbenne, az ő félelmetes közelségében lakunk és élünk mi. Ám nem tudjuk uralni a nyelvet Gadamer belátása szerint, hiszen ő ural minket, keresztül-kasul alaposan átjár bennünket. Ahogyan Heidegger figyelmeztet *Útban a nyelvhez* című művében, csak remélhetjük, hogy megközelíthetjük a nyelv sötétjét. Jean Grondin szerint ez a közeledés a majdnem megközelíthetetlenhez csupán dadogó és bizonytalan lehet, éppen emiatt tartja remekműnek az *Igazság és módszer* III. részének nyelvről szóló fejtegetéseit.² Minél dadogóbb, féligkész (nagyolt) egy nyelvelemzés, annál inkább megfelel tárgyának gadameri perspektívából.

A világban-benne-léthez, a belevettséghez hozzátartozik, hogy mi egy nyelvbe dobottan találjuk magunkat, mely nyelv érthetővé tesz valami létet, viszont önmaga kivonja magát az érthetőség alól, miközben hozzánk félelmetesen közel áll. Ennyiben a nyelv otthonos meghittsége maga birtokol valami otthontalant, homályt. Az élet megszállás, betérés egy nyelvbe, a nyelv teljesen karjában tart minket, körülölel. A „beszélni tanuló gyermek esetében a világ valódi belakása történik”.³ Gadamer nagy hangsúlyt fektet az anyanyelv csalhatatlan meghittségére. A nyelv érthetőségébe születünk mind bele, de ezzel a nyelv egyben rejtett háttérként észrevétlen marad. A nyelviség megőrizz valami háttorzongatót alapjaiban: ami mondható, egyúttal valamit hagy eltűnni, elenyészni. És itt valami veszélyt érez meg Gadamer: azt a (hanyatló) hajlamot, hogy leegyszerűsítő és egyneműsítő érthetőségre hajlik gyakran. A nyelv mint a lét háza (Haus) beszűkülhet, egy szűk tokká (Gehäuse) válhat.

Erről a veszélyről ír Heidegger is, akit Gadamer mesterének tekint, és akihez ez az idézet is kapcsolódik. *Hölderlin és a költészet lényege* című előadásában Heidegger többek között elemzi a következő hölderlini versrész: „Ezért adatott a javak legveszélyesebbje, a nyelv az embernek [...], hogy tanúsítsa, micsoda ő...”⁴ A nyelvben rejlő veszély gondolatának kifejtését Heidegger két síkon fogalmazza meg. Egyrészt a nyelv „minden veszélyek veszélye”, mert ő teremti meg bármely veszély lehetőségét. A veszély Heidegger számára a lét fenyegetettsége a létező által, a létvesztés lehetősége. Másrészt a nyelv önmagában „önmaga számára” folytonos veszélyt rejt. A nyelv feladata, hogy a létezőt mint olyat a műben megnyilvánítsa és megőrizze. Ugyanakkor a szónak érthetőnek kell lennie. Éppen ezért nagyon nehéz megkülönböztetni a

¹ Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata* (a továbbiakban IM). Bp. 1984. 264.

² Lásd Jean Grondin: *Einführung zu Gadamer*. Tübingen 2000.

³ Hans-Georg Gadamer: *A hallásról*. Vulgo 2000/3–4–5 (a továbbiakban V). 29.

⁴ Lásd *Hölderlin és a költészet lényege* (a továbbiakban HK). = *Magyarázatok Hölderlin költészetéhez*. Debrecen 1998. 35–51.

tiszta, lényegi szót a közönségestől, a szemfényvesztéstől.⁵ A nyelvben a legtisztább éppúgy szóhoz juthat, mint ami zavaros. A nyelv a legsajátabbját: az igazi mondást veszélyezteti azzal, hogy magát állandóan egy „maga nemzette látszatba” állítja. A heideggeri tiszta, lényegi szó és szemfényvesztés közötti különbség a tulajdonképpeni beszélgetés és a fecsegés különbségét/ellentétét juttatja eszünkbe. A beszélgetés szorosan kapcsolódik a hallgatáshoz (a csendhez és a másik meghallásához). A hallani tudás nem csupán következménye az egymással való beszélgetésnek, hanem inkább feltétele annak. Hölderlin is összekapcsolja e két egyformán eredendő aspektust: „*Mióta egy beszélgetés vagyunk / És hallani tudunk egymásról.*”

Az *Igazság és módszer*ből idézett rész vége összezseng e verssorokkal: „Ez a beszélgetés mi magunk vagyunk.”⁶

A beszélgetés egysége a lényegi szón alapul, mely lehetővé teszi a megértést és önmegértést. A nyelv a megértést, a megértést segítheti, ha nem pusztá utánamondás.⁷ A szavak kiüresedhetnek, pusztá felmondást vagy utánamondást tehetnek lehetővé. A nyelv veszélyes és veszélyeztetett. Ezért törekednünk kell az igaz szó megtalálására, arra a szóra, mely a másikat eléri. A nyelv sajátos életét és lényegét Gadamer szerint a találó szó utáni lecsillapíthatatlan, szüntelen vágy alkotja. Ezen óhaj teljesíthetetlensége szorosan összefügg azzal, hogy a mi emberi egzisztenciánk véges.

Ahogy Heidegger esetében a műalkotások, ugyanúgy Gadamernél is főként az eminens szövegek állanak az autentikus nyelvhasználat oldalán. Mielőtt rátérnénk az eminens szövegek vizsgálatára, néhány megjegyzést teszünk ezek szöges ellentétéről, a fecsegésről.⁸ A fecsegés a mindennapi jelenvaló lét megértésének és értelmezésének létmódját konstituáló fenomén. Szemben a valódi beszélgetéssel, amikor a beszélők a dologra figyelnek, amiről szó van, és annak igazsága érdekli őket, a fecsegők arra hallgatnak, amit mások mondanak arról a létezőről. A dolog felszínes megértése történik tehát. Nem a létező eredendő elsajátítása történik, hanem csupán továbbadás és megismétlés. A fecsegés az írottban is eluralkodhat. A fecsegés annak lehetősége, hogy mindent megértsünk anélkül, hogy a dolgot előzetesen tudnánk. Elzárja, elfedi a létezőt, minden új kérdést és vitát elnyom. Heidegger felhívja figyelmünket arra, hogy sohasem tudunk teljesen megszabadulni ettől a mindennapi értelmezettségtől, benne és belőle és vele szemben valósulhat meg minden igazi megértés, új elsajátítás. (Persze törekedhetünk a fecsegő meghittség destruálására.)

A fecsegő mindennapi nyilvánosság révén berendezhetünk egy megnyugtató, magabiztos „otthon-létet”. Ám van olyan pillanat, amikor a mindennapi andalító otthonosság összeomlik, s a szorongás révén a bennelét az egzisztenciális otthontalanság móduszába lép. Ezzel a nem-otthon-léttel a háttorzongató idegenség érzése jár együtt, a nyugtalanság érzése, mely ránk tör mint tolvaj, és megfoszt attól a biztonságtól, ahogy hétköznapi lenni szoktunk (Ágoston). Sőt Heidegger szerint az otthontalanság egzisztenciál-ontológiailag eredendőbb fenomén, mint a megnyugodott, otthonos világban-benne-lét, mely csupán egy (hanyatló, tompító) módusza a jelenvaló lét háttorzongató idegenségének. Megjegyezzük, hogy a fecsegés ugyanúgy hozzátár-

⁵ „...egy lényegi szó a maga egyszerűségében gyakran úgy fest, mint valami lényegtelen. És másfelől, ami díszben a lényeg látszatát ölti magára, csupán valami épp fel- és utánamondott” (HK 39).

⁶ Hölderlint kiemelkedő költőnek tartja Heidegger, de Gadamer is, aki már az *Igazság és módszer*ben több helyen név szerint is megemlíti a költői szó elemzése kapcsán (pl. IM 326, 337).

⁷ Pl. az a szólás, mely egyre mindennaposabban veszi Istent a szájára imájában, lehet, hogy eltávolodik tőle. Hölderlin azt az odafordulást keresi, mely által Isten jelenlevő lehet. A hétköznapi szavak alkalmatlanokká válhatnak arra, hogy szóljunk az istenekhez.

⁸ Lásd Martin Heidegger: *Lét és idő*. Bp. 1989. 315–319.

tozik a jelenvalóléthez, mint a szó és a hallgatás, hisz autenticitás és inautenticitás is egyformán hozzátartozik.

Gadamernél a nyelvbe való belevetettségre fordul át a heideggeri világba vetettség. Heidegger otthontalan (hátborzongatóan idegen)/eredendő – otthonos/módosult világban-benne-létről beszél. Gadamer az 'otthon' fogalmát átértelmezi (autentikussá). Szerinte otthon lenni egy nyelvben nem a beszéd használatának korlátlanágát – gyors lecsengését jelenti, ahogyan ezt például a „nyelvi kompetencia” modern kutatói hiszik. Ezt (a fecsegőképességet) Gadamer egyenesen „a beszéd otthonon kívüliségének” nevezi.⁹ „Csak aki otthon van egy nyelvben, az képes tapasztalni a költői szó önmegettartó és önmagában megálló kijelentését, mely kijelentés még egy másik otthon-létet biztosít a régtől fogva ismertben.”¹⁰ Itt újra előtérbe kerül az eminens, költői szó, mely egy másik otthon-létet (otthontalanságot?) biztosít az ismertben. Destruálja a már ismertet, és más otthonná rendezi át. Aki otthon van egy nyelvben, az képes felismerni a szűk 'otthonosságát' a leképező, egyértelmű, kiüresedett nyelvhasználatnak, és nyitott az új, többértelmű, találó, megütköztető kifejezések, megfogalmazások befogadására, alkotására, új 'otthon' berendezésére. Az esztétikai mű az igazságtörténésnek egy kiváltságos területe, mert idegenné tevő (Unheimlichkeit – Heidegger), sokkoló (Benjamin és a szürrealisták), nyugtalanító (disturbing – Danto) jellege van éppen azért, hogy nem egyszerű leképezés. Gadamer úgy fogalmaz, hogy „titokzatos nyugalom” (kiemelés tőlem – K. E.) árad e művekből, ami ellentétes a mindennapok biztonságos, ismert nyugalomával.¹¹ A „titokzatos nyugalom”, a műalkotás igazsága a felfedés és elrejtés vitájából adódik. A gadameri otthon-lét egy nyelvben magában foglalja a már ismert destruálására való képességet, vagyis a nyitottságot/hallást a műalkotások irányába. Magában foglalja a többértelműség meghallásának képességét, az új, bizonytalan kérdésekbe, igazi vitákba való belebocsátkozás képességét, mely viták nem kimeríteni, egyszerűsíteni, egyirányúsítani akarnak. Magába foglalja a megváltozhatóságot. A mód, ahogyan például egy műalkotás közöl valamit, megráz bennünket. Azzal ugyanis, hogy kiszakít minden meghittségből, átformálja viszonyunkat ahhoz, amit magától értetődőnek véltünk. A művészet megváltoztatja azt, akinek számára igazán tapasztalattá válik. S ami még nagyon lényeges, hogy az „egyre meghittebb ismeret révén” a műalkotás nem merül ki, hanem ugyanaz a mű képes egyre gazdagabban, mélyrehatóbban szólni hozzánk. Mert a műalkotás képes destruálni magát és gazdagítani is magát újra meg újra. Mondhatnánk, hogy az igazi meghittség nem valaminek a teljes kiismerése, hanem annak belátása, hogy még mindig van, amit megismerni, másként ismerni rajta, benne.

Így az otthonos (meghitt) és otthontalan (idegen) látszólagos ellentéte egymásba való átjátszássá alakul át. Egy és ugyanaz az ismert és az idegen (már Schleiermachernél előfordul a „megzavarható ismertség”). Nem mondhatjuk azt, hogy az otthonosság adottság lenne.

A következőkben visszatérünk egy kevés időre a kérdés–válasz problematikára, mely Gadamert az *Igazság és módszer* II. részének végén foglalkoztatja, s mely döntő fontosságú a mű további részére, valamint Gadamer későbbi munkásságára nézve is. A *kérdés és a válasz logikája* alapján elmondhatjuk, hogy csak akkor érthetünk meg egy kijelentést, egy cselekedetet, egy gesztust, egy tekintetet, elhallgatást, amikor egy kérdésre adott feleletként értjük. Aki

⁹ H.-G. Gadamer: *A szó igazságáról*. = *A szép aktualitása* (a továbbiakban SzA), Bp. 1994. 140.

¹⁰ Uo.

¹¹ „*The silence of the Chinese vase*, a csend és titokzatos nyugalom, amely minden meggyőző művészi képződményből árad, azt jelenti, hogy – Heideggerrel szólva – itt »működésbe lép« az igazság” (*A szó igazságáról*. = SzA 139).

egy szöveget interpretál, úgy érti azt, mint egy lehetséges választ egy kérdéskonstellációra. A dialogicitás körül forog Gadamer egész nyelvhermeneutikája. A műalkotás is mint közlés válszra van rászorulva.

Amikor Gadamer esetében kérdés–válasz struktúráról beszélünk, akkor meg kell jegyeznünk, hogy nem egyirányú, végső kérdezésről van szó. Gadamer éppen azért irányítja minduntalan figyelmünket a műalkotásokra, gyakran az eminens szövegekre, mert azok minden végső kérdésnek ellenállnak.¹² Az eminens szöveg ellenáll az értelmet már eleve lerögzítő projektív eljárásnak, képes arra, hogy megütköztető módon (nem otthonosan) legyen jelen. Sajátos el nem döntöttség kíséri.¹³ A kérdés és válasz logikája Gadamernél dialektika, tehát nem az egyértelmű megválaszolásra fut ki (mint ahogyan értelmezik gyakran Gadamer bírálói, akik szerint a kérdés bedob egy irányulást, kijelöl egy értelemirányt, melyet aztán így könnyen be is teljesít, lezár), nem erre fordul át. Gadamer folyton szem előtt tartja a többretegűséget, többszintűséget és azt, hogy a kérdést, kérdezést nem birtokolhatjuk (teljesen). A beszélgetés nem jut a végéhez, nem zárul le, csupán megszakad. A logosznak nincs tiszta végső formája, mely által valahonnan vezetne valahová, hanem a logosz olyan vonatkozás, mely önmagát mindig elirányítja, elmozdítja, szaporítja: a kihordás által képes mást létrehozni. Nincs olyan beszéd, mely egyet mondana. (Ez az istenek nyelve lenne.)

Gadamer azért szentel óriási figyelmet az eminens szövegeknek, mert ezekben talál rá a „tulajdonképpeni” (autentikus) szóra, mely megnyitja az utat az igazi nyelvben-való-otthon-lét felé. A tulajdonképpeni szót Gadamer a lét felől határozza meg: az a szó, amelyben az igazság megtörténik,¹⁴ az a szó, amely nem leképez egy létezőt, hanem a lét egészéhez való viszonyt mond ki. A szó lényege az, hogy mondó. A tulajdonképpeni szó sokat mondó, magától beszélő, és a tartós érvényesülés igényével lép föl. A szó a költészetben mond a legtöbbet, ugyanúgy, ahogy a színek jobban ragyognak képen, vagy a kövek többletet hordoznak az épületben (légyarapodás). „Amit a költői szó nyelvi történése kimond, az az ő külön viszonya a léthez.”¹⁵ A költészetben a szó előjön, és előhív valamit. Ezzel Gadamer felhívja a figyelmünket arra, hogy az emberi szónak előhívásnak¹⁶ kell lennie (erre kell törekednünk, hisz ez a nyelv lényege). A megnevezés előhívás egyben, nem egyszerű ráhagyatkozás vagy hivatkozás egy már meglévő készletre. A nyelvet alkalmassá kell tenni, hogy valóban előhívjon valamit, hogy az egybegyűjtöttekből (logosz) valamit látni engedjen: a dolog ez. Az onoma nem egyszerűen a szó jelentését fejezi ki, hanem valamit fénybe állít, a dolgot magát engedi látni, mely a megnevezés által áll ott.

A szó olyan sokatmondó lehet, hogy magát a szerzőt is meglepi. Gadamer nézetében az a szó, amely képes magától beszélni, nem csupán az alapján jellemezhető, amire tartalmában utal. Az érzéki alakja is ugyanannyira fontos. A kimondás milyenségétől függ, hogy egy szöveg ma-

¹² Pl. Dürer festészetét igazi kép-szerűség jellemzi, aminek kibontakozásához fontos, hogy a művészeti problémákat ne úgy fogjuk fel mint egyszerűen megoldandó problémákat, hanem a képet a maga fenségében, követelő jellegében szemléljük. Ha a kép előtt nem úgy viselkedünk, ahogyan az tőlünk megköveteli, akkor a kép visszavonul.

¹³ Ezért hasonló a freudi álomnyelvhez, mely szintén titokzatos, rejtélyes, megütköztet, és amelyben valami jelenthet egyet, de annak ellentétét is. Semmi sincs eldöntve.

¹⁴ Ezért mondhatjuk, hogy *A szó igazságáról* szóló gadameri tanulmány a kései Heideggerhez kapcsolódik.

¹⁵ IM 326.

¹⁶ Az előhívás „ébredlést ébreszt”, nem andalít, hanem odahallgatásra szólít. Rá kell figyelni, hallgatnunk kell a benne rejlő többletre, felszólít, megszólít, és ezzel választ követel ki, igényel. Gadamer a szó hívóerejével hozza kapcsolatba az emberi szabadságot: „Az ember szabadsága abban rejlik, hogy [...] erre vagy arra hallgat vagy éppen-séggel nem hallgat. Mindez a szó hívóerejében rejlik.” (V. 26.)

gától beszél-e. Gadamer megpróbál érzékeny egyensúlyt tartani az értelem és a hang mozgása között. Azt is tévedésnek tartja, ha a szó csupán hangképződményként tűnik fel, miközben az elmondott lényegtelené válna. A költői szó lényege, hogy értelemalapító.¹⁷

A költői szöveg születésével kapcsolatosan Gadamer leszögezi, nem azáltal születik, hogy egy költőietlen, hétköznapi szöveget úgymond költőivé teszünk metaforákkal, hiszen a költői szó egészében „abszolút” metafora. A költői szöveg lebegés (független a hétköznapi kontextustól).

Befejezésként álljon itt szintén egy idézet: „Hogy mi a nyelv mint nyelv, és hogy mi az, amit mint a szó igazságát keresünk, nem ragadható meg oly módon, hogy a nyelvi kommunikáció úgynevezett »természetes« formáiból indulunk ki, hanem fordítva, a kommunikáció ilyen formáit a költői beszédmód felől saját lehetőségeikben ragadhatjuk meg.”¹⁸

Gadamer az *Igazság és módszerben* és (főleg) a későbbi tanulmányaiban rávilágít arra, hogy a nyelvi otthont a művészet (otthontalansága?!) felől kell elgondolnunk.

The Fearful Nearness of Language. It belongs to being-in-the-world, to thrownness, that we find ourselves thrown in a language, which makes understand some being, but withdraws itself from the understandable, while it is frightfully near by us. So the homely intimacy of language itself possesses some homelessness, some obscurity.

In this study I tried to interpret Gadamer’s conception about language, which is our native land, our house and home. We live in its fearful nearness. In this context I tried to get answers to the following questions: What kind of danger is hidden in language? What is the relation between linguistic homeliness and homelessness?

In order to answer these questions, I compared Gadamer’s thoughts with Heidegger’s ideas, I analysed the inauthentic chat and the authentic talk. I came to the conclusion that the home of language has to be thought from the homelessness of art.

¹⁷ A költői szó közelebb áll ahhoz a szóhoz, amit a szavak között keresünk (belső szó).

¹⁸ SZA 136.

Pap Ferenc

Bethlen Miklós ismeretlen emlékirata

1992-ben Bécsben végeztem kutatómunkát. Ennek során a Hofkammerarchivban eddig ismeretlen Bethlen Miklós-emlékiratra (pontosabban emlékirat tartalmú, francia nyelvű levélre) bukkantam. A „Siebenbürgische Commissions-Acten”, r[ote] N[umme] r. 88. fol. 214–216. jelzetű¹ oklevél sajnós másolat,² de minden valószínűség szerint korabeli vagy kevéssel későbbi, sárga papírra írt példánya az eredetinek (l. a fénymásolatot és az oklevél helyesírását tiszteletben tartó átírást). A szöveg fordításában igyekeztem a mai fogalmazást követni.³

Átírás

214r. Poject de moyens, par lesquels Sa Majesté et le Gouvernement de Transylvanie peut conserver le peuple de Transylvanie extremement épuisé en faisant une somme d'argent considerable sans choquer la Justice et par la consoler le peuple dans la contribution de cette année-cy.

I. Comme les Comitats d'Hongrie les Biens conquis par cette derniere guerre ont rechassé de la chambre avecque des sommes considerable, il faudroit disposer les héritiers pretendans des Biens das les Comitats Bihar, Zarand, et Arad, qui sont de plus grande part Transylvains à accorder avecque la Chambre a une Somme tolérable, Et il faut au mesme temps prier sa Mayesté, qu'elle fasse la grace d'employer cett'argent la'au contentement de Transylvanie, pour Ses pretensions, qu'ils ont donné plus, qu'ils ne debvoient pas dans ces deux années prochaines, passéz, la quelle pretension monte en uirons jusques a $\frac{70}{m}$ fl.

Ce sera un oeure de Justice, et de clemence, tant envers les

214v. Pretendans particuliers, / quant envers toute la Province. Et ensemble un profit considerable pour la Chambre.

II. Comme les Biens Fiscaux de Transylvanie sont en registrez l'année passée, il faut parachever cett-oeure commencée pour des raisons indispensables. 1. il faut, que le Roy sache dans son nouveau Regne ce qui luy'apertient. 2. il ny a point d'autre moyen a oster l'occasion de continuelles fausses alarmes, tant au Pays en generale, quant aux particuliers possesseurs de tels Biens, que cela, si l'estat de cette Fiscalité sera une fois adjusté selon les modalitez Suivantes. 1. il faut que cette [a tte áthúzva – P.F.] Registre là soit signé tant du costé du Gouvernement, que du Costé de la

¹ A jelzet pontos meghatározásáért és a példaadó gyorsasággal nekem elküldött fénymásolatért ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki dr. Christian Sapper úrnak, a bécsi Finanz- und Hofkammerarchiv igazgatójának.

² Erre utal a 217. lap hátán levő, valószínűleg utólagosan átjavított rövid „cím” vagy okirat meghatározás, valamint az tény, hogy e francia szöveg bécsi levéltári tulajdonban van (ez utóbbi különben érdekes fényt vet a feltételezett címzett személyére is).

³ Fordításomat átnézte, az eredetivel összehasonlította Bréda Ferenc. Köszönöm segítségét. Szögletes zárójelben helyeztem el az érthetőség megkívánta kiegészítéseket, valamint a szövegre vonatkozó megjegyzéseimet. A nyilvánvaló átírási hibák legalábbis jó része valószínűleg a másolót terheli, hiszen úgy tudjuk, hogy Bethlen Miklós jól ismerte a francia nyelvet.

Commission. Et après 2. il le faut Envoyer a la Cour, et de la renvoyer à la révision Legale de Transylvanie, selon les loix du Pays, et coustume pratiqué par les princes Bethlen Gabor, et deux Rakocy. III. Laisser aller libre la petite noblesse, qui n'ont que fort petite part de ces

215r. biens Fiscaux, une maisonnette, quelques Vignes, / Terrain, selon les Loix ecrites l'A 1630 & 1650. IV Et encor d'avantage, il faut estendre la Clemence royale sur cette petite noblesse dans les personnes de ceulxlà, qui ont acquis leurs petits Biens après l'An 1650 jusques au jourd'hui, et ainsi par cette oeuvre de Justice, et de clemence, en ostant la crainté a ces paures gens la, oster au mesme temps l'occasion a tous ces bruits, d'ont la source est la crainte des plus grands possesseurs, les quels se servent comme de harnois de la crainte, et crye pitoyable de la petite noblesse, dans la personne de la quelle il faut considérer deux choses, 1° Encor si la Chambre pourroit gagner quelque chose sur ces petits gens la, cela serviroit fort peu en comparaison de la perte du coeur du Peuple, qui est le plus grand Trésor des Roys. 2. Ces paures gens ont tant Contribué de leurs petits Biens dans ces années passées au service de sa Mayesté, que leurs Biens ne valent pas autant. Et ainsi la Justice mesme, et la Prudence ne permettent pas des [sic!] les troubler.

V. Pour les autres plus grands possesseurs, on doit et on peut

215v. suivre l'exemple des Princes / surnomméz, et insister aux loix, n'oubliant pas pourtant tout a fait encor dans les plus grands aussi les mérites, et s'ils ont concourus [sic!] à leur [sic!] sujets dans les Contributions, de ces année de Guerre. Tout cela bien observé, et selon les Loix pratiqué Sa Mayesté pourra tirer une somme considerable de possesseurs qui seront bien aises, quand ils verront, que par l'exposition de quelques [sic!] florins, ils pourront asseurer leurs héritiers, dans les dits biens. Et cela ne causera point de bruit parmy les Estats, car le trentiesme n'en possede rien. Et principalement, si on n'encherira pas trop ce marché. Et si Sa Majesté employera cett'argent au contentement des plus Pauures, et espuisées Communautés, et Gentils-hommes, les quels ont donné du grain dans les magasins, Ce que je conseille avecqu les plus humbles prieres a Sa Majesté, Cela faict tant s'en faut que les Estats se plaignent a Cause de cette Production plustost ils beniront Dieu et L'Empereur.

VI. C'est un [sic!] proche et grande ruine du Pays ensemble, que

216r. l'Argent publique, qui est / pourtant le sang et la sueur du pauvre peuple, soit par négligence, soit par quelques autres pires raisons, n'est pas procuré comme il deuroit. L'Empereur a bien clementment [sic!] resolu l'An 1693 par le Pierre Alvintzi, que de l'An 1685 tous ceux qui ont touche l'Argent publique en rende compte, ou au moins Esclaircissement necessaire, mais cela n'a pas eu son Effect deu, jusques aujourd huj, combien qu'on en a cent fois parlé, commencé, et negligé. Si on dressoit une Commission Exactoriale expresse pour cela, on pourroit esperer de gagner avecque bon Droict pour le pays une somme considerable, qui estant employé aux nécessites publiques, le peuple seroit fort soulagé. Je pourrois bien nommer deux ou trois justes & grandes pretensions de cette sorte la lesquelles montent a fl $\frac{100}{m}$ hongrois.

216v. üres, 217r. üres, 217v. Le proiet De Mr Le Comte Betlem touchant les fiscalités. [kihúzva:] commerce

Fordításom

[Cím]

214r. Ama eszközöknek tervezete, melyek által Őfelsége és Erdély kormányzata fenntarthatja [megóvhatja] Erdély végletesen kimerült népét, számottevő pénzüsszegre tehet szert, anélkül hogy megbotránkoztatná [megsértené] az igazságszolgáltatást, s így megvigasztalhatja a népet ez évi hozzájárulása miatt [jóváteheti a néppel szemben az idei anyagi hozzájárulás nehézségeit].

I. Mivel Magyarország vármegyéinek a Kamara számottevő összeg[gel együtt] taszította vissza e legutóbb lefolyt háborúban nyert [javakat], el kellene rendelni, hogy a Bihar, Zaránd és Arad vármegyékben [lévő] javak igénylő örökösei, akik többségükben erdélyiek, elfogadható összegben egyezzenek meg a Kamarával, s ugyanakkor arra kell kérni Őfelségét, szíveskedjék e pénzt Erdély megelégedésére felhasználni, ennek igényeire, [hiszen] többet is adtak, a következő két évben [ne is adjanak többet], ez igény körülbelül $\frac{70}{m}$ forintra rúg.

Igazságtétel és kegyesség ügye ez, mind a magánigénylőkkel, mind

214v. pedig az egész tartománnyal szemben. És ugyanakkor számottevő nyereség[et juttat] a Kamarának.

II. Mivel Erdély kincstári javait a múlt évben jegyezték be, e megkezdett munkát mulaszt-hatatlan okokból be kell fejezni. 1. Szükséges, hogy a király tudja, mi tartozik hozzá új birtokán [területén]. 2. Arra, hogy megszüntessük az állandó állandó általában az országban s az ily javakat bíró magánszemélyeknél, nincs egyéb mód, mint az, ha [ennek érdekében] e kincstári állapotot a következőképpen szabályozzuk: 1. E lajst-romot írja alá a Kormány és a Bizottság is; valamint 2. Ezt el kell küldeni az Udvarnak és visszaküldeni Erdély [helyzetének] a törvényes ellenőrzése végett, az ország törvényei és Bethlen Gábor, valamint a két Rákóczi fejedelem idejében gyakorolt szokások szerint. III. Szabadon hagyni a kismemességet, amely csak igen csekély mértékben részesül e kincstári javakban, kunyhóban, néhány

215r. szőlősben, földben [van része] az 1630-ban és 1650-ben megírt [kihozott] törvények szerint. IV. És mindenekelőtt ki kell terjeszteni [meg kell szerezni] a királyi kegyet erre a kismemességre ama személyeket illetően, akik 1650 után a mai napig szereztek javaikat, így pedig, ezzel az igazságszolgáltató és kegyes intézkedéssel, elosztatva ama szegény emberek félelmét, s ugyanakkor mindazoknak a [rém]híreknek az alkal-mát, melyeknek forrása a [leg]nagyobb birtokosoktól való félelem, akik védő-pajzsukul használják a félelmet, és a kismemesség szálnalmas kiáltását; ezek szemé-lyében [a kismemességben] két dolgot [tényezőt] kell figyelembe vennünk: 1° Még akkor is, ha a Kamara valamit nyerhetne ezeken a kismembereken, ez igen kevés hasz-not hozna ahhoz képest, mennyire elveszítené [a Kamara] a nép szívét [támogatását], márpedig ez a királyok [uralkodók] legnagyobb kincse. 2. E szegény emberek [a kismemések] az utóbbi [elmúlt] években annyival szolgáltak javacskaikkal Őfelségé-nek, [amennyit valóban] e javak nem értek. Így aztán maga az igazságszolgáltatás, de még az óvatosság sem engedi meg, hogy megzavarjuk őket.

V. Ami a többi nagybirtokost [illeti], a fent nevezett főurak [Princes] példáját kell és lehet követnünk, ragaszkodva a törvényekhez; s még a legnagyobbak esetében sem feled-kezhetünk meg az érdemeikről, valamint arról, ha ők e háborús években közremű-

ködtek-e alattvalóik hozzájárulásának kifizetésében. Ha Őfelsége ehhez tartja magát, és követi a törvényeket, magához vonzhat nagyszámú olyan birtokost, aki elégedett lesz, ha azt látja, hogy néhány forint kitevésével [kifizetésével] bebiztosíthatja örökösait az említett javak birtoklásában. Ez pedig semmilyen elégedetlenséget sem vált majd ki a Rendekben, mivel a harmincadot senki sem fogja birtokolni. S főleg akkor, ha ezt a piacot nem fogják [még jobban] drágítani. És ha Őfelsége a legszegényebb és legkimerültebb közösségek és nemesemberek megalégedésére fogja használni ezt a pénzt, azokéra, akik gabonával látták el a raktárakat; én [csak] ezt tanácsolhatom legalázatosabb kérésem [mellett] Őfelségének. Ezek után [nem] úgy történik, hogy a rendek panaszkodjanak e productio miatt; inkább áldják Istent és a Császárt.

VI. A szegény nép vérén és verejtékén [szerzett] közpénznek hanyagság vagy más, még rosszabb okok miatt való, nem a kellő módon történő megszerzése az egész ország közeli nagy romlását [hozza magával]. 1693-ban a Császár kegyesen azt határozta Alvintzi Péter által, hogy 1685-től kezdve mindenki, akinek dolga volt a közpénzzel, számot adjon erről, vagy legalábbis [megadja] a szükséges felvilágosítást; ennek azonban mindmáig nem volt meg a kellő hatása, bár százszor is beszéltek erről, megkezdték, és elmulasztották. Ha e célból létrehoznának egy ezzel foglalkozó Számvevő Bizottságot, remélhetjük, hogy az ország teljesen szabályosan jelentős összegre tehetne szert, s ha ezt [az összeget] a köz szükségére használnánk, sokat könnyítenénk a nép [sorsán]. Megnevezhetnék két vagy három jogos és nagy ilyenszerű igényt, amely magyar forintra $\frac{100}{m}$ rúgna.

217v.

Betlem [Bethlen] gróff úrnak az adórendszerre vonatkozó tervezete.

Keltezés, címzett

A szöveg keltezetlen, ezért elsősorban – legalábbis hozzávetőlegesen – a keltezést kell megállapítanunk: ugyanolyan fontos, sőt lényeges a címzettnek a szövegben ugyancsak meghatározatlan személye is.

Előrebocsátjuk, hogy az emlékirat-levél keltezését az 1700 és 1702 tavasza közötti időre helyezzük. Emellett szól elsősorban az oklevél szövege, másodsorban pedig ismert történelmi adatok alapján igyekszünk érvelni.

1. A szövegben szerepel az „e legutóbb lefolyt háború” kitétel (a római I-gyel jelölt második bekezdésben). Ez minden bizonnyal a nagy hatású, Bécs (1683) és Buda (1686) felszabadításával járó és többek között a győzelmes zernyesti ütközettel (1690. augusztus 21.)⁴ fémjelzett osztrák–török háborúra vonatkozik (1683–1699). 1699. január 26-án kötötték meg a karlócai (Karlovic, Karlowitz) békét az osztrákok és törökök közt, s e béke a nyolc évvel azelőtt kiadott Lipót-diplomába már belefoglalt politikai egybeolvadás nyomán szentesítette Erdélynek a császársághoz való teljes csatlakozását.⁵ A „legutóbb lefolyt” szintagma semmiképpen sem vonatkozhatik a nagyon hamarosan bekövetkezett spanyol örökösödési háborúra (1701–1714), hiszen a háború még javában folyt akkor, amikor Bethlen Miklóst 1704-ben felségsértés vádjá-

⁴ L. Erdély rövid története. Bp. 1989. 328.

⁵ Uo. 331.

val Szebenben bebörtönözték, s ettől kezdve nem csupán politikai szerepét veszítette el, hanem egészen 1708 nyaráig, amikor Bécsbe vitték, s itt haláláig – mai kifejezéssel élve – házi őrizetben volt, még levelet sem írhatott innen.⁶ Az említett kifejezés mindenképpen frissen befejezett háborúra utal, s ez csakis az osztrák–török háború lehetett.

2. Fontos adalék főleg a terminus post quem (tehát az emlékirat-levél lehető legkorábbi keltezése) megállapításának érdekében az, hogy az eleinte Thavonath, halála után pedig a Seeau testvérek (előbb Johann Friedrich, majd Johann Honorius) vezette Cameratica Commissio (Kamarai Bizottság), az erdélyi kincstári igazgatás központi (bécsi) szerve még 1699-ben, Thavonath idejében titkos instrukciókat kapott a császártól az erdélyi kincstári jövedelmek egészének felderítésére a bécsi Udvari Kamara számára. E feladat arra utal, hogy legalábbis 1699-től I. Lipót császár igyekezett kihasználni az addig háttérbe szorult pénzügyi lehetőségeket, hogy helyrehozza s lehetőleg fel is javítsa a birodalomnak az éppen véget ért osztrák–török háború megtépázta gazdasági és pénzügyi helyzetét. A háború még alig ért véget a karlócai békekötéssel, de már kiderült, hogy anyagi befektetései erősen leszegényítették a birodalmat, olyannyira, hogy a kincstári javak nemesi bérlete is úgy látszik, kevesebbnek bizonyult, mint ha a javakat (földbirtokok, bányák, harmincadok, só stb.) maga az állam használja fel, központi állami szervek igazgatása alá helyezve őket, hogy így próbálja meg elérni az abszolutista Habsburg-hatalom lehető legnagyobb anyagi hasznát.⁷

3. Az emlékirat-levél fogalmazásának lehetséges időszakára vonatkozik a következő részlet is. Az eredeti szöveg negyedik bekezdésében Bethlen Miklós arról ír, hogy „Erdély kincstári javait a múlt évben jegyezték be”. Ez valószínűleg arra vonatkozik, hogy a korona jövedelmének előbb vázolt növelése érdekében a császár 1699 tavaszán felszólította a Cameratica Commissiót, gyorsítsa fel a kincstári javakról már korábban megkezdett productiót, azaz a magán-személyek – a különböző főnemesek – által bérletbe vett kincstári javakról birtokukban létező okiratok bemutatását a főkormányshélynak (guberniumnak), táblának és a kamarai bizottságnak.⁸

4. A hetedik bekezdésben Bethlen Exactorialis Commissio (Számvételi Bizottság) létesítését sürgeti. Ennek az lenne a feladata, hogy az utóbbi évek közpénzzel való sáfárkodásáról „adjon számot”, azaz ellenőrizze azt, hogyan, mire használták fel a „közpénzt”: főleg az adót, de mindenféle más, a kincstár, az egész ország vagyonát gyarapító bevételt. Emlékirat-levelében ez akkor még csak javaslat; viszont tudjuk, hogy 1701-től 1703-ig Ecsedi Péter volt a kincstár számvevője.⁹ E tény arra mutat, hogy a fentebb 1702 tavaszára megjelölt záró keltezés – minden valószínűség szerint – még legalább egy évvel korábbra tehetjük.

Szoros kapcsolatban áll a keltezés meghatározásával az emlékirat-levél címzettjének feltehető személye. A címzett minden valószínűség szerint Ferdinand Bonaventura Harrach főudvarmester, salmi herceg (1637–1706), aki 1699-től legalább 1701 márciusáig a Ministerialkon-

⁶ L. *Bethlen Miklós levelei* (a továbbiakban, Wolf Rudolf nyomán, BMLev). Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta Jankovics József. Bp. 1987. 44–64. 1708-tól haláláig (1716), Trócsányi Zsolt plasztikus kifejezésével élve (*Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Bp. 1988. 306 – a továbbiakban: Trócsányi–Habsburg) Bethlen Miklós „politikai halott”.

⁷ Vö. Trócsányi–Habsburg. 251–258.

⁸ L. erről bővebben *Bethlen Miklós Önéletírása* (a továbbiakban, ugyancsak Wolf Rudolf nyomán, BMÖn). Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta V. Windisch Éva. II. Bp. 1955. 80, 312; Trócsányi–Habsburg. 261–263. A „productio” kérdéskörére különben még visszatérünk.

⁹ L. Trócsányi–Habsburg. 259, 311. jegyzet a 298. lapon.

ferenz in rebus Transylvanicis nevű központi vezetőszerző, a birodalmi titkos tanács elnöke volt.¹⁰ Ezt a feltételezést támogatja az *Önéletírás*nak egy részlete is.¹¹

Minden valószínűség szerint nem kimondottan a 11. jegyzetben idézett levélről lehet szó, hiszen oklevelünk és a jegyzetben említett levél számos kitétele nem egyezik pontosan egymással. Ugyanolyan valószínűnek tartjuk azonban azt, hogy közöletlen oklevelünk előzménye lehetett a jegyzetben idézettnek, annál is inkább, mert Bethlen Miklós többször utal arra, hogy Harrachhal való kapcsolatai régebbi keletűek, hogy a titkos tanács elnöke jól tudott franciául (tehát kézenfekvő, hogy az erdélyi kancellár szívesebben levelezett bizalmas ügyekben Harrachhal franciául, mint németül), s nem utolsósorban azért, mert Bethlen tisztában lehetett azzal, hogy pillanatnyilag Harrach az erdélyi ügyekben is befolyásolhatta a császár állásfoglalását.¹² Sem az *Önéletírás*ban, sem pedig Bethlen Miklós közzétett leveleiben nincs más utalás ilyenszerű oklevélre, mint amilyen jelen cikkünk tárgya. Köpeczi Béla megjegyzését pedig, hogy a már bécsi házi őrizetben tartott Bethlen élete végén francia segéllyel próbálta kimenteni Erdélyt nyomorult helyzetéből,¹³ azért nem tartjuk alkalmazhatónak ezen oklevélre, mert oklevelünk sokkal korábbra tehető. Ennél elfogadhatóbb Bethlen Jánosnak Torma Józsefhez 1842 márciusában Kerlésről intézett levelében tett állítása, miszerint birtokában van többek közt ősenek, a hajdani erdélyi kancellárnak a francia udvarhoz címzett „tervező irata”.¹⁴ Nincs kizárva, hogy ebben az esetben már az ismertetett oklevél eredetijéről van szó, bár az időrendiség okán valószínűbbnek tartjuk, hogy ezt a levelet Harrachhoz intézte.

Térjünk ezek után a lényegre: mit tartalmaz e most közölt oklevél, hoz-e valami újat ahhoz képest, amit eddig is ismertünk Bethlen Miklós gazdasági-pénzügyi elképzeléseiről? Ezen túlmenően – vagy talán ettől függetlenül – azt is reméljük, hogy oklevelünk tartalmának taglalása hozzájárulhat más vonatkozások tárgyalásához, esetleg tisztázásához is (mint például a levélíró szándékaival kapcsolatban a Habsburg-függés első évtizedének és a továbbiaknak a viszonya, a birodalom és Erdély gazdasági-pénzügyi helyzetének függősége főleg Mária Terézia koráig, az erdélyi kisnemesség szerepe stb.).

A végével – azaz az oklevélhez a másoló által biggyesztett „tartalom-címmel” – kell kezdenünk. Eszerint (értelemszerűen) az emlékirat-levél szerzője a császári adórendszeren belül kimondottan Erdély szükséges adózásával foglalkozik. Ezt abból is megérthetjük, hogy Bethlen Miklós a szövegben többször említi a császárt, de *Őfelségén* (úgy véljük) a királyt, tehát Magyarország és Erdély Habsburg-házi uralkodóját érti. Ez pedig nem volt más, mint I. Lipót császár elsőszülött fia, József, ki 1687. december 9-én Magyarország királya lett, s édesapja halála

¹⁰ Trócsányi–Habsburg. 239, 200. jegyzet a 294. lapon.

¹¹ Bethlen Miklós többek között a következőket írja – visszaemlékezéséül – 1702-ben lezajlott bécsi magánlátogatásáról (ez év július 28-án indult Bécsbe, december 15-én indult vissza): „Igérém... néki [Harrachnak – P. F.] egy kis franciául írt levélben [...], hogy csak gyógyítsa meg ez által a commissio által Erdélyt, hogy a gubernium ad mentem diplomatis et Kinskii [a főkörmányszék a diploma és Kinski szellemében], melyről másutt eleget írtam, reformáltassék; 2. a cameralis commissio és idegen tiszték amoveáltassanak; 3. a generalis commendans abstineat se politicis et liaetis, és az a rettenetes discretioja moderáltassék; et reliqua corrigenda corrigetur; ex parte regni [távolítottassanak el]; 3. a főparancsnok tartsa magát távol a politikai dolgoktól és az országgyűlésektől, és az a rettenetes nagy személyének fizetett összeg mérsékeltezzék, és a többi helyrehozni való is hozassék helyre; az ország részéről bizonyosan szerzek én néki kétezer, és a fiának [...] ezer aranyat adok néki, mint ennek főkurátora...” (BMÖn. II. 90. Utalás a Bethlen és Harrach között létező kapcsolatokra: BMLev. II. 1438).

¹² Oklevelünk második bekezdésében: „arra kell kérni *Őfelségét*...” Vö. Trócsányi–Habsburg. 239.

¹³ Köpeczi Béla: *Bethlen Miklós francia emlékiratai*. Irodalomtörténeti Közlemények 1955. 3. sz. 304.

¹⁴ Uo. és 31. jegyzet.

után, 1705. május 5-én a német-római császárság feje.¹⁵ (Zárójelben megjegyezzük: e dátumok is korlátozzák oklevelünk keltezését, persze távolról sem a kellő mértékben.) Mindez nem jelenti okvetlenül azt, hogy az e levélben kifejtett (helyesebben felvetett) javaslatok teljesítése József feladata lenne, hiszen I. Lipót császár abszolutisztikus jellegű uralkodása csak bizonyos mértékben juttatott „szabad kezét” a magyar királynak, de a király – miként Harrach is – bizonyos dolgokat megbeszélhetett a császárral. Különösen, hogy – amint az első bekezdés megemlíti – Bethlen hivatkozik „Erdély kormányzatá”-ra is mint amely akkor még valamelyes befolyással rendelkezik.¹⁶ Tervezete szerint a bihari, zarándi és aradi javak igénylői a Kamarával (tehát az Erdélyi Udvari Kamarával) kellene hogy megegyezzenek, s a levél megfogalmazásakor még ott tart, hogy tanácsolhatja: a befolyt összegeket Erdély igényeire használják fel. Ehhez kapcsolható a következő javaslat-tanács is, mármint az, hogy fejezzék be (minden bizonnyal 1699–1700-ban) Erdély kincstári javainak a (birodalmi össz tulajdonba való) bejegyzését, hogy így is tisztázzák a császár (a birodalom) tulajdonjogát e javak felett. Ez a tanács gyakorlatilag előlegezi a „productióra” vonatkozó császári rendelkezést, amely titkos utasításban szólította fel az akkor még Thavonath vezette Cameratica Commissiót, hogy szorgalmazza az erdélyi nemesek által bérbe vett kincstári birtokok *egészének* felderítését, s e célból biztosítsa be magának Bethlen Miklós segítségét. Azért az övét, mert a másik két vezető erdélyi tisztségviselő, Bánffy György gubernátor és Apor István kincstartó számos ilyen erdélyi kincstári birtokot bérelt, s ezért nem állt érdekükben az erről szóló „productio”.¹⁷ Ők sem, de mások sem engedelmeskedtek az utasításnak. A birodalom pénzügyi helyzete azonban annyira megromlott az 1700–1702-es esztendőknél, hogy a császár 1702. március 24-én szigorúan elrendelte az általános „productiót”.¹⁸ Ennek ellenére a rendelkezés végrehajtásával késlekednek a bérlők.

Az oklevél 4. bekezdésében megfogalmazója – minden bizonnyal a fentiek folyamánként is¹⁹ – kifejezetten javasolja, hogy terjesszék ki a királyi kegyet a kisnemességre, amelynek birtokbérletét támogatni kellene. Természetesen távol vagyunk még a reformkor hangulatától, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a kiváló erdélyi gazdasági-pénzügyi szakember már akkor, a 17–18. század fordulóján valamennyire ellentétezi a nagybérlő nagybirtokosokkal a „szegény néppel” hasonló érdekű kisnemeseket.

Szögezzük le: mindezt Bethlen Miklós csakis az abszolutista Habsburg-nagyhatalom gazdasági-pénzügyi feljavítása nevében képzelte, képzelhette el.²⁰ De az általa még 1690-ben megszerkesztett és szorgalmazott Lipót-diploma első változatát a 17. század utolsó előtti és utolsó évében is Erdély javára, anyagi és erkölcsi boldogulására valónak gondolta.

Feltesszük ezek után a kérdést: oklevelünk Erdély érdekeit ismerő és nyomon követő gazdaságpolitikusként láttatja-e Bethlen Miklóst vagy rögeszmésen jóhiszemű, esetleg éppenséggel naiv álomlátónak? A válasz szerintünk kézenfekvő: az erdélyi kancellár, kihasználva a nemrégiben véget ért hosszú háború okozta – vagy kihangsúlyozta – egyre nehezebb gazdasági-pénzügyi helyzetet, mindent megtett azért, hogy – talán csökönnyösen is – ezt a helyzetet összebékít-

¹⁵ Pallas lexikon. IX. 975–976.

¹⁶ E tekintetben l. főleg Trócsányi–Habsburg. 37–38.

¹⁷ L. bővebben Trócsányi–Habsburg. 252–255, 261–263, valamint a 283–284. jegyzetet a 297. lapon.

¹⁸ Trócsányi–Habsburg. 261–263.

¹⁹ Trócsányi rámutat: a nem sokkal később kitört Rákóczi-féle szabadságharc erdélyi bázisát „részben feltehetően azok a kisebb nemesek tették, akiket a productio elsősorban érintett” (i. m. 263.), s ez az észrevétel arra készítet, hogy kihangsúlyozzuk: Bethlen Miklós már akkor érzékelte a kisnemesség egyre növekvő társadalmi szerepét.

²⁰ Ezt bizonyítja az oklevélnek a harmincadra való utalása (mármint az, hogy ezt ezentúl nem adnák bérbe), valamint annak többrendbéli hangsúlyozása, hogy javaslatai nem válnak majd ki elégedetlenséget a Rendekben.

se Erdély viszonylagos önállóságával, és ezzel olyan állapotot teremtsen, amely lehetővé tegye az ország (Erdély) „együttélését” a Lipót-diploma általa kimunkált első változatával. A „Noé galambja” és az 1702-ben a császárnak átadott „Penetralia Transylvaniae” című tervezetmunkái²¹ folytatják, rendszerbe foglalják az eddig közöletlen emlékirat-levélben leírt javaslatokat, amelyeknek kiemelkedő része szerintünk a kisnemesség szerepének korai, természetesen még kiérleletlen, de később mások által egyre határozottabban körvonalazott észlelése.

Valószínűnek tartjuk, hogy a fentiekben nem merül ki a napvilágra hozott oklevél szövegének, időben való elhelyezésének és címezésének hozzájárulása Bethlen Miklós gazdasági-pénzügyi nézeteihez (talán még a szöveg megfogalmazásának időszakában sem). Éppen ezért bemutatását igen, de kiértékelését nem tekintjük sem teljesnek, sem lezártnak.

²¹ L. BMÖn. I. 313, II. 86; bővebben Csetri Elek: *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás 1800-ig*. Kolozsvár 1999. 62–63.

A Bodrogkeresztúr-kultúra újabb emlékei a Székelyföldön

Erdély őskori történetének egyik legfontosabb és talán legtöbbet vitatott korszakát a késő rézkor vagy eneolitikum és a kora bronzkorba való átmenet képezi. Ebben az időszakban eltűnnek a régi neolitik kultúrák, amelyek hosszú időn keresztül fejlődtek és uralták ezt a földrajzi térséget, és megjelenik egy kora bronzkori civilizáció, amely a balkáni, égei-anatóliai és dél-kaukázusi világban gyökerezik.¹

Az eneolitikum végén a különböző rézkori kultúrák egyesülési folyamata észlelhető, amely a közös elemek arányának növekedésében nyilvánul meg egy bizonyos területen belül, ahol azelőtt több, jól elhatárolt kultúra otthona volt. Gondolunk itt a Tiszapolgár-, Petrești-, Cucuteni–Erősd-kultúrákra stb.²

Délkelet-Erdélybe, az Erősd-kultúra késői fejlődési szakasza után (Erősd B) – amely meghatározó volt erre a vidékre, és amelyet virágzó gazdasági élet jellemezett, hosszabb ideig fennálló településekkel, fejlett kerámiaművességgel, valamint a fémfeldolgozás kezdeteivel – behatol a Tisza-kultúra, a Tiszapolgár és a Bodrogkeresztúr fejlődési szakaszaival.³

A Cucuteni–Erősd AB és B típusú kerámia jelenléte a rétyi,⁴ bögözi,⁵ székelykeresztúri,⁶ sepsiszentgyörgyi,⁷ szászhermányi,⁸ Bodrogkeresztúr-kultúras településeken azt bizonyítja, hogy ezen műveltség hordozói Délkelet-Erdélyben is az Erősd-kultúra utolsó és nem a középső szakaszában telepednek meg. Tehát nem beszélhetünk egyidejűségről a Cucuteni A–Erősd- és a Tiszapolgár-kultúrák közt, amint azt egyes kutatók korábban állították.⁹

Erdélyben a helyi eneolitikumi – rézkori – népcsoportok és az ide behatolók közti keveredés nyomán egy egységes kultúrkör alakult ki, amelyet az olyan típusú leletek bizonyítanak, mint a Déva-Csángótelepen előkerültek,¹⁰ valamint a Rétyen feltárt település,¹¹ amelyek a Tiszapolgár jellegű elemek fontos szerepére világítanak rá Erdély keleti határáig és ezek hozzájárulására a Fekete-tenger északi partjai felől a Kárpát-kanyar vidékére betörő csoportok megsemmisítéséhez, biztosítván ezzel a helyi rézkori elemek uralmát.¹²

¹ Székely Zsolt: *Perioada timpurie și începutul celei mijlocii a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei*. Bibliotheca Thracologica XXI. Buc. 1997. 23.

² Roman, I. Petre. *Banatica 2*. Temesvár 1973. 75.

³ Nestor, Ion: *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt a. M. 1924 (1923); Székely Zoltán: *Descoperiri din neoliticul târziu în așezarea de la Reci*. = Studii și cercetări de istorie veche – a továbbiakban SCIV(A) – 15. 1964. 1. 125.

⁴ Székely Zoltán: *Contribution à l'étude du développement du Néolithique dans la Transylvanie sud-orientale*. = Atti del VI. Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protohistoriche – a továbbiakban Atti, Roma – 1965. 70–74.

⁵ Ferenczi István–Ferenczi Géza: *Săpături arheologice la Mugeni între 1960–1961*. Revista Muzeelor – a továbbiakban RevMuz. – II. Buc. 1965/417. különszám.

⁶ Székely Zoltán: *Cultura Tisa în Valea Târnavei Mari*. Aluta, Sepsiszentgyörgy 1983. 31–42.

⁷ Székely Zoltán: *Descoperiri din neoliticul târziu în așezarea de la Reci*. SCIV(A) 15. 1964. 1. 125.

⁸ Alexandrescu, Alexandrina–Pop, Ion–Marcu, Maria: *Raport asupra săpăturilor de la Hărman (jud. Brașov)*. = Materiale și cercetări arheologice – a továbbiakban Materiale – Buc. 1961–1970. X. 1973. 239–259.

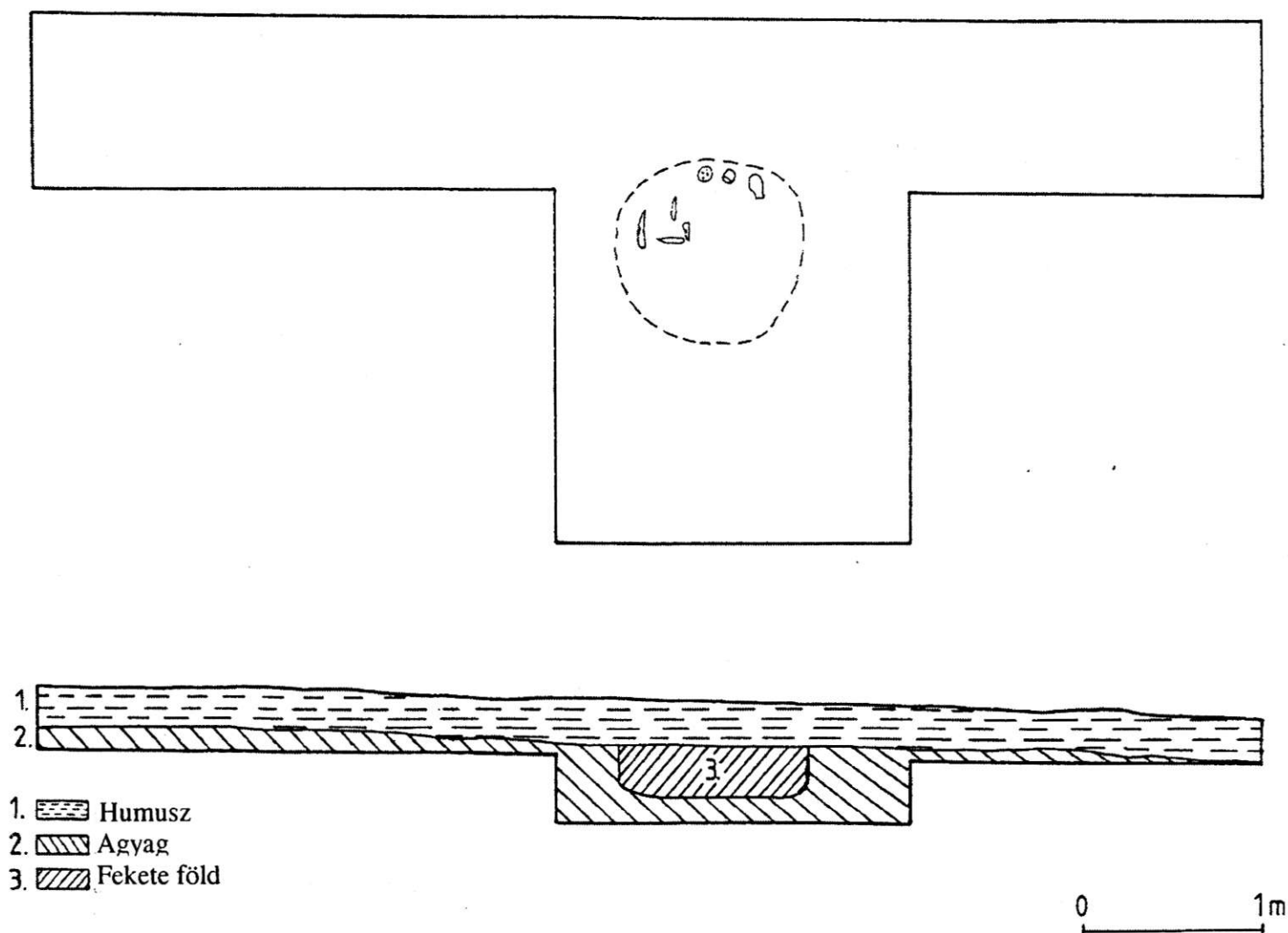
⁹ Kutzián Ida: *The copper age cemetery of Tiszapolgár-Basatanya*. Bp. 1963. 448.

¹⁰ Floca, Octavian: SCIV. I. Buc. 1950. 2. 220–224; Roman, I. Petre: *Strukturänderungen des Endeneolithikums im Donau-Karpaten-Raum*. Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Buc. I. 1957 és a következők. N(ouvelle) S(erie) – a továbbiakban Dacia N. S. – 15. 1971. 114.

¹¹ Székely Zoltán: *i. m.* SCIV(A) 15. 1964. 1. 121–127.

¹² Roman, I. Petre: *Forme de manifestare culturală din eneoliticul târziu și perioada de tranziție spre epoca bronzului*. SCIV(A). 1. 32. Buc. 1981. 24.

I. A bibarcfalvi kultikus gödör alaprajza

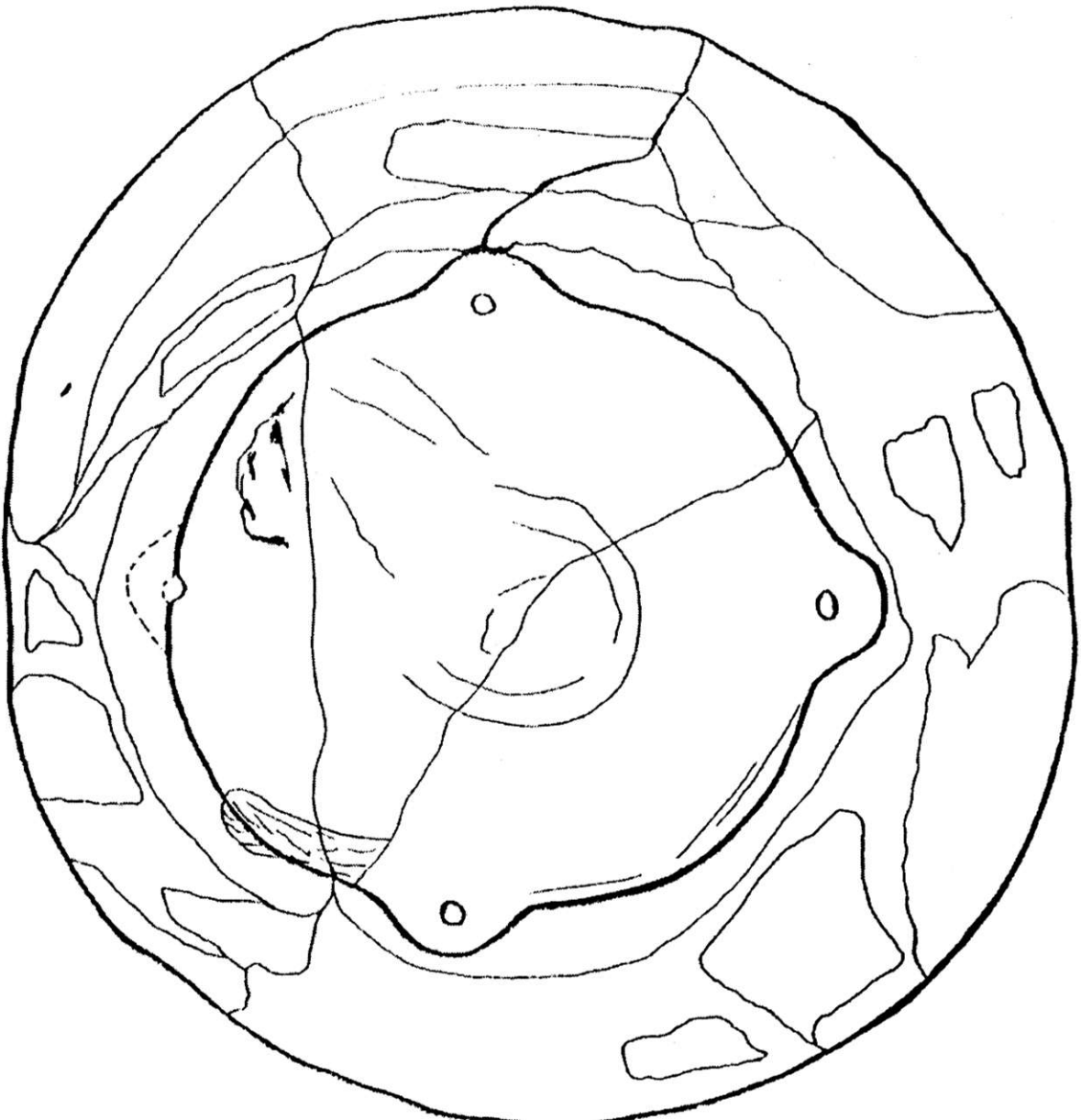
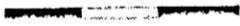
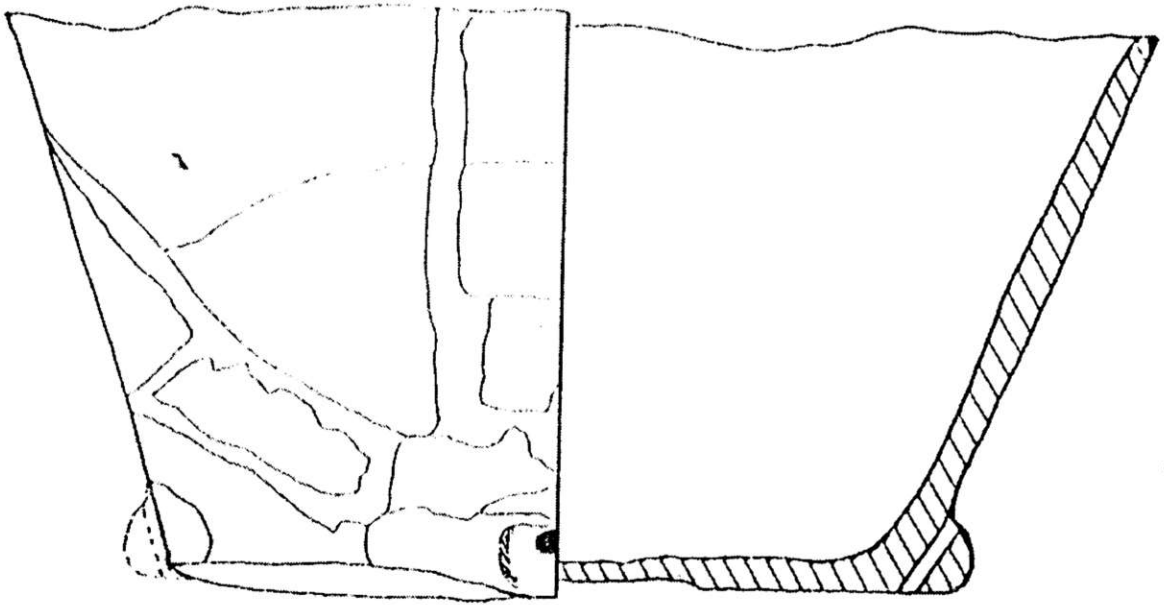
A Bodrogkeresztúr-kultúra hordozói olyan közösségekben éltek, amelyek gyakran változtatták szálláshelyüket. A rézművesség ebben a korban maximális fejlődési szintet ér el. A Bodrogkeresztúr típusú törzsek függővé válnak az erdélyi és bánáti rézlelőhelyektől.

A közelmúltban Bibarcfalva (Barót város, Kovászna megye) határában előkerült egy kultikus gödör, amelynek a mellékletei új adatokkal gazdagították ismereteinket a Bodrogkeresztúr-kultúra korai elterjedésével kapcsolatban Délkelet-Erdély területén. Ugyanakkor új megvilágítást nyer a fontosabb edényformák fejlődése is ezen kultúra keretében.

A Bardóc és Bibarcfalva közti határban elhelyezkedő kora bronzkori – Schneckenberg B típusú – halomsíros temetőtől körülbelül 300 m-re keletre egy ovális alakú, lapos terasz terül el, melynek hossza északkelet–délnyugat irányban 80 m, szélessége pedig délkelet–északnyugat irányban 40 m.¹³ A terasz déli része magasabban fekszik, és egy kör alakú platót képez. Ezen a platón húztunk 1997 nyarán egy kelet–nyugat irányú hitelesítő kutatóárkot, melynek közepén, a déli profilban, rögtön a humuszréteg alatt, 0,25 m mélységben több cserépdarab került elő. Ezen edénytöredékek mentén egy kazettát nyitottunk, amelyben egy szabályos, 1 m átmérőjű, kör alakú gödör került elő (I. ábra). A kerámián kívül a gödör leltárában még két kovapenge, egy nyéllyukas, kőből készült kalapácsfejsze és egy ellentett élű vörösréz csákány is volt.

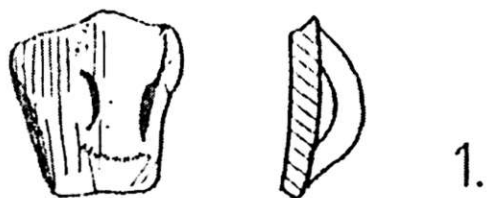
¹³ Székely Zsolt: *Brăduț, jud. Covasna. = Cronica cercetărilor arheologice, campania 1997. Călărași 1998. 9.*

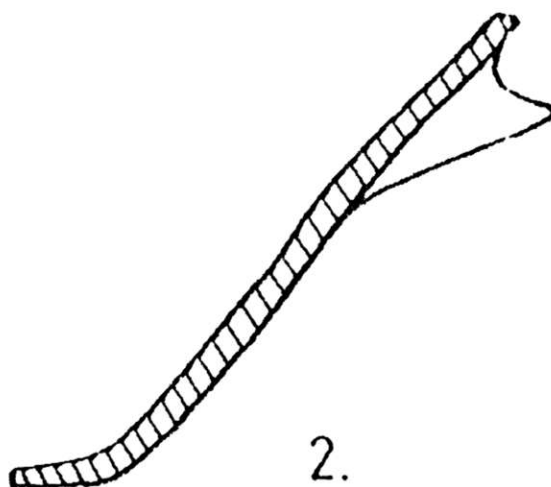
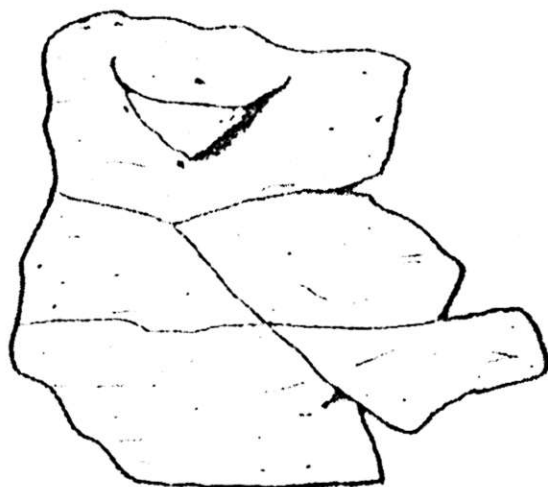

II. Fedőedény. Bibarcfalva

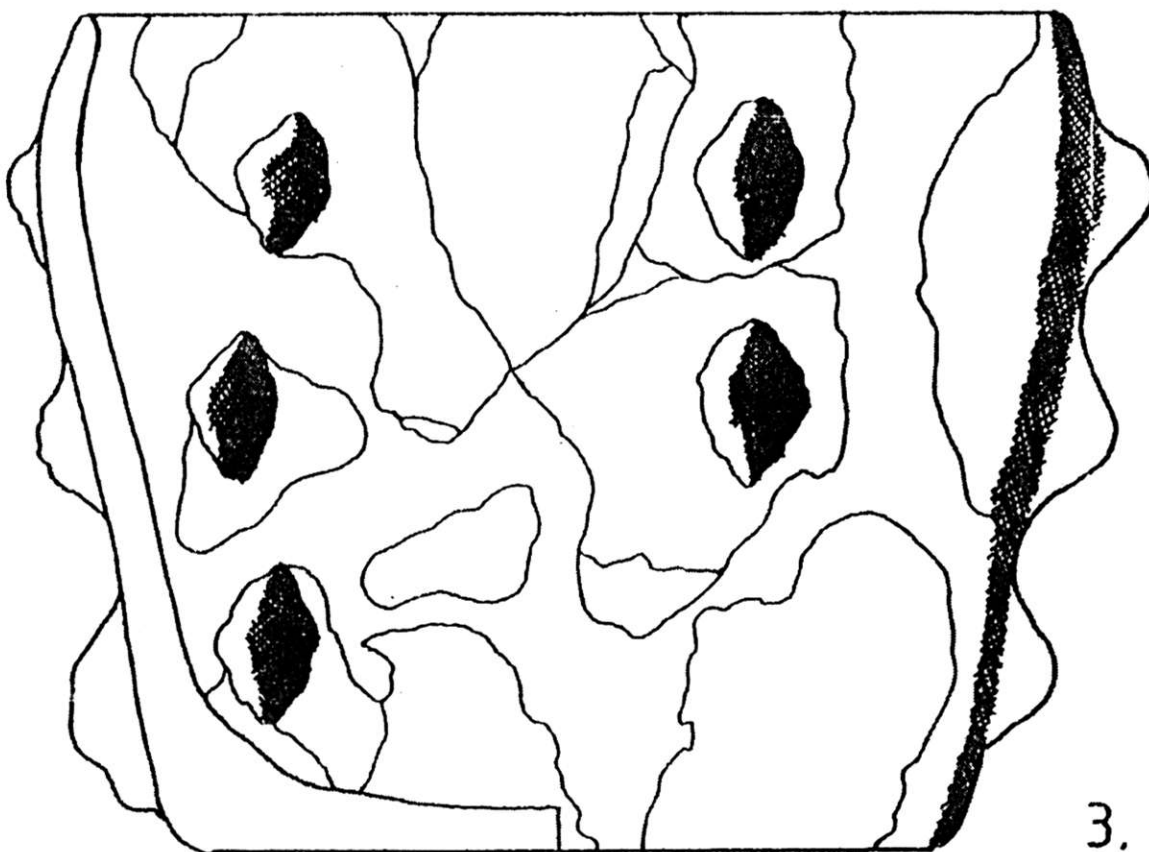

1.

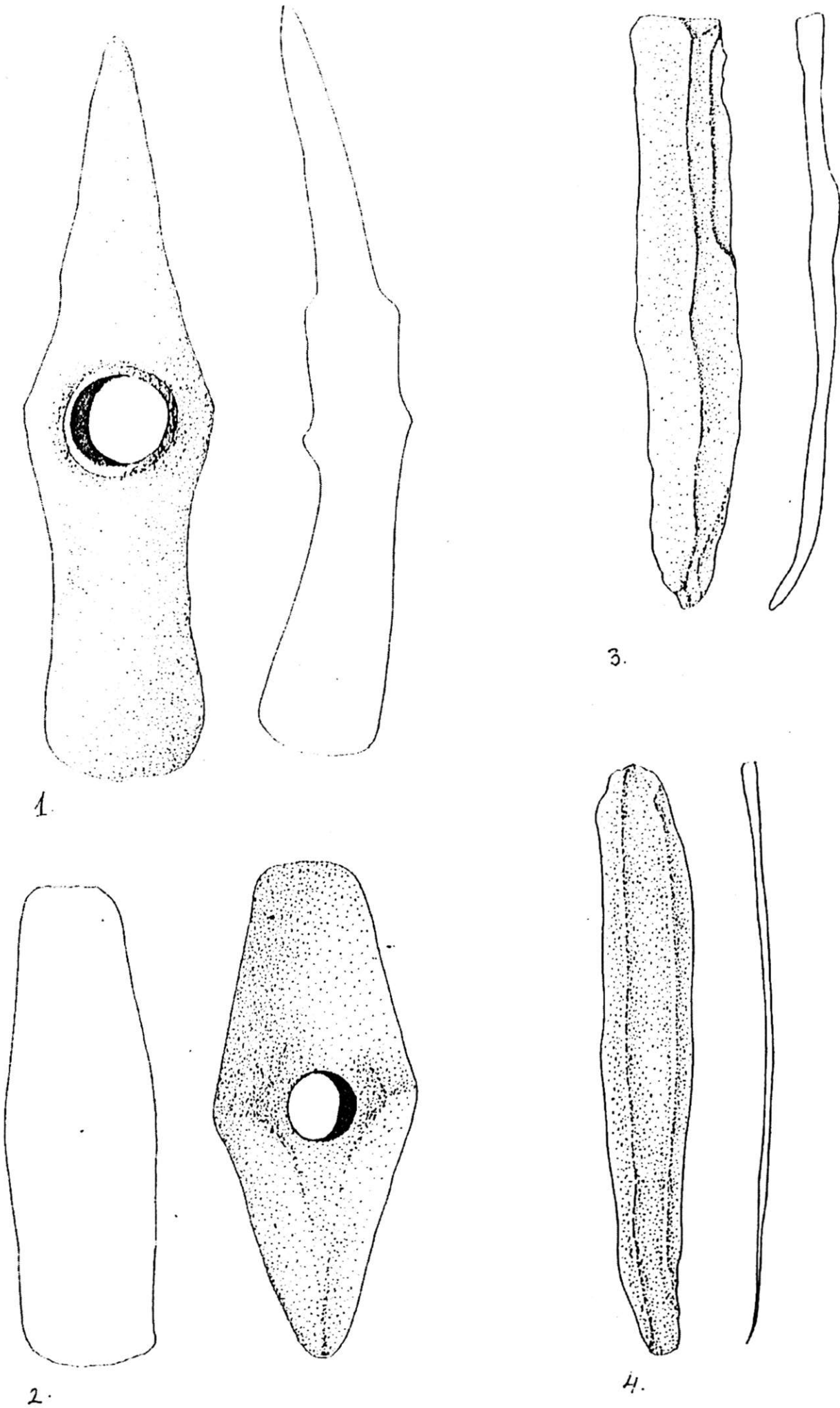
2.

3.

IV.1. Rézcsákány 2. Andezit kalapácsfejsze 3-4. Kovapengék (Bibarcfalva)

A kerámiatöredékekből a következő edényeket lehetett rekonstruálni:

1. Fedőedény, amelynek a fenék menti peremén négy kis fül található. Finom iszapolású, és sötétbarna színűre van kiégetve. Magassága 9 cm, a száj átmérője 15,5 cm, a fenék átmérője pedig 9,5 cm (II. ábra).

2. Virágcserep alakú edény, melynek falán, függőleges vonalban bütykök helyezkednek el, 2–3 váltakozva. Apró kavicssal kevert, szemcsés pasztából készült, és sötétszürkére égették. Magassága 9 cm, a perem átmérője 13 cm, a fenék átmérője pedig 9,5 cm (III/3. ábra).

3. Az utolsó edény nagyon töredékes állapotban került elő, a formáját nem sikerült rekonstruálni. Nagyon finom iszapolású, szürke pasztából készült, vékony falú, több lapos fogóval és kis füllel látták el. Valószínű, hogy a Bodrogkeresztúr-kultúrára jellemző tejesköcsög formája volt (III/1–2. ábra).

A két kovapenge különösen nagy méretű, 16 cm hosszú, ritka és igen szép példány (IV/3–4. ábra). A magyarországi rézkori temetők mellékleteiben gyakran előfordul, Erdélyben a marosdécsei temetőből ismert. Délkelet-Erdélyben Erösdön kerültek elő hasonlóak. A nyéllyukas kalapácsfejsze kovásodott piroxén andezitből készült, melynek alapanyaga a közeli Tirkótetőről származik¹⁴ (IV/2. ábra). Az ellentett élű vörösréz csákány hossza 20 cm, a penge szélessége 5,5 cm, a nyéllyuk átmérője pedig 2,5 cm (IV/1. ábra). A nyersanyag – termés-vörösréz – valószínű, hogy a közeli Balánbányáról származik.

Ez a kultikus gödör, a kerámiaanyag, valamint a többi melléklet alapján, a Bodrogkeresztúr-kultúra korai szakaszából való. Az ásatások során a gödörhöz tartozó sír sajnos nem került elő. Fontos kihangsúlyozni, hogy az itt előkerült ellentett élű rézcsákány ez idáig az egyetlen olyan példány Délkelet-Erdély területén, amely rendszeres régészeti ásatások alkalmával és nem véletlenszerűen, szórványeletben került elő. Ez a csákánytípus keleten a Tripolje (Veremje)-kultúra elterjedési területén ismert,¹⁵ jelen van ugyanakkor a Cucuteni A–B és B¹⁶ fejlődési fázisokban is. A marosdécsei temetőben előkerült példányon kívül¹⁷ a bibarcfalvi az egyetlen, amely jól meghatározott környezetből származik. Legkorábbi típusai kőből készültek, és kalapácsfejsze formájuk volt. Ezt támasztja alá a bibarcfalvi kultikus gödör anyagából származó csiszolt andezit kalapácsfejsze. A legarchaikusabb formája egy Cucuteni A2 típusú településről ismert Rétyről.¹⁸ Egy fejlettebb változata Szentdomokoson került elő, szórványeletként. Szárai egyenlőtlen méretűek, a függőleges éle hosszabb.¹⁹

Ezeket az ellentett élű rézcsákányokat természetből készítették, kalapálással. Erdély területén elég ritkán fordulnak elő. Egy Cucuteni A–B típusú településről ismerünk egyet Brádról.²⁰ A Marosdécseán előkerült példány D. Berciu szerint a Bodrogkeresztúr-kultúra késői fejlődési szakaszába sorolható.²¹ Kutzián I. viszont a Tiszapolgár- vagy Gumelnița-kultúrához kapcsolja.

¹⁴ László Attila–Kozák Miklós–Püspöki Zoltán: *Szerkezeti, vulkanológiai és magmás közettani vizsgálatok a Baróti-medence keleti részén*. Acta '96, Sepsiszentgyörgy 1997. 21.

¹⁵ Passek, Tatiana: *Periodizatia tripolkli posselinu*. = MIA. 10. Moszkva 1949. 100/7–9. ábra.

¹⁶ Nestor, Ion: *i. m.* 178.

¹⁷ Kovács István: *Cimitirul eneolitic de la Decia Mureşului*. Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj 1933; Roska Márton: *A rézcsákányok*. Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, 1942/II. 43–44. 39/1. ábra.

¹⁸ Székely Zoltán: *i. m.* Atti, Roma 1965. 70–74.

¹⁹ Székely Zoltán: *Perioada...*, Buc. 1997. 65. XCIV/2. ábra.

²⁰ Vulpe, Alexandru: *Probleme actuale privind metalurgia aramei și a bronzului în România*. Revista de Istorie 27. Buc. 1974. 243–255.

²¹ Berciu, Dumitru: *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*. Buc. 1961.

Magyarország területén ez a rézcsákányforma bizonyítottan a Bodrogkeresztúr-kultúrához tartozik, a Bibarcfalván előkerült példány a jászladányi típusként ismert.²²

A Marosdécse típusú népesség, amely rövid ideig a Maros völgyében telepedik le, megelőzi a Bodrogkeresztúr-kultúra hordozóit. Marosvásárhelytől Rétyig és Bibarcfalváig Erősd típusú településekkel együtt jelentkezik, az Olt völgyében pedig már a Bodrogkeresztúr-anyag dominál.²³

A rétyi²⁴ és a székelykeresztúri²⁵ települések anyagában nem lehetett rétegtanilag elkülöníteni a festett kerámiás Erősd típusú anyagot a Tiszapolgár–Bodrogkeresztúritól.

Az ezt követő időszakban a Sălcuța IV–Herculane III–Cheile Turzii (Tordai Hasadék)–Pecica (Pécska)–Șanțul Mare (Nagyárok)–Hunyadihalom-kultúrkör természetes folytatása a Bodrogkeresztúr-kultúrának.²⁶

²² Patay Pál: *Kupferzeitliche Meisel. Beile und Axte in Ungarn*. München 1984. 39. tábla/407.

²³ Luca, Sabin Adrian: *Sfârșitul eneoliticului pe teritoriul intracarpatic al României, cultura Bodrogkeresztúr*. Alba Iulia 1999. 43.

²⁴ Székely Zoltán: *Descoperiri...* SCIV(A). 15. 1964. 1. 121–136.

²⁵ Székely Zoltán: *Cultura Tisa...* Aluta, Sepsiszentgyörgy 1983. 31–42.

²⁶ Patay Pál: *Die hochkupferzeitliche Bodrogkeresztúr-Kultur*. BerRGK 55(1974). 1975. 1–72; Uő: *Angaben zur relationen Chronologie der Kupferzeit im Karpatenbecken, östlich der Donau*. Atti X. Roma (1982), 107–115.

Emődi András

Kísérlet a nagyváradi R. Kat. Egyházmegyei Könyvtár rehabilitálására*

Erdélyi és partiumi egyházi könyvtáraink második világháború utáni sorsa a szakma előtt ismeretes. A negyvenes évek második felében a püspökségek, káptalanok, szerzetesrendek, egyházi iskolák ingó és ingatlan vagyonainak részleges vagy teljes elvétele, megsemmisítése érzékenyen érintette a hazai könyvtárügyet is. Az évszázadok óta gyarapodó egyházi könyvtárak egy része a fizikai megsemmisülés határára jutott, másik részét, szerencsés esetekben teljes egészében, más esetekben csak töredékesen, nagyobb gyűjtőkönyvtárak kebelezték be (kolozsvári Akadémiai és Egyetemi Kvt., marosvásárhelyi Teleki Kvt., bukaresti Nemzeti Kvt. stb.), ily módon a tudomány számára megőrződtek, ha nem is jogos tulajdonosuk kezelésében.

Nagyváradon a katolikus egyház rendelkezett országos viszonylatban is mind mennyiségi, mind tartalmi szempontból előkelő helyet elfoglaló könyvállományokkal. Várad a középkori magyar könyvkultúra történetében közismerten jelentős helyet foglalt el.¹ A számos, itt megtelepedő szerzetesrend és a világi papság birtokában, elsősorban a püspökök és a kanonokok személyi gyűjteményeiben jelentős könyvállomány halmozódott fel. A középkor végén, a kiteljesedő magyarországi humanizmus korának váradai könyvtártörténetében olyan főpapok neveivel találkozunk, mint Vitéz János, Filipecz János, Kálmáncsehi Domokos, Szatmári György, Thurzó Zsigmond, Henckel János, Haczaqi Márton.

E fényes korszak a török hódoltság korával és a hitújítás megrázkódtatásaival végleg letűnt, a püspökség és a káptalan 1556-tól a majd másfél évszázad múltán bekövetkező katolikus restaurációig csak névleg marad fenn.² A protestáns fejedelmek idején a könyvállományok egy része a fejedelmi központba került, majd a maradékot Báthori István a kolozsvári és gyulafehérvári jezsuita rendházak részére foglalja le. Az állományok így nagyrészt szétszóródtak, megsemmisültek.³

Várad 32 évig tartó török uralma idején megtörik minden folytonosság, a középkori és kora újkori előzmények szinte minden tekintetben nyomtalanul eltűnnek.

A 17–18. század fordulóján visszatelepülő püspökség és káptalana, majd az 1725-ben alapított papnevelő intézet ismét a könyvgyűjtés helyi központjai lesznek az ugyancsak a századforduló táján újfent megtelepedő jezsuita rendház mellett. Csáky Imre és az utána következő püspökök egy barokk szellemiségű, ám még igen szerény méretekkel rendelkező püspöki könyvtár alapjait vetették meg. A kanonoki hagyatékokból úgyszintén a század elejétől gyarapodik a káptalani könyvtár.⁴ Patachich Ádám püspök az általa építtetett püspöki palota könyvtártermében már impozáns méretű, 8000 kötetes reprezentatív könyvtárat hozott létre, mely az országos jelentőségű katolikus főpapi könyvtárak sorában helyezkedett el, Klimó püspök pécsi, Eszterházy érsek egri és Batthyány püspök gyulafehérvári könyvtárai mellett. Kalocsai érsekké való kinevezésekor azonban teljes könyvtárát magával vitte, és a nagy hírű kalocsai érseki

* Változatai elhangzottak 2000. aug. 18-án a magyar könyvtárosok V. szakmai találkozóján, Budapesten, illetve 2001. szept. 22-én az EME nagyváradi vándorgyűlésén.

¹ Jakó Zsigmond: *Várad helye középkori könyvtártörténetünkben.* = *Írás, könyv, értelmiség.* Buk. 1976. 138–168.

² Bunyitay Vince–Málnási Ödön: *A váradai püspökség története alapításától a jelenkorig.* IV. (A váradai püspökök a száműzetés és az újraalapítás korában. 1566–1780). Debrecen 1935. 28–161.

³ Jakó Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579–1604).* (Erdélyi Könyvesházak I.) Szeged 1991. 15–19.

⁴ Emődi András: *A Nagyváradi Székeskáptalan könyvtára a XVIII. században.* (OSZK-kézirat. Megjelenés előtt.)

könyvtár alapjait vetette meg általa.⁵ A főpapi és kanonoki hagyatékok mellett az intézményi vásárlások által és az abolíciós könyvanyagból is gyarapodhattak az állományok a 18. század végén.

A 19. század második felében Nagyváradon olyan könyvgyűjtő, tudós főpapok tevékenykedtek, mint Fraknói Vilmos, Ipolyi Arnold, Rómer Flóris.

1915-ben a püspökség könyvtárában 39 000 kötetet jegyeztek⁶, ugyanakkor a káptalan, illetve egyházmegyei-szemináriumi állományokat egyenként 15 000 kötetesre tehetjük.

A világháborúk közötti zavaros időben (a kettéosztott püspökséget 1929-ben megszüntetik) a könyvtárak ügye háttérbe szorul, állományaik alig gyarapodtak.

1947-ben kezdetét vette az a nagymértékű pusztulás, melynek romjain a jelenleg folyó rehabilitációs munkát elkezdtük.

1948-ban a püspökséget egy nap alatt kényszerítették a püspöki palota átadására. Az 1770-es évektől az épületben levő püspökségi és 1929 óta a régi papnevelde épületéből szintén ide átköltöztetett szemináriumi könyvtárak sorsa megpecsételődött, közprédává váltak. Az állomány java része fizikailag megsemmisült, egy részét szétlopkodták, egy részét az épületbe beköltöztetett görög menekült kommunisták tüzelőnek használták, kisebb részét teherautókra lapátolva a megyei könyvtár (a szintén államosított egykori görög katolikus püspöki palota épülete) pincéjébe hordták, ahol több évtizeden át nedves környezetben tárolták – jelentős része valószínűleg megrothadt. Az ebből megmenekülő állományrész a mai napig ugyanabban az épületben, a megyei könyvtár tulajdonában, ellenőrizhetetlen mennyiségben, feldolgozatlanul vár sorsára. Az esetleg Bukarestbe vagy Kolozsvárra szállított állományrészekről nincsenek információink.

Az állomány töredék részét (mintegy 5–10 000 kötetet) még 1948-ban sikerült átmenekíteni egy a kanonoki épületek mögött elhelyezkedő gazdasági épületbe, ezt 1949-ban Jakó Zsigmond egyetemi tanár és Lindenberger János nagyprépost irányításával a Bolyai Egyetemen tanuló diákok és önkéntes váradi nyugdíjasok segítségével a székesegyház püspöki palota felőli galériájára szállították.

Az egyházmegyei szeminárium könyvanyagát – vagy csak töredékét? –, mely Pray György könyvhagyatékának egy részét is magában foglalta,⁷ 1962-ig a vegyes felügyeletű (püspökség-állam), püspöki palotában levő egykori házikápolnában őrizték, amikor is a hatóságok a kiválogatott értékesebb könyveket lefoglalták, a maradékot, közte a Migne-féle patológia-gyűjteményt, az egyház átszállíthatta a székesegyház épületébe, a már ott levő megmenekült püspöki könyvek mellé.

Szerencsésebb helyzetben volt a káptalani könyvállomány, mely a székesegyház felépültétől a kápolna feletti második szint könyvtártermeiben nyert elhelyezést. Mivel nem érintette az ingatlanok államosítása, és amúgy is viszonylag eldugott épületrészben volt, elkerülte a hatóságok figyelmét, és átvészelte a háború utáni időket.

A hatvanas évek elejére tehát mindhárom állomány, illetve kettőnek csak roncsai, a székesegyház épületébe került, ám pusztulásuk, igaz, jóval kisebb mértékben, a gondatlan kezelés következtében tovább folytatódott. A nyitott galériáról bárki elemelhette a neki megtetsző köteteket... Az államhatóság által minden téren ellehetetlenített egyházi eljárások nem tudtak ér-

⁵ Berlász Jenő: *Könyvtári kultúránk a XVIII. században.* = *Irodalom és felvilágosodás.* Bp. 1974. 326; Boros István: *A kalocsai főszékesegyházi könyvtár.* Bp. 1994. 26–36.

⁶ *Magyar Minerva.* A magyarországi múzeumok és könyvtárak címkönyve. V. évf. Bp. 1915.

⁷ Karácsonyi János: *Kísérletek nagyváradi nyilvános könyvtárak létesítésére.* Múzeumi és könyvtári értesítő 1911 (V. évf.) Bp. 1911. 291; Jakó Zsigmond szóbeli közlése a könyvállomány egykori szemrevételezéséről.

demben a könyvtári és levéltári állomány védelméről gondoskodni, ám hálával kell emlékeznünk a már említett dr. Lindenberger János nagyprépost (1869–1951) és dr. Beöthy György prelátnak (1893–1963) könyvtármentő igyekezetére.

Időközben államosították és elszállították az ugyancsak a székesegyház épületében (a sekrestye feletti emeleten), eredeti barokk szekrényekben és polcokon elhelyezett káptalani levéltárat. Később a nyitott galériáról – jogosan – és érthetetlen okokból az épületben levő káptalani könyvtárból is a teljes könyvállományt az így megüresedett levéltári helyiségekbe zsúfolták, ahol minden rendszert nélkülözve, ömlesztve várt sorsára.

Különösen nagy vesztesége a könyvtárnak ösnyomtatvány- és antikvagyűjteményeinek elvétele, illetve megtizedelése. 1978 és 1982 között egy kényszerleltározás után kiválogattak az állományból 11 ösnyomtatványt és legalább 98 antikvát a bukaresti Nemzeti Könyvtár számára.⁸

A szegényes híradások és a megmaradt katalógusok adatai szerint az államosítási hullámok előtt a püspöki könyvtárban 15, a káptalaniban 8 ösnyomtatvány volt.⁹ Jelenleg 5 ösnyomtatvánnyal rendelkezünk (két kötet az egykori püspöki állományból származik, míg három a káptalaniból), a bukaresti Nemzeti Könyvtár pedig 9 kötetben 11 művet tart számon mint könyvtárunkból beszolgáltató példányokat.¹⁰ A hiányzó legalább 10 kötetnek nyoma veszett az elmúlt évtizedek során.

Az 1978–1982-es leltárkönyvekben 230 antikva szerepel (meglehetősen zavaros felsorolásban), ezek közül 98 tételt a bukaresti Nemzeti Könyvtár foglalt le, antikvakatalógusában a possessorbejegyzések és a káptalan pecsétje alapján kb. 80 kötet azonosítható.¹¹ Jelenleg 170 kötet 16. századi nyomtatványt (köztük számos, több művet tartalmazó kolligátumot) őriz könyvtárunk. Az egykori katalógusok tartalmából ítélve ez az állománykategória is karcsúsodott egyes kötetek eltűnésével az utóbbi évtizedek során.

1948 óta az állam által több ízben lefoglalt, összességében többeszeres könyvmennyiség útja mindannyiszor követhetetlen volt, csekély annak a reménye, hogy valamely helyi vagy központi állami könyvtárban nagyobb mennyiségű, Váradról származó állományrész válna megbízható módon azonosíthatóvá.

1998-ban, a könyvtár rehabilitálási munkáinak kezdetére a vázolt előzmények után teljes összevisszaságban, fűtetlen és világítás nélküli termekben, az egykori levéltári szekrényekbe zsúfolt, dobozokban, ömlesztve a földön elhelyezett, poros, megtizedelt, körülbelül 25 000 kötetet számláló könyvállomány további megnyugtató sorsáról kellett helyesen döntenie és az első lépéseket megtennie. Tempfli József megyéspüspök úr szabad kezet biztosított e téren, ez úton is megköszöném messzemenő bizalmát és támogatását.

A munkálatok szakmai felügyeletére az Erdélyi Múzeum-Egyesületet, személy szerint Jakó Zsigmond akadémikus urat kértük fel. Az immár egységesen kezelt állományok okán a könyvtár az Egyházmegyei Könyvtár nevet vette fel.

⁸ A kényszerleltározás 5 kötetnyi katalógust eredményezett, ám az akkori ömlesztett állomány ábécé-sorrendes lajstromaiban nehéz kiigazodni, az egyes állományegységek követhetetlenek.

⁹ *Magyar Minerva*. A magyarországi múzeumok és könyvtárak címkönyve. V. évf. Bp. 1915; a káptalani könyvtárnak 5 db 18–19. századi katalógusa, illetve katalógustöredéke maradt fenn, a püspöki könyvtárnak Szaniszló Ferenc több mint 7000 kötetet tartalmazó teljes katalógusa és egy kb. 10 000 kötetet tartalmazó katalógustöredék Lipovniczky István, Ipolyi Arnold és Schlauch Lőrinc könyveinek egy részével.

¹⁰ Schatz, Elena Maria: *Incunabule*. Biblioteca Națională a României. Buc. 1995.

¹¹ Maiorescu, Rodica: *Carte veche străină sec. XVI*. Catalog. Biblioteca Națională a României. Buc. 1996.

Első lépésben az immár könyvtárraktárként működő egykori hat levéltári helyiségből gondos válogatás után teherautónyi szemetet és papírhulladékot szállítottunk el, illetve a maradék levéltári anyagot bedobozolva szekrényekben helyeztük el.

A három állományegység (püspöki, káptalani, szemináriumi) szétválasztása egyrészt egyszerűnek bizonyult, mivel minden káptalani tulajdonú kötetben pecsét szerepel, másrészt nehézséget okozott, ugyanis a püspöki és szemináriumi kötetek intézményi bélyegzővel nem voltak ellátva. Elkülönítettük az RMK köteteket és a régi külföldi nyomtatványokat (16–17. század), illetve mindegyik állomány esetén a magyarországi és külföldi nyomdatermékeket. A zsúfoltság ellenére így valamelyest áttekinthetővé és tartalmi szempontból felmérhetővé vált az anyag. Egyértelmű volt, hogy a bénító helyhiány nem teszi lehetővé a további munkát, legalább az állomány felét kitevő és aránylag épen megőrződött káptalani könyvanyagot más helyre szükséges költöztetni. Az egykori káptalani könyvtártermek szinte kihasználatlanul, ám lepusztult állapotban kínálóztak e célra. A tatarozásukhoz, illetve a 700 folyóméternyi polcrendszer elkészíttetéséhez a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumától (Bp.) kaptunk jelentős anyagi támogatást.

2000 júniusára renováltattunk és korhű, fából készült polcrendszerrel szereltünk fel három termet. A káptalani állomány esetében az 1843-ból fennmaradt katalógus alapján válogattuk az átszállítandó könyveket, a püspöki és szemináriumi állományok esetében minden 1800 előtt külföldön nyomtatott és 1850 előtt Magyarországon nyomtatott könyvet átszállítottunk.

Össességében 5 ősnymtatvány, 115 kötetben 130 RMK, 170 kötetben 828 antikva, 630 kötetnyi 17. századi külföldi nyomdatermék és körülbelül 10 000 kötetnyi 18. századi, 19. század eleji nyomdatermék került a felújított, könyvtári célra minden szempontból alkalmas helyiségekbe, ily módon a véglegesen elhelyezett mintegy 11 000 kötet magában foglalja a három állományegység muzeális, kiemelkedő kultúrtörténeti értékkel bíró részeit. A zsúfoltságtól felszabadult hat egykori levéltári helyiséget továbbra is könyvtárraktárnak és levéltárnak használjuk, renoválásuk folyamatban van. Itt helyezük el többek között az egykori országterületre kiterjedő katolikus egyházi szematizmus-gyűjteményt, az egyházmegye újabb kori (19–20. századi) anyakönyveit, a Migne-gyűjteményt (patrológia) és további körülbelül 10 000 kötetnyi újabb kori, 19–20. század eleji könyvet és folyóiratot. A gyarapodást az egyházmegye felszámolt vagy szórványsorsra jutott egyházközségei plébániai könyvtárainak teljes, illetve a plébániák zöméből az értékesebb kötetek (RMK, antikvák, raritások, unikumok) begyűjtése jelenti. A begyűjtött RMK és antikva kötetek a könyvtár megfelelő állományait 10–15 százalékkal gyarapítják.

Az évtizedekig tartó enyészet és elzártság után a tudományos kutatás számára is megnyílt a könyvtár. Az Országos Széchényi Könyvtárral, a retrospektív nemzeti bibliográfia adatgyűjtésébe bekapcsolódva, illetve aránylag szerény könyvállományunk kapcsán a példánynyilvántartás munkáját segítve, hosszabb távú szakmai kapcsolat van kialakulóban. A Pro Professione Alapítvány támogatásával elkezdjük, jelenleg a Partiumi Keresztény Egyetem társult intézményeként és ennek támogatásával folytatjuk az állományrészek újraleltározását és a régebbi káptalani könyvállomány tudományos igényű feldolgozásának munkálatait.¹² Könyvtártörténeti szempontból a 18–19. századi katalógusokkal is rendelkező, két és fél évszázados folytonos gyarapodást felmutató, 85 százalékból az elmúlt mostoha időszakot átvészelő káptalani állomány igényesebb feldolgozása volt indokolt és lehetséges.

¹² Emödi: *i. m.*

A közeljövő feladatai közé tartozik a mintegy ezer kötetet kitevő régi állomány (RMK, antikvák, 17. századi nyomtatványok) anyagának közlésre alkalmas szintű feldolgozása, illetve az egyházmegye területén levő plébániai könyvtárak további leltározása és indokolt esetben ezek értékesebb részének begyűjtése.

Lehetőségeihez mérten a könyvtár a jövőben szeretne bekapcsolódni az erdélyi tudományos élet körforgásába, ebben az óhajában különösen az EME támogatását és közvetítő szerepét igényli.

Szabó Sámuel, a nagyenyedi Bethlen Kollégium egykori diákkönyvtárosa

A nagyenyedi Bethlen Kollégiumban – nemkülönben Erdély többi protestáns iskolájában – nemzedékről nemzedékre hagyományozódó, iskolatörvényekkel szabályozott gyakorlat volt a könyvtár felügyelő tanára mellé diákkönyvtárost, bibliothecariust rendelni. Ezek a diákkönyvtárosok állították össze a könyvtár katalógusát, ők rendezték a beérkezett könyveket, intézték a kölcsönzéseket, vigyáztak a kiadott könyvek visszaszerzésére, vagyis a felügyelő tanár irányításával ők végezték a mindennapi könyvtári munkát. Rendszerint a felső éves kiváló tanítványok sorából választották ki őket, akik többnyire más tisztségeket is viseltek a kollégiumban. Vita Zsigmond egyik írásából tudjuk, hogy a gyulafehérvári-nagyenyedi kollégiumban a könyvtárosok kinevezéséről, kötelességeiről első ízben II. Rákóczi György rendelkezett 1656-ban kiadott iskolatörvényében, s attól fogva az iskolai tisztségviselők kötelességét és munkakörét megszabó kollégiumi törvények a könyvtárosok feladataira nézve is rendelkeztek. A könyvtárfelügyelő tanárok rendszerint ingyen végezték a felügyelet munkáját, fizetést csak a bibliothecarius kapott, akire nemcsak a munka dandárja hárult, de anyagi felelősség is.

A diákkönyvtáros legfőbb nyeresége azonban nem az anyagi juttatás volt, hanem az a szellemi többletbevétel, amelyet a könyvek világa jelentett mindenkoron az érdeklődő diáknak. „A könyvekkel való foglalkozás [...] – mutat rá Vita Zsigmond előbb említett cikkében – mindenképpen gazdagította a bibliothecarius tudását, fokozta könyvszeretetét és munkássága hatással volt kortársaira, sőt magára a korabeli tudományos életre is”, hisz a diákkönyvtárosokban „a korabeli értelmiségnek azt a részét ismerhetjük fel [...] melynek a legtöbb közvetlen kapcsolata volt a tudományos élettel, amely leginkább ismerte és becsülte korának könyveit”.¹ A Vita Zsigmond által összeállított enyedi bibliothecariusok névsorában, mely az 1676 és 1848 közötti időből 46 diákkönyvtárost nevez meg, az utolsónak említett Szabó Sámuel pályája, tevékenysége által próbáljuk meg a következőkben iskola és könyvtár meghatározó szerepét felvázolni, a könyvtári munka tapasztalataiból sarjadó értelmiségi habitus formálódását és kiteljesedését megragadni.

Szabó Sámuel a jogtani osztály diákjaként 1848-ban vette át a diákkönyvtáros szerepkörét az őt megelőző Demeter Samutól, a későbbi zágoni lelkésztől. Akárcsak Vita Zsigmond névsorában, Szabó utolsó volt azok között a bibliothecariusok között is, kik a Bethlen-főiskola régi könyvtárát még teljes épségében, nagyszerűségében ismerhették az 1849 januárjában bekövetkezett szörnyű pusztítás előtt.

A forradalom és szabadságharc eseményei azonban nemcsak a könyvtár történetében húztak éles határvonalat, Szabó Sámuel pályáivét is alaposan módosították: a kitűnő diák a kollégium padjaiból – rövid tüzérségi kiképzés után – egyenesen a szabadságharc forгатagába került. A szabadságharc bukása után egy ideig bujkált, majd nevelősködött, és közben tanult a pesti egyetemen. Külföldi egyetemi tanulmányok következtek Heidelbergben, Göttingenben és Párizsban, aztán 38 évi tanárkodás: tíz éven át (1858–1868) a marosvásárhelyi református kollégiumban természettudományi tárgyakat és magyar irodalomtörténetet tanított, majd ugyanezeket a tan-

¹ Vita Zsigmond: *A Bethlen kollégium diákkönyvtárosai a XVII–XIX. században.* = Vita Zsigmond: *Művelődés és népszolgálat.* Buk. 1983. 26.

tárgyakat a kolozsvári református kollégiumban (1868–1896). Innen vonult nyugalomba 1896-ban. Hetvenhat éves korában, 1905. január 1-jén Kolozsváron érte a halál.²

Szabó Sámuel életének eseményei – a szabadságharc, a nevelősködés és külföldi tanulmányainak évtizednyi idejét leszámítva – Erdély három református kollégiumához kapcsolódnak. A látszatra eseménytelen életutat, a közel negyven éven át folyó oktató-nevelő munka mindennapjait azonban mozgalmassá tette Szabó Sámuel sokirányú, eleven érdeklődése, szerteágazó tevékenysége: tankönyvírástól a gyümölcstermesztésig, természettudományos kutatómunkától a múlt búvárlásáig, iskolatörténet- és tantervkészítéstől népköltészeti gyűjtőmozgalom szervezéséig, egyházi és iskolai ügyekben folytatott hírlapi csatározásoktól diákközpályozókörök irányításáig, a szabadságharc történetének kutatásától lapszerkesztésig, tudományos, gazdasági és kulturális egyesületekben való tevékeny részvételtől a borászatig, bibliofíliaig a legkülönbözőbb szakterületeken bukkan fel neve – jelezve viselőjének enciklopédikus műveltségét csakúgy, mint a 19. század egymásra torlódó eszmei áramlatainak, társadalmi-gazdasági-kulturális törekvéseinek kihívásait. E sokirányú érdeklődés miatt tevékenysége el is aprózódott, olyannyira, hogy egyik szaktudomány terén sem alkotott kimagaslót. Ahogy egyik életrajzírója fogalmaz: „Irodalmi munkássága sokoldalú volt, mint műveltsége, de erejét széttöredezettette azokban az iskolai, egyházi, politikai, társadalmi és városi küzdelmekben, melyek annyi jóra való erőt morzsolnak szét.”³ Következésképpen nevét jószerével egyik szaktudományi ág sem tartja számon, noha szerteágazó munkálkodásában három-négy kristályosodási góc is felfedezhető.

Életművének folyamatban lévő feltárása során úgy tűnik, legjelentősebb népköltészeti gyűjtőtevékenysége, tanítványai folklórgyűjtő munkájának megszervezése és irányítása, melynek eredményeként Kriza János *Vadrózsákjához* mérhető gyűjtemény keletkezett s maradt – sajnos csak részben – az utókorra.

Számottevő Szabó Sámuel munkássága a természettudományok művelése terén is, különösen ha figyelembe vesszük, hogy az önkényuralmi korszak idején, az elmaradott magyar gazdasági élet tudományos aládúcolásának érdekében mozgósítja Nyugat-Európában szerzett modern kémiai ismereteit és felkészültségét.

A következő pólus, ami köré begyűrűznek Szabó Sámuel kisebb-nagyobb írásai: az iskola- és nevelésügy problémái, amelyek védelmében nem kímélt sem időt, sem energiát, jóllehet ezek a küzdelmek sok csendes, alkotómunkára alkalmas órától fosztották meg.

Végül, de nem utolsósorban e szerteágazó tevékenység útvesztőiben kirajzolódik még egy terület, melyen Szabó Sámuel munkásságára érdemes figyelni: ez a bibliofília s vele kapcsolatban az iskolai könyvtárak támogatása, az olvasó ifjúság nevelése érdekében kifejtett ténykedése.

Ez utóbbival kapcsolatban arról szeretnék a következőkben számot adni, hogy az egykori bibliothecarius Szabó Sámuel könyvtárosi tapasztalatainak és kötődéseinek voltak-e s ha igen, milyen hozadéka Szabó Sámuel tanári tevékenységében s egyáltalán, az értelmiségi Szabó Sámuel életében.

Mindkét esetben határozott igennel válaszolhatunk.

Szabó Sámuel marosvásárhelyi katedrája elfoglalása, pályakezdése után egy évvel, 1859-ben a kollégiumi nagykönyvtár felügyelő tanára lett, s ezt a feladatot vásárhelyi léte alatt mind-

² Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. XIII. Bp. 1909. 264–266; Török István: *Szabó Sámuel*. Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny XXVIII(1904–1905). 16. sz. 396–399.

³ Török István: *i. m.* 399.

végig ő látta le. Kolozsvárra átkerülve, a Gyulai Pál örökébe lépő Fekete Mihály halála (1871) után Szabó ugyancsak vállalta a könyvtárőr tisztét, melyet 25 éven át, nyugalomba vonulásáig becsülettel ellátott.

Könyvtárőri teendőiben mind Marosvásárhelyen, mind Kolozsváron alkönyvtáros (a régi bibliothecarius utóda) segítette: Marosvásárhelyen Deák József, aki diákkönyvtárosként kezdte, majd osztálytanítóként, illetve segédtanárként is folytatta könyvtárosi munkáját.

Marosvásárhelyen Szabó Sámuel úgy vette át elhalt elődjétől a kollégiumi nagykönyvtárat, hogy az éppen átrendezés alatt állt. Az átrendezés Szabó könyvtárfelügyelősége alatt 1861 nyarán fejeződött be, a betűrendes katalógus újraíratásával.

Megkezdett katalogizálás közben vette át Szabó Sámuel a kolozsvári kollégiumi könyvtárat is. Elődje idején (1862–1871) kezdték el a könyvek címeit lapokra jegyezni s a címmásolatokat betűrendben, dobozokban elhelyezni. A könyvtárfelügyeletet 1871-től 1896-ig ellátó Szabó Sámuelnek – amint a kollégium történetírója feljegyzi – legtöbbit Szilágyi Gyula alkönyvtáros segített „a címek leírásában, a könyvek elhelyezésében”.⁴ Az évek hosszú sora alatt összegyűlt könyveket azonban nem tudta mind elrendezni: amikor 1896-ban Török István tanárt választotta az előljáróság könyvtárórré, mintegy 3000 darab könyv várt elrendezésre.⁵ Az időközben súlyos családi tragédiák sorát átélő, amúgy is öregedő Szabó Sámuel, úgy látszik, már nem tudott eleget tenni a századvég nagy mennyiségű könyv- és folyóiratterméséből következő, megszorodott könyvtárnoki teendőknek. De hogy mindvégig szívügye volt a könyvtár, jelzi az a gesztusa is, hogy az 1882-ben fiatalon elhunyt felesége emlékére nem alapítványt tett, hanem a kollégiumi könyvtár egyik szobáját bútorozta be, tekintélyes összeget áldozva erre a célra.⁶

A felügyeletére bízott könyvtárak gyarapodására, rendbentartására gondosan vigyázó Szabó Sámuel igen hamar felismerte annak a fontosságát is, hogy a tanári könyvtár gazdagítása, régi könyvek gyűjtése és az újabb ismereteket közvetítő modern tudományos szakkönyvek beszerzése mellett kulcsfontosságú szerepe van az olvasó ifjúság nevelésének és megfelelő könyvekkel való ellátásának. E felismerés gyökerei – minden valószínűség szerint – az enyedi évek talajába kapaszkodnak, hiszen az ősi scholában kedves tanáraiktól, Zeyk Miklóstól, idős Szász Károlytól minduntalan olyan ösztönzéseket kaptak a diákok, melyek az önálló gondolkodás, a tudományok berkeiben való tájékozódni tudás fontosságát hangsúlyozták, s *horribile dictu*, Zeyk Miklós szájából olyan kijelentés is elhangzott, hogy „jó móddal tanolva” „iskola nélkül is temérdekre lehet vinni”.⁷ Ehhez természetesen az szükséges, hogy megfelelő szakirodalom, könyvtár álljon a tanulni vágyó fiatal rendelkezésére, aki a könyvtárat használni is tudja, „jó móddal” tudjon tanulni a könyvekben felhalmozott ismeretanyagból.

Ennek a felismerésnek a jegyében szervezte és irányította Szabó Sámuel mind Marosvásárhelyen, mind pedig később Kolozsváron a kollégium ifjúsági könyvtárát és olvasótársulatát. Egyik vásárhelyi tanítványa, Lakatos Sámuel emlékiratában feljegyzi, hogy „nagy gonddal rendezte az ifjúsági könyvtárt is Szabó, s annak mostani [1887] szép állása az általa megkezdett alapon nyugszik, mely némileg a külső kezelésben változott ugyan, de a főbb irányelvek még az

⁴ Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. III. Kolozsvár 1905. 326.

⁵ Uo. 327.

⁶ Hegedűs István: *Zárbeszéd*. A kolozsvári evang. reform. kollégium Értesítője az 1884–1885. iskolai évről. Kolozsvár 1884–1885. 21.

⁷ Szász Károly: *Egy régi nagyenyedi diák naplójegyzetei*. (Szász Károly [püspök] ifjúkori naplójából). = *Nagyenyedi Album*. Szerk. Lukinich Imre. Bp. 1926. 118. (A naplóiíró Szász Károlynak Szabó Sámuel osztálytársa volt.)

ő idejéből származnak”.⁸ Ifjúsági könyvtár Szabó Marosvásárhelyre érkezése előtt is működött a kollégiumban, de öntevékeny szerveződése irányt és lendületet azután kapott, miután Szabó elfoglalta marosvásárhelyi katedráját, s kezébe vette az olvasótársulat és ifjúsági könyvtár irányítását.

Az ifjúsági olvasóegylet a kollégium felsőbb osztályos növendékeiből alakult, s részvényesség alapján működött. Alapszabályai értelmében részvényesek lehettek a rendes tanulóifjak a hatodik osztálytól fölfelé, a rendkívüli joghallgatók és a tanárok. A megszabott féléves vagy éves részvénydíjből rendszeresen vásároltak könyvet, s az így és az adományokból gyarapodó könyvtár olvasószobát tartott nyitva reggel héttől este kilencig. A könyvtárat természetesen a részvényesek használhatták, s az egylet az „alkotmányos önkezelés, nélkülözhetetlen rend és ellenőrzés” feltételei között működött.⁹ 1865-ben Szabó Sámuel arról számolt be, hogy az ifjúsági olvasóegylet évenként átlag 120 kötetet szerez, s a fő figyelmet a tudományos munkákra fordítja. 1858 szeptemberében az egyletnek 230 kötete volt, 1865 novemberében ezeken felül. Hírlapjai nagyobb részét ajándékba kapja „szíves pártfogóktól”.¹⁰ De előfizetés útján is kerültek folyóiratok az egylet birtokába. Szabó Sámuel ügyszeretetére vall, hogy két rendben is ír Arany Jánosnak a Koszorú elveszett számaiért, melyek hiánya miatt az ifjúsági könyvtár az előfizetett első évfolyamot nem tudja beköttetni.

Szabó úgy látta, hogy az olvasóvá nevelést nem lehet elég korán kezdeni. Fontosnak tartotta a kisiskolásokban is felkelteni az olvasás iránti igényt s megteremteni a lehetőséget arra, hogy életkoruknak megfelelő, hasznos és jó olvasmányokhoz jussanak. E felismerés jegyében született meg a marosvásárhelyi református kollégiumban 1862 márciusában a gyermekolvasókör, mely az ifjúsági olvasótársulat alapszabályait véve mintául, célul tűzte ki „a gyermek- és növendék-irodalom terén megjelenő jobb művek közérővel való megszerzését”, hogy a gyermekek „szabad idejükben hasznos könyveket olvashassanak”.¹¹ A gyermekolvasókör ugyanúgy működött, mint az ifjúsági társulat, csak ennek tagjai a hatodik osztálytól lefelé verbuválódtak, s új könyveket az olvasókör számára az iskola tanítóikara választott, az olvasókör ügyeit pedig az ifjúsági egylet kezelte. Az olvasókör működéséről Szabó Sámuel részletes beszámolót írt 1865-ben a Növendékek Lapjában – a népszerűsítés nyíltan bevallott szándékával. Mint kifejti, a gyermek „önszorgalommal, helyesen választott könyvek olvasása által kell hogy ismereteit gyarapítsa, minden oldalról kiegészítse”, mert ha csak „a kiszabott föladatokat készíti el – bármily pontosan is végezze ezeket – korántsem teljesítette még egészen kötelességét”.¹² De akkor sem, ha összeviszza, válogatás nélkül olvas. Szükséges jól megválogatni a gyermek olvasmányait, s meg kell tanítani gondolkodva olvasni. Apáczai Csere János a *Magyar Logikátskához* csatolt tanácsát idézi Szabó, s azt továbbgondolva javasolja: „Olvass fennszóval, amit olvastál, beszélj el másoknak; ne olvass sokfélét, hanem a jót ismételve olvasd át; amit olvasás közben nem értesz, kérdezd meg mástól; készíts olvasmányaidból naplót, jegyzeteket”.¹³ Tanácsait Szabó megtoldja a gyermekolvasókör alapszabályainak ismertetésével, valamint könyveinek jegyzékével. A 142 címet felölelő állományban 1865-ben ott szerepeltek Andersen és a Grimm

⁸ Lakatos Sámuel: *Jegyzetek életem, tanulmányaim és tapasztalásaimról*. 1887–1889. 102. Kézirat Románia Országos Levéltára Maros megyei Igazgatóságán. Marosvásárhely. Fond Colectia de manuscise și documente din Biblioteca Teleki. Seria manuscise nr. 98.

⁹ Szabó Sámuel: *Gyermekolvasókör a marosvásárhelyi főtanodában*. Növendékek Lapja I(1865). 31. sz. 496.

¹⁰ Uo. 34. sz. 541.

¹¹ Uo. 31. sz. 495.

¹² Uo.

¹³ Uo. 34. sz. 542.

testvérek meséi, Gáspár János *Csemegéjének* második és harmadik kiadása, Szabó Richárd két folyóirata (Gyermekbarát, Ifjúság Lapja) csakúgy, mint a Réthi Lajos, az iskola egykori diákja által szerkesztett *Növendékek Lapja*.

A marosvásárhelyi gyermekolvasókör tapasztalatait Szabó sikeresen hasznosította Kolozsváron is, ahol ugyancsak az ifjúsági olvasóegylet szárnyai alatt kelt életre a gyermekolvasókör. Szabó Sámuel 1869 őszétől vette át az ifjúsági olvasóegylet irányítását, s első ténykedése az volt, hogy különválasztotta az olvasóegylet és az önképzőkör ügyeinek intézését. Eleinte mindkettő Szabó Sámuel elnöklete alatt működött, az 1877–78-as tanévtől aztán az önképzőkör új tanár-elnököt kapott, Szabó pedig nyugalomba vonulásáig állandó elnöke maradt az ifjúsági olvasóegyletnek.

Szabó Sámuel más úton-módon is igyekezett felébreszteni diákjaiban az érdeklődést a könyvek iránt. Már idézett tanítványa, Lakatos Sámuel emlékiratában számol be arról, hogy „Nem lévén még akkor kész Toldy Ferenc olvasókönyve, az irodalomtörténethez a példákat természetben kellett bemutatni. Evégre Szabó nem röstellte a fáradságot, fölkutatót és előkerített minden, a városon föltalálható példányt és előmutatta. Kosarakkal jött minden órára a régi és ritka könyvek gyűjteménye, és mi kézzől kézre kapva megláthattuk, megtekinthettük azokat. Nekem – vallja Lakatos – legalább ezek voltak a legérdekesebb óráim. [...] Mondhatom, hogy az irodalomtörténet megkedvelésére Szabónak ez a methodusa nálam nagy befolyással volt.”¹⁴ Annyira jó hatással – tegyük hozzá –, hogy Lakatos Sámuel magyar szakos tanárként tért vissza egykori iskolájába, Marosvásárhelyre.

A marosvásárhelyi tanítvány szavaira rábólint a fiatalabb kolozsvári Török István, ki hasonló emlékeket idéz fel néhai tanáráról, kollégájáról: „Nagy kedve telt a régi magyar könyvek gyűjtésében; a könyvtárban külön csoportot alakított ezekből, mindeniket megvizsgálta, kiegészítette, bekötötte, saját nevét is ráírta; a könyvek épségben tartására különösen vigyázott; tanításai alatt bevitte az órákra, mutogatta, magyarázta, hogy érdeklődést gerjessen ily munkák megszerzése, megértése iránt.”¹⁵ Török István arról is megemlékezik, hogy amikor I. Ferenc József 1887 szeptemberében meglátogatta a református kollégiumot, a „nagykönyvtárban Szabó Sámuel könyvtárnok mutatta meg Őfelségének a könyvtár érdekes hungaricumait, az Apáczai Albumot, Apaffi Mihályné Bornemissza Anna kéziratban levő szakácskönyvét. [...] A könyvek számát, tartalmát illető kérdésekre részben a könyvtárnok, részben a jelen volt Szász Domokos püspök úr adott felvilágosítást.”¹⁶

Szabó Sámuel régi magyar könyvek, kéziratok iránt táplált érdeklődésének más nyomai is fennmaradtak a magyar művelődéstörténetben. Ő ismertette első ízben Apáczai Csere János *Magyar Logikáskájának* tartalmát, szerkezetét, a marosvásárhelyi könyvtárban fennmaradt egyetlen példányának egykori tulajdonosait, ő korrigálta a kötet kiadásának korábban tévesen írt esztendejét, s ő jelölte meg e mű helyét és jelentőségét az Apáczai-életműben.¹⁷ Furcsa finto-ra a véletlennek, hogy a művet nem ő találta meg, noha Erdélyi János és Szilágyi Sándor kérésére kereste a marosvásárhelyi kollégiumi nagykönyvtárban. Amint maga Szabó tájékoztat: „Főiskolánk könyvtára 1857–1860 novemberéig lévén új rendezés alatt, az öszves névsorok éppen akkor tisztázásra voltak kiadva s különösen a betűrendes névsor csak 1861. július végén

¹⁴ Lakatos Sámuel: *i. m.* 100–101.

¹⁵ Török István: *Szabó Sámuel*. i.h. 397.

¹⁶ Török István: *Iskolai évet bezáró beszéd*. A kolozsvári evang. reform. kollégium Értesítője az 1887–1888. iskolai évről. Kolozsvár 1887–1888. 6.

¹⁷ F. Szabó Sámuel: *Apáczai Csere János logikája 1656-ból*. Budapesti Szemle XVII(1863). 490–501.

készült el.”¹⁸ Szabó Sámuel éppen az átrendezés miatt nem találta meg Apáczai munkáját, mert csak a hiányos, régi katalógust tudta áttekinteni. Így történhetett meg aztán, hogy Szabó Károly, az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárosa „1862. június 18-án a betűrendes névsornak magyar könyveinkről készített új jegyzékét forgatva” rátalált a *Logikátskára*,¹⁹ hírt is adva nyomban felfedezéséről.²⁰ A mű ismertetésével azonban adós maradt, ezt végezte el a következő évben Szabó Sámuel.²¹

Nem hozott maradéktalan sikert Szabó Sámuel igazi nagy felfedezése, a ma *Székelyudvarhelyi Kódex* néven ismert, a 16. század első feléből ránk maradt kéziratos nyelvemlékünk megtalálása sem. Szabó 1876-ban egy Székelyudvarhelyen rendezett tanári értekezéslet alkalmával bukkant rá a kéziratra az ottani Római Katolikus Főgimnázium könyvtárában, s felismerve szövegének nyelvemlék-jellegét, Gyulai Pál és Budenz József közvetítésével felajánlotta kiadásra a Magyar Tudományos Akadémiának. A nyelvtudományi bizottság őt bízta meg a kódex szövegkiadásának gondozásával s a bevezető tanulmány megírásával. Szabó nagy buzgalommal és ügyszeretettel látott a feladathoz, lemásolta a kéziratot, korrigálta a kiszedett íveket, csupán a bevezetővel és jegyzetapparátussal késlekedett. Az előmunkálatok végül is annyira elhúzódtak, hogy a már részben kinyomtatott, részben pedig csak kiszedett ívek megjelenését nem érthette meg. 1905. január elsején úgy hunyt el, hogy sem a bevezetőt, sem a jegyzeteket nem készítette el. A kódex szövege végül 1907-ben, a Nyelvemléktár különnyomataként látott napvilágot Szabó Sámuel szöveggondozásában, Simonyi Zsigmond és Lukinich Imre tanulmányával,²² majd 1908-ban ugyancsak az ő olvasata szerint a Nyelvemléktár XV. kötetében, több más magyar nyelvemlékszöveg társaságában, Katona Lajos szerkesztésében. A közelmúltban elkészült magyar nyelvű kódexirodalmunk e ritka termékének hasonmás kiadása, melynek gondozója, N. Abaffy Csilla vázolja a kiadás hosszadalmas, bonyodalmas bonyodalomra halmozó történetét is,²³ Köllő Károly pedig újabb adalékokkal toldja meg az amúgy is kacskaringós kiadástörténetet, melyből az derül ki, hogy Szabó Sámuel éveken át tartó zaklatásnak volt kitéve e kódex miatt, egy vígjátékba illő tévedés következtében.²⁴ Meglehet, hogy Szabó Sámuel éppen e sok huzavona miatt nem készítette el a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket: megkeseredve felhagyott a munka befejezésével.

Megkeseredésre annál is inkább volt oka, mivel Szabót azzal gyanúsították, hogy nem juttatta vissza a kéziratot tulajdonosához. A bibliofil hírében álló Szabó ezt nyilván igen zokon vehette, hiszen becsületbe vágó gyanúsítások keresztüzébe került. Az ügy végül tisztázódott, de az idős, amúgy is zárkózott ember minden bizonnyal megszenvedte a megújuló felszólítások méltatlan zaklatásait, s ezek nyomán ürommé keseredhetett a szenvedélyes könyvgyűjtő Szabó Sámuel öröme, melyet egykor a ritka kézirat felfedezése szerzett.

Végezetül szólnunk kell néhány szót a bibliofil Szabó Sámuelről. A kortársak gyakran utaltak egy-egy félmondattal arra, hogy Szabó kedvtelve gyűjtötte a régi magyar nyomtatványokat és kéziratokat, de hogy e kedvtelés milyen eredménnyel járt, arról nemigen szólnak a korabeli

¹⁸ Uo. 501.

¹⁹ Uo.

²⁰ Szabó Károly: *Apáczai Csere János magyar logikájáról*. Korunk [Kolozsvár] II(1862). 98. sz. (jún. 25.).

²¹ F. Szabó Sámuel: *i. m.*

²² *A Székelyudvarhelyi codex*. Az MTA Nyelvtudományi Bizottsága megbízásából sajtó alá rendezte Szabó Sámuel. Különnyomat a Nyelvemléktár XV. kötetéből. Bp. 1907.

²³ *Székelyudvarhelyi Kódex*. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta N. Abaffy Csilla. Bp. 1993.

²⁴ Köllő Károly: *Újabb adalék a Székelyudvarhelyi Kódex viszontagságos sorsához*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XXXVIII(1994). 2. sz. 179–181.

megemlékezések. A tanári fizetésből népes családot eltartó Szabó Sámuel nyilván nem áldozhatott úgy szenvedélyének, mint egy Teleki Sámuel, Mikó Imre vagy Kuun Géza. De amint halála után kiderült, gazdag könyvtárat, számottevő kéziratot anyagot gyűjtött össze élete folyamán. Könyvtára egy részének sorsáról maga Szabó Sámuel gondoskodott: 2309 kötet könyvet végrendeletileg a kolozsvári Református Kollégium könyvtárának hagyott.²⁵ Könyv- és kéziratgyűjteménye további részéről két fia, Szabó Péter és Imre úgy határozott, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek adományozzák anyai nagyapjuk, a református püspök Nagy Péter könyveivel együtt. E határozat értelmében 1905-ben az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárosa a Szabó testvérektől 210 művet vehetett át 206 kötetben, 446 vegyes nyomtatványt, 100 színlapot, 14 proklamációt, 1049 gyászjelentést, 4 folyóirat 162 kötetét, 3 hírlap 9 kötetét és 14 darab térképet. A nyomtatványok mellett Szabó Sámuel hagyatékából az EME kéziratára 31 művel gyarapodott (31 kötetben), levéltára pedig 140 oklevéllel és 26 oklevélmásolattal.²⁶ A következő évben Szabó Sámuel örökösei újabb adományokkal gyarapították az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyv- és kéziratárát: ezúttal 1566 mű 2511 kötete, egy régi magyar könyv, 90 mű 158 kötete a vegyes nyomtatványok kategóriájában, 24 egyleveles nyomtatvány, 32 folyóirat 396 kötete, 7 hírlap 70 kötete, 9 térkép, 4 gyászjelentés került az Egyesület állományába, valamint 2 kéziratot mű 3 kötetben a kéziratárba.²⁷

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtára korabeli leltárkönyveinek ismerete nélkül nem lehet pontosan megállapítani, hogy milyen jellegű könyvállomány származott át Szabó hagyatékából az Egyesület könyvtárába. Még kevesebbet tudhatunk arról a 33 kéziratot mőről, melyet Szabó Sámuel gyűjtött össze. Közöttük mindenképpen volt 17–18. századi kéziratot énekeskönyv, mert a kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratárában (ahová az Erdélyi Múzeum-Egyesület állománya került) szerepel egy Szabó Samu-énekeskönyv a 18. század első feléből, s az ugyanott fellelhető Tarcsafalvi Pálffy-énekeskönyv is minden bizonnyal Szabó Sámuel hagyatékából származik.

Sok-e, kevés-e, amit Szabó Sámuel, a bibliofil, a könyvtárszervező, az olvasókat nevelő tanár tett – döntse el ki-ki magában. Szabó Sámuel példája arra mindenképpen elegendő, hogy megmutassa: mit tehet egy jó iskola, egy-két kiváló tanár a felelősen cselekvő értelmiség generációinak szárnyrabocsátásában. A Szabó Sámuel vezette olvasóegyletekből, önképzőkörökből a dualizmus kori erdélyi értelmiség színe-java indult, olyan írástudók hosszú sora, kik helytállással bizonyították egykori iskolájuk szellemi útravalójának értékét és hitelét.

²⁵ Uo. 180.

²⁶ Erdélyi Pál: *Jelentés a könyvtárnak 1905-iki állapotáról*. Erdélyi Múzeum XXIII (Új folyam VII). (1906). 83–84.

²⁷ Erdélyi Pál: *Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Könyvtára 1906. évi állapotáról*. Kolozsvár 1907. 17, 19. (Különnyomat az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1906-ról szóló évkönyvéből.)

Tamásné Szabó Csilla

A deverbális igeképzők produktivitása a 16–18. században

Ebben a tanulmányban a 17–18. századi deverbális igeképzők produktivitását vizsgálom meg. A gyűjtött adatanyag zöme, amelyre megállapításaimban támaszkodom, s ahonnan a kiemelt példaanyag származik, az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*¹ megjelent köteteinek anyagából való. Ugyanitt fellelhető a különböző adatok lelőhelyét jelölő rövidítésjegyzék feloldása is. Ezt a gyűjtést kiegészítettem Heltai Gáspár *Száz fabulájával*,² valamint Mikes Kelemen *Törökországi levelek*³ című művéből származó adatokkal is.

A tanulmány két fő témakörre oszlik: produktivitas – gyakoriság – funkció általános problematikája a magyar szakirodalomban; a 16–18. századi deverbális igeképzők produktivitas-vizsgálata.

Produktivitas – gyakoriság – funkció általános problematikája a magyar szakirodalomban

Bármelyik nyelv szóképzésének a vizsgálatakor a képzőknek viszonylag nagy számával találkozunk. Károly Sándor szerint „még azt az érdekességet is megfigyelhetjük, hogy a szabályosan alkalmazott képzők funkciója nagyjából azonos az egyes nyelvekben. Ilyenek lesznek a legfontosabb szófajváltó képzők: a főnévből melléknévet képzők, a melléknévből elvont főnévet, igét, az igéből elvont cselekvés nevet, cselekvőt, a cselekvés helyét, eszközt; főnévből igét, amikor is a főnévi alapszó a cselekvés eszköze, tárgya vagy eredménye. A főnévből főnévet képzők között a foglalkozást, kicsinyítést vagy nagyítást, összefoglalást jelentők, az igéből igét képzők között az igenem (szenvedő, visszaható, intranszitiv, műveltető) és az akció képzői (tartós, mozzanatos). Körülbelül ezek azok a funkciók, amelyekben a képzők többé-kevésbé szabályszerűen elő szoktak fordulni. A tényleges szabályszerűség azonban nyelvenként változik.”⁴ E képzőtömeg nem minden egyede alkalmas azonban új szavak képzésére.

A képző csak akkor termékeny, ha az adott szemantikai és szintaktikai feltételek mellett új szavak képezhetők vele. Nem lehet általában beszélni egy-egy képző produktivitasáról. Nem minden képző produktív ugyanis minden funkcióban.

Termékeny képzésnél a képzett szó jelentése mindig kompozicionális, azaz levezethető az alapszó és a képző jelentéséből. A termékeny képzés tehát mindig szó alapú, azaz a képző létező szóhoz járul. Kiefer⁵ szerint a termékenység mindig feltételezi a szabályba foglalás lehetőségét. Ha tehát egy adott képzővel új szó már nem képezhető, akkor ez azt jelenti, hogy erre a képzőre vonatkozóan nincs olyan szabály, mely lehetővé tenné új szavak képzését (l. még:

¹ Szabó T. Attila: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. I–X. Buk. – Bp. 1975–2000.

² Heltai Gáspár: *Száz fabula. Melyeket Ezopusból és egyebünnen egybegyűjtett és összeszörzött a fabuláknak értelmével egyetemben Heltai Gáspár*. = Székely Erzsébet (szerk.): *Heltai Gáspár válogatott munkái*. Buk. 1968. 91–233.

³ Mikes Kelemen: *Törökországi levelek*. = Hopp Lajos (szerk.): *Mikes Kelemen összes művei*. I. *Törökországi levelek és Misszilis levelek*. Bp. 7–300.

⁴ Károly Sándor: *A szóképzés grammatikai jellegéről, szuffixumfajták elkülönítéséről és a képzőproduktivitasról*. Nyelvtudományi Közlemények LXVII(1965). 273–289.

⁵ Kiefer Ferenc: *Alaktan*. = Kiefer Ferenc, É. Kiss Katalin és Siptár Péter (szerk.): *Új magyar nyelvtan*. Bp. 1998. 222.

Nagy⁶). Kivétel mindig a szabály alól, hogyha stilisztikai hatást célzó képzés jön létre. Ebben az esetben sokszor olyan képzőket elevenít fel a szerző, például korhangulat keltésére, amely már nem élő, nem produktív, vagy esetleg nyelvjárási képzőt alkalmaz a népies stílus részeként. A sort folytathatnánk. A szabályon alapuló képzésen kívül vannak természetesen úgynevezett analógiás képzések is. Az analógiás képzések nem szabály alapján jönnek létre, hanem adott minta szerint. A minta mindig létező lexéma. Az analógiás képzés lehetősége azonban sohasem jelent termékenységet. (Ilyen analógiás képzés eredménye pl. a *csobog ~ csobban*.)

A gyakoriság az előfordulások számát jelenti. Gyakoriságról csak egy adott korpuszra vonatkoztatva beszélhetünk. Keszler⁷ szerint a termékenység és a gyakoriság nem föltétlenül függ össze. Szabó⁸ ellenben azt állítja, hogy az igeképzők megterheltségi fokának növekedése, illetőleg csökkenése szorosan összefügg a képzők produktivitásának változékonyságával, hiszen egy formáns termékenysége abban nyilvánul meg, hogy mind több és több szóhoz csatlakozik, vagyis megterheltségi foka állandóan növekszik. Kiss Jenő⁹ Ruzsiczky¹⁰, Keszler¹¹ és Kiefer¹² véleményével egybehangzóan cáfolja a fenti állítást. Szerinte a gyakoriság és termékenység közötti összefüggés nem szükségszerű, a gyakoriság utalhat a termékenységre, de nem bizonyíthatja azt. Ruzsiczkyval¹³ egybehangzóan Keszler¹⁴ is megállapítja, hogy a produktív és improduktív képzők lehetnek egyaránt gyakoriak vagy ritkák.

Károly Sándor¹⁵ a szinkronia síkján kísérletezik a képzők produktivitási fokának megállapításával. Felvet azonban néhány olyan szempontot, amelyek talán a diakronia síkján is sikerrel alkalmazhatók. „A képzőproduktivitás megállapítására igen alkalmasak a jövevényszavak, illetőleg az idegen szavak. Ez a módszer a régi nyelvre is alkalmazható. Ha a régi nyelvben azt találom, hogy egy képző, mondjuk, valamely szláv jövevényszón jelentkezik, akkor tudom a post quemjét is a képző produktív használatának. A jövevényszavak ezek szerint nemcsak fontos hangtani, hanem szóképzéstani tanulsággal is szolgálnak. Tudvalevő ugyanis, hogy a képzők produktivitásának a változása nem egyenes vonalú, azaz nem egyszerűen olyan, hogy a produktivitás felől halad az improduktivitás felé. Nemritkán előfordul, hogy egy képző felelevenedik, divatba jön. Erre a képző éppen azáltal alkalmas, hogy töve más kapcsolatokban is előfordul. Ennek következtében a tő és a képző mintegy önállóságot kap, s amikor nincs is még divatban, lappangó energiaként mindig kész mozgásba lendíteni a szókincset. Hogy valóban sor kerül-e felelevenítésére, az számtalan, részben nyelvi, részben nyelven kívüli tényezőtől függ.”¹⁶

A produktivitás megállapítása, sőt bizonyítása után a produktivitás fokának megállapítására kell törekedni. Az olyan képzőt, amelynek grammatikai használata szabályszerűség dolgában még a ragokét is felülmúlja (mert jelentése szempontjából sokkal szabályszerűbben és következetesebben alkalmazható, mint bármely ragunk), Károly Sándor „kategorikusan produktív kép-

⁶ Nagy Ferenc: *A lexikális szóképzés*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok. 6. 1969. 329–357.

⁷ Keszler Borbála: *A szóképzés*. Magyar Nyelvőr 124(2000). 59–73.

⁸ Szabó Zoltán: *A régi nyelv igeképzőinek vizsgálódási szempontjairól*. Studia. 1961. 47–53.

⁹ Kiss Jenő: *A nyelvtörténet leíró szempontú képzővizsgálatáról*. Magyar Nyelv LVI(1970). 210–213.

¹⁰ Ruzsiczky Éva: *A szóképzés*. = Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. I. Bp. 1961. 333–420.

¹¹ Keszler Borbála: *i. m.* 62.

¹² Kiefer Ferenc: *i. m.* 222.

¹³ Ruzsiczky Éva: *i. m.*

¹⁴ Keszler Borbála: *i. m.*

¹⁵ Károly Sándor: *i. m.*

¹⁶ Károly Sándor: *i. m.* 281–282.

ző”-nek nevezi.¹⁷ Ez azt jelenti, hogy egy meghatározott nyelvtani (szófaji, morfológiai) vagy ezt szűkebbre vonva, szemantikai kategórián belül a képző használata szinte kivétel nélküli. Példaként a *-hat/-het* képzőt állíthatjuk.

A „nem kategorikusan produktív képzők”-ön¹⁸ belül is különbséget kell tennünk a ritkábban használatos és egy kategórián belül legalább például 75 százalékos gyakoriságú képzők között.

Károly Sándor szerint „a képzőhasználat szabályszerűsége szempontjából gondolnunk kell arra is, hogy sokszor egy-egy képző nem kategorikusan produktív, de néhány más azonos funkciójú képzővel együtt mégis kategorikusan produktívá válik. Hogy egy-egy nyelvben mennyi a kategorikusan produktív képző, az a nyelv természetétől s ezzel kapcsolatban múltjától függ. A magyar nyelvben feltűnően nagy ezeknek a képzőknek a száma.”¹⁹

Károly hat csoportot különít el a képzőkön belül a produktivitás szempontjából:²⁰

1. ragszerűen szabályosak (szinte kivétel nélküliek)
2. kategorikusan produktívak (95 százalékos szabályszerűség): önállóan vagy párhuzamos képzőkkel
3. szabályszerűen produktívak (75 százalékos szabályszerűség): önállóan vagy párhuzamos képzőkkel
4. produktívak
5. nem produktív gyakoriak
6. nem produktív ritkák

D. Bartha Katalin a képzők életében négy állomást határoz meg:²¹

1. Élő vagy eleven az a képző, amely többnyire világos alapszóból világosan felismerhető funkcióval képez új származékot. Az elevenség mértéke is változó. Van olyan képző, amely szinte minden megfelelő alapszóból létrehozhat új származékot (pl. az *-ás/-és* deverbális névszóképző). Van azonban olyan, még élő képzőnk, amelynek hatásköre mára erősen korlátozottá vált (*-vány/-vény* deverbális képző). Ezeket a képzőket a mai nyelvtudat minden nagyobb nehézség nélkül el tudja különíteni a szótótól, az ezt követő kategóriák elkülönítése és felfedése azonban a nyelvtörténész feladata (vö. Ruzsiczky).²²

2. Elavult vagy kihalt az a képző, amelynek képző volta még felismerhető ugyan, de új származékok képzésére már nem szolgál. Ilyen alig elavult képző pl. az *-alom/-elem* deverbális névszóképző, amely rendkívül gyakori, azonban már nem produktív képzőnk.

Az elavultságnak igen előrehaladott stádiumában van pl. az *-l* gyakorító képző, amely a mai köznyelvben inkább csak a megnyúlt nyílt tövégi magánhangzóval bővült alakban jelentkezik, így is elég ritkán (*ugrál, dobál, vetél*). Az eredetibb rövid (rendszerint zártabb) véghangzós származékai vagy elavultak (*orozol, vájol*), vagy elhomályosultak (*őröl, tékozol*).

3. Elhomályosult képző: az elavulás vagy kihálás későbbi stádiumában a képző a nyelvérzék számára felismerhetetlenné válik (pl. a *-k* kicsinyítő képző az *ének, fészek* szóban).

4. Lappangó képzőről a képző fejlődésének, életének legvégső szakaszában beszélhetünk. Lappangónak nevezük azt a képzőt, amely valamilyen képzőbokorba beolvadva eredeti alakját elveszti, s egykori jelenlétét csak bizonyos nyomok árulják el. Pl. az elemi *-β* visszaható képző

¹⁷ Uo. 282.

¹⁸ Uo. 282.

¹⁹ Uo. 283.

²⁰ Uo. 284.

²¹ D. Bartha Katalin: *A magyar szóképzés története*. Bp.1958.

²² Ruzsiczky Éva: *i. m.* 339.

az *-ul/-ül* képzőbokrban (*merül, tájul*) jutott lappangásba, melyben az *u, ü* elem eredeti hosszúsága (illetve ezt megelőzőleg diftongus volta), valamint az a tény, hogy a visszaható jelentésének a végződésben ma semmi szemmel látható hordozója nincs (az *-ik* sem járulhat hozzá soha), valószínűleg arra mutat, hogy az *u, ü* elemben a visszaható *-β* lappang.

A képzők termékenységéről csupán egy adott korszak eleven képzői esetében beszélhetünk.

Kőrösi a képzőproduktivitás megállapítására három kategóriát sorol fel: „Megtörténik azonban, hogy egy-egy képző tájszólásilag tovább folytathatja életét, noha a közhasználat teljesen elejtette: pl. tudjuk, hogy közhasználatban élő momentán képzőnk nincs [...] De a székelységben, különösen a háromszéki nyelvjárásban nagyon gyakran *-int* képzővel alakulnak momentán értékű új szók: *hallint, illint, dobint, nyalint, forralint, fuvint, húrint*. [...] Így Munkácsi is azt bizonyítja, hogy a reflexív *-ül, -űl* a csángóknál valósággal élőknek mutatkozik: *fogúl 'kezd', kötül 'kötődik', ütül 'mosul'*.

Nem elégíthet tehát ki a képzőknek egy élő és egy elavult osztályba sorolása, egy harmadikat is fel kell vennünk: a tájszólásban élő képzők osztályát.”²³

D. Bartha²⁴ szerint a képző produktivitása, vagyis az a képessége, hogy bármelyik megfelelő alapszóból képezhet származékot, teljes hatókörrel általában nem vagy csak kivételesen áll egy-egy képző rendelkezésére. A képzők produktívitasának azok a korlátai, melyek végül nemegyszer a teljes passzivitáshoz vezettek, részben még arra a szakaszra nyúlnak vissza, melyben a képzők funkcionális sajátságai kialakultak. Az a körülmény például, hogy azonos funkcióval több képző működhetett, eleve csökkentette ezek származékképzési lehetőségeit, határt szabott produktívitasuk érvényesülési körének. Az azonos funkciójú képzők viszonylag nagy száma akkor vált igazán a produktívitas korlátjává, amikor a származékok bizonyos hányadában a képző és a tő kapcsolata megszilárdult, vagyis a képzett igék egy része a szókészlet állandósult elemeként élt tovább. Ezekben a származékokban megszűnt a szinonim képzők váltakozásának lehetősége. A képzett igék lexikai állandósulása az ősmagyar kortól kezdve egyre erősödő fejlődési tendencia.

A produktívitas a 16–18. századi igeképzőrendszerben

A kései ómagyar korban elkezdődtek olyan nyelvi folyamatok (vö. D. Bartha²⁵), amelyek a későbbiekben – a középmagyarban – folytatódni, felerősödni látszanak. Az igeképzők jelentős hányada nem tekinthető produktívnek, nem rendelkezik azzal az aktivitással, amely a megfelelő alapszóból történő származékképzés tevékenységéhez szükséges. Azt a folyamatot, amely a képző produktívitasának gyengülését, végül megszűnését magyarázza, több, olykor felismerhető, olykor rejtve maradó tényező okozhatja. A produktívitas különböző mértékű csökkenésével vagy megszűnésével kölcsönhatásban a képzőkével azonos funkciójú egyéb kifejezőeszközök veszik át ezek szerepét. Azok a nyelvi eszközök, amelyek az improduktív váló képzők szerepét betöltik, lehetnek más, még produktív képzők, de lehetnek a képzők kategóriáján kívül eső elemek, például igekötők a mozzanatosság kifejezésére.

²³ Kőrösi Sándor: *Élő meg elavult képzők*. Magyar Nyelvőr X(1882). 13–17.

²⁴ D. Bartha Katalin: *Az igeképzés*. = Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet és Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A korai ómagyar kor és előzményei*. Bp. 1991. 60–103.

²⁵ Uő: *Az igeképzés*. = Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Bp. 1992. 55–118.

Bár a származékok mennyisége nem azonos a produktívitas mértékével, egy-egy képzővel nagy számban létrehozott igék rendszerint hatékony produktívitas jeleznek. Minthogy a képzés analogikus folyamat, érthető, hogy minél több származék szolgál mintául, annál valószínűbb hasonló születése.

A képző produktívitasának mértéke korszakunk igeképzésében is szorosan összefügg a jelentéstartalom milyenségével. Minél általánosabb a képzőnek a származékokban kiteljesedő alapjelentése, annál szélesebb körű produktívitasal rendelkezik. Ezért százszázalékos a szinte módjelszerűen általános jelentésű *-hat/-het* képző produktívitas. A jelentés általános jellege a származékok lexikalizálódását is akadályozza, nem véletlen, hogy a *-hat/-het* képzővel alakult származékok közül egy sem vált állandósult lexikai elemmé. Ez a körülmény szintén a produktívitas megőrzését segíti elő. Más, kevésbé általános jelentéstartalmú képzőkkel létrehozott igék, melyek könnyen gyarapodhattak a lexikalizálódáshoz szükséges szemantikai többlettel, lexémaként élnek tovább, s minthogy a szókészlet állandósult tartozékai, a képzés folyamatának megisméltése nélkül készen állnak a nyelvhasználat rendelkezésére, képzett voltak jelentősége a nyelvtudat számára elhalványodik, a képző produktívitas szempontjából holt anyaggá válnak.

A produktívitas típusai

D. Bartha megállapította²⁶, hogy az igeképzők a produktívitas különböző mértéke és jellemzői alapján más-más típusokba sorolhatók. A 16–18. századi deverbális igeképzők produktívitas fokának pontos, számszerű fölmérése nem lehetséges, de viszonyítható a működési körük nagysága.

Teljes körű produktívitas

Általános jelentéstartalmának köszönhetően teljes produktívitasal rendelkezik a *-hat/-het* képző. A jelekéhez hasonló alapjelentése bármilyen képzővel ellátott ige továbbképzésére is alkalmassá teszi, de természetesen képző nélküli igéből is alkothat származékokat.

-hat/-het: *bővelkedhetik* 'bőviben lehet vminek, dúskálhat vmiben': 1643: *bwveolkwodhessik* [Dés; DLt 405]. *Énekelhet* 1643: *enekelhetik* [GörgJk 342]. 1696: *enekelhettyűk* [Vécs MT; TKI Kemény Simon lev. Teleki Pálhoz]. *Metélhet*: 1591: *metelhessen* [Kv; TJK V/1. 137]. A példákat a végtelenségig szaporíthatnánk.

Korlátozott produktívitas

Jelentéstartalmának általános volta következtében szintén széles körű a produktívitas a passzív *-atik/-etik* és *-tatik/-tetik* képzőnek. Mivel azonban a nyelvhasználatnak két azonos funkciójú, vagyis szinonim képző áll rendelkezésére, működésük egymás produktívitasát korlátozza. Az összes lehetőségeken, az egész igeállományból alkotható passzív jelentésű igék képzésén ez a két képző osztozik.

A szenvedő igéknek a korszakunkbeli rendkívüli gyakorisága a latin hatásnak tulajdonítható. Elsősorban az írott nyelvben jellemző számottevő előfordulásuk.

²⁶ I.m. 83.

-atik/-etik: *adatik:* 1568: *adassik* [Gyf; RLt O]. *Biratik:* 1642: *biratot* [Sófva BN; BesztLt Miss. 115 Petrus Gauay a beszt-i főbíróhoz]. 1765: *biratik* [Szászsztlászló KK; MúzBeth. 5501]. *Kezdetik:* 1570: *kezdetet* [Kv; Tjk III/2. 51].

-tatik/-tetik: *faragtatik:* 1738: *faragtottak* [Szászvevessződ NK; Born. XX/12]. *Káromoltatik:* 1636: *káromlattatik* [ÖGr 7]. *Közöltetik:* 1657: *közöltessék* [KemÖn. 221]. *Oltalmaztatik:* 1586: *otalmaztatnek* [Kv; TanJk I/1. 33].

A szinonimitást mint korlátozó tényezőt figyelembe véve ugyanebbe a típusba sorolható a kauzatív-faktitív *-at/-et* és *-tat/-tet*, produktivitásuk azonban még szűkebb körű, hiszen a működésük számára kínálkozó lehetőségeken nemcsak egymással, hanem más szinonim képzőkkel *-(a)sz/-(e)sz*, *-ít* is osztozniuk kell, bár deverbális használatban így is a legtermékenyebb kauzatív-faktitív képzők.

-at/-et: *cséplet:* 1599: *chiepletni, chipletné* [UszT 14/32]. *Fedet:* 1730: *födette* [Hsz; Pf]. *Keserget:* 1570: *kesergessenek* [Kv; Tjk III/2 138a]. *Kocogat:* 1592: *koczogat* [Kv; Tjk V/1. 243]. *Lóogat:* 1633: *logattak* [Mv; MvLt 290. 118a]. *Mozgat:* 1600: *mozgattja* [Kv; Tjk VI/1. 489]. *Nézet:* 1657: *nézették* [KemÖn. 21].

-tat/-tet: *alkudtat:* 1645: *alkuttatuk* [LLt Fasc. 120]. *Becsültet:* 1573: *Beochwltettek* [KV; Tjk III/3. 136]. *Fájtat:* 1724: *fajattya* [Ap. Apor Péter lev. feleségéhez]. *Ezüstöztet:* 1755: *ezüsteztetem* [TL. Teleki Ádám költségnaplója 7b]. *Imádkoztat:* 1710: *imádkoztatnak* [Marossztkirály MT; Told. 2]. *Kapáltat:* 1570: *kapaltasd, kapaltatwk* [Kv; Tjk III/2. 167]. *Olvastat:* 1639: *olvostosatok* [H; JHbK XLV/32]. *Ültet:* 1718: *ültették* (lóra) [Mikes, 13. lev.].

-sz: *mereszt:* 1715: *meresztet* [Türe K; Told. 28]. *Dagaszt:* 1759: *dagaszt* [Marosludas TA; TKI]. *Ragaszt:* 1566: *ragasztá* [H.G. 122.]. *Olvaszt:* 1558 k.: *oluzthua* [Msz; MKsz 1896. 287].

-ít: *állít:* 1719: *álitta* [Mikes, 25. lev.]. *Zavarít:* 1566: *zavaríthattam* [H.G. 96].

Ugyancsak e csoportba tartozik a *-gat/-get* is. Deverbális szerepben tevékenységének körét csak a számos szinonim képző használata szűkíti. Egyetlen gyakorító funkciójú képző, amely máig megőrizte produktivitását, egyre szélesedő hatókörrel.

-gat/-get: *adogat:* 1585: *adogatta(m)* [Kv; Szám. 3/XXII. 73]. *Fedezget:* 1755: *fedezgetvén* [Déva; Ks 101]. *Kapogat:* 1710: *kapogattak* [CsH 377]. *Nyitogat:* 1593: *nitogattiak* [Kv; Tjk V/1. 362]. *Olvasgat:* 1722: *olvasgatám* [KJ. Rétyi Péter lev. Porumbákról (F)].

Szintén egymás produktivitását korlátozzák a *-kodik/-kedik/-ködik*, *-kozik/-kezik/-közik* és az *-odik/-edik/-ödik*, *-ozik/-ezik/-özik* képzőbokok.

-kodik/-kedik/-ködik: *bánkodik:* 1585: *bankodek* [Kv; Tjk IV/1. 518]. *Bosszankodik:* 1552: *Bozzonkodoth* [Berekeresztúr MT; KvAKt 344]. *Ébrekedik:* 1781: *ébrekedni* [Balavására KK; Ks 19/IV. 8]. *Kapaszkodik:* 1662: *kapaszkodnék* [TML II, 354. Lónyai Anna özvegy fejedelemasszony lev. Teleki Mihályhoz]. *Menekedik:* 1657: *menekedém* [KemÖn. 266].

-kozik/-kezik/-közik: *beretválnozik:* 1736: *beretválnozni* [CU]. *Érkezik:* 1717: *érkezet* [Mikes, 5. lev.]. *Ígérkezik:* 1592: *Igirkezek* [Kv; Tjk V/1. 265].

-odik/-edik/-ödik: *aggódik:* 1660 k.: *aggod(na)k* vmiben [Gysz; LLt]. *Átkozódik:* 1591: *atkozodot* [Kv; Tjk V/1. 61]. *Bíbelődik:* 1752: *bíbelőgyem* [Mocs K; Ks 83 Borbándi Szabó György lev.]. *Morgódik:* 1593: *morgodot* [Szentegyházsoláhfalu U; Oflev.].

-ozik/-ezik/-özik: *óhajtozik:* 1662: *óhajtozik* [SKr 394]. *Sóhajtozik:* 1725: *suhajtozunk* [Mikes, 63. lev.]. *Szunnyadozik:* 1566: *szunnyadozék* [H.G. 115.].

-ul/-ül: *járu:* 1564: *járujon* [ETA I, 21 BS]. *Nyomul:* 1592/1593: *Niomúla* [Szásznýires SzD; Ks]. 1771: *Nyamulni* [Dombó KK; JHb XX/26. 4].

Vannak olyan igeképzők, melyek tevékenysége csupán onomatopoeitikus jellegű származékok létrehozására korlátozódik. Hangutánzó igéink képzős formában születnek és élnek. Tulajdonképpen nem valódi képzések, hiszen bennük a képző az esetek nagy többségében soha nem létezett alapszóhoz járul, képzőink azonban ugyanazt a funkciót töltik be, mint a valódi képzésekben, s egy fiktív, kikövetkeztetett tőhöz kapcsolva, a funkcionális igényeknek megfelelően változtatja őket a nyelvhasználat, ugyanúgy, mint a valódi képzésekben. A *-g*-nek ehhez a területhez fűződő produktivitása korszakunkban is (sőt napjainkig) tökéletesen virulens.

-g: *csupog*: 1790: *tsupog* [Kv; TL. Bodoki József prof. lev.]. *Herreg*: 1629: *herregtek* [Kv; TJK VII/3. 148]. *Morog*: 1567: *Morgani* [Kv; TJK III/1. 94].

A gyakorító *-g* funkcionális ellenpárja a mozzanatos *-an/-en*, produktivitása jellegét tekintve ugyanebbe a csoportba sorolható. A mozzanatos jelentésű hangutánzó-hangfestő igék képzésében egyre erősödő produktivitással vesz részt, éppen úgy, mint a *-g* a gyakorító jelentésűekében.

-an/-en: *cseppen*: 1750: *Csepént* [Borbánd AF; Ks 83]. *Kikoppan*: 1736: *kikoppána* [MetTr 338]. *Megzökken*: 1705: *megzökkent* [WIN I, 656].

Szintén hangutánzó keletkezésű tövekből alkotja származékait a mozzanatos *-dít* és funkcionális ellentéte a *-dul/-dül*. Produktivitásuk azonban egyre szűkülő tendenciát mutat.

-dít: *megzördít*: 1574: *Zerditik meg* [Kv; TJK III/3. 329a]. *Mozdít*: 1676: *mozdítaná* [TML VII, 275. Vesselényi Pál lev. Teleki Mihályhoz].

-dul/-dül: *fordul*: 1573: *fordolt* [Kv; TJK III/3. 135]. *Megzendül*: 1621: *meg Zendwluen* [Kv; Szám. 15b/IV. 21].

Nem produktív képzők

A virulens produktivitástól a teljes improduktivitásig hosszú út vezet a képzők életében. Sőt a mozgás nem teljesen egyirányú, nem mindig egyenes a produktivitástól a teljes terméketlenségig. Néha egy-egy képző felelevenedik, divatba jön. Az improduktivitásnak is vannak különböző fokozatai (vö. D. Bartha²⁷), a két szélső stádium között mutatkozó fokozatbeli eltérések azonban nehezen értékelhetők.

A teljes improduktivítás fokát képviselő igeképzők a primer képzők közül kerülnek ki. Ilyen az *-l*, *-s*, *-sz* gyakorító, valamint az *-amik/-emik*, *-l* (*-ll*), *-p* mozzanatos képző.

-l: *döföl*: 1735: *döffelte* [Szentegyed SzD; Wass].

-s: *futos*: 1566: *futos* [H.G. 97].

-sz: *elvonsz* 'elvisz, elvonszol': *el uonszod* [Mv; MvLt 291. 164b].

-amik/-emik: *futamik*: 1572: *futamyk* [Kv; TJK III/3. 39], *fútama(m)* [UszT 14/41–2].

-l (*-ll*): *dördül*: 1651: *dördült* [ETA I, 154 NSz]. *Forral*: 1595: *forolúa* [Kv; Szám. 17a/6 – ifj. Heltai Gáspár sp kezével]. *Nyilallik*: 1664: *nyilalik* [TML III, 96. Teleki Mihály lev. Veér Judithoz].

-p: *állapik*: 1629: *allapek* [Kv; TJK VII/3. 38].

A képzőbokok esetében általában kiiktatható az improduktivitást előidéző tényezők sorából az életkorral járó kifáradás, alaki és funkcionális elhalványulás, s nagyobb súllyal nem jöhet számításba a származékok elhomályosulása sem. Jelentős eltérés a primer képzőkkel kapcsolatos körülményektől az a tény, hogy a képzőbokok nagy része keletkezése pillanatától olyan

²⁷ I.m. 83.

csekély számú származék képzésére szolgál, produktívásának hatóköre – főleg szinonim képzőtársai térfoglalása következtében – oly szűkre korlátozott, hogy az fölér egy előrehaladott improduktivitással.

Több ilyen, elsősorban gyakorító képzőbokrunk van:

-cangol: *marcangol:* 1777: *morczonglani* [H; Ks 114 Vegyes ir.].

-cikál: *beráncikál:* 1793: *bé rántzikálták* [Dés; DLt az 1799. évi iratok közt].

-col, *bevoncol:* 1768: *be vontzolták* [Káján SzD; BK].

-csel/-csöl: *általlépcsel:* 1585: *lepchielenek által* [Kv; TJK IV/1. 486b].

-dok/-dek/-dök: *bujdokik:* 1583: *Budoktam* [Kv; TJK 4/1, 166].

-acskál/-icskál: *faricskál:* 1599: *faraczkal* [UszT 14/39], 1629: *fariczkalnak* [Kv; TJK 10].

-lal/-lel: *kérlel:* 1573: *kerlely* [Kv; TJK III/3. 371], 1793: *kérlelte* [Koronka MT; Told.].

-logat: *illogat:* 1745: *illogatott* [Uzon Hsz; Kp I. 155a P. Kováts (70) ns vall.].

-rcsel: *köhörchsel:* 1702: *köhörchsel* [Tarcsafva U; Pf Boer János (20) vall.].

-sékel: *mérsékel:* 1605: *mersékelwen* [Kv; TanJk I/1. 504].

-tol: *hazudtol:* 1758: *hazutalni* [Cintos AF; TKI 19/42 Gyirászin André (60) jb vall.], 1768: *hazudtoltak* [Dés; DLt Liber inventationis].

A kevésbé nagyfokú improduktivitással rendelkező képzők sem alkotnak egységes típust. Ebbe a kategóriába is elsősorban számos gyakorító képzőbokrunk sorolható:

-dácsol/-décsel: *kapdácsol:* 1757: *kapdácsolt* [Gyszm; DE 3 St. Kémenes (38) pp vall.].

-dal/-del: *furdal:* 1767: *furdolták* [Abosfva KK; Ks 4 Mich. Jakab (36) cantor eccl. cat, vall.]. *Harapdál:* 1699: *harabdalt* [Dés; Jk 291a].

-dokol/-dekel/-dököl: *érdekel:* 1751: *érdekelni* [Szászújfalú; Told. 67]. *Mérdekel:* 1727: *mérdékeljük, mèrdekelwin* [Vaja MT; DobLev. III/505 4b].

-dos/-des/-dös: *csapdos:* 1599: *czapdosnj* [Kv; TJK VI/1. 384]. *Fogdos:* 1562: *fogdosának* [ETA I, 19 BS]. *Lődös:* 1655: *lödösvén* [Mezőpagocsa MT; TSb 21].

-doz/-dez/-döz: *alkudozik:* 1798: *alkudoztom* [Mezőbodon TA; IB]. *Lengedez:* 1697: *lengedez* [Szamosfva K; Ks 90]. *Lövöldöz:* 1574: *leoweldezny* [Kv; TJK III/3. 353].

-gáll/-gél: *Keresgél:* 1770: *keresgélni* [H; BK nr 1017 vk]. *Mondogál:* 1676: *mondogálja* [TML VII, 141. Nalácz István és Székely László lev. Teleki Mihályhoz].

-gódozik, -goldozik: *nyargódozik, nyargoldozik:* 1657: *nyorgoldozván* [KemÖn. 41]. 1716: *nyargodozot* [Karácsonfva MT; Told. 76].

-káll/-kél, -kol/-köl: *bujkál:* 1676: *bukálvá(n)* [Kv; TJK 247]. *Megtüpöcsköl:* 1759: *tüpötsköelve* [Csejd MT; VK].

-kod/-ked/-köd: *csapkod:* 1782: *tsapkodtak* [F.zsuk K; SLt XLII/5. 46]. *Csipked:* 1653: *csípkedni* [ETA I, 66 NSz].

Mozzanatos képzőink közül az improduktívásnak enyhe fokán található az:

-amodik: *aláfutamodik:* 1626: *ala futamodék* [Szentgyörgy Cs; BLt 3], 1638: *ala futamodék* [Mv; MvLt 291. 157a].

-int: *csapint:* 1762: *tsapintotta* [Kv; Aggm.]. *Megkoccint:* 1724: *meg kóczintotta* [Mihályfva Nk; BK sub nro 984 Georg. Taar (25) ns vall.].

Intranszitiv képzőink közül is néhány e csoportba sorolható, azzal a fenntartással, hogy egyesek valószínűleg a különböző nyelvjárásokban nagyobb fokú produktívással rendelkezettek.

-gódzik/-gödzik, -gődik: *hevergödzik:* 1704: *hevergödött* [WIN I, 290]. *Kevergődik:* 1585: *kevergeottek* [Kv; TJK IV/1. 516].

Kántor Lajos

Koreszmék, búvópatakok

(Madách – Barta és Szabédi)

Egy hosszú életpálya – a tudománynak és fiatalok oktatásának szentelt évtizedek – tanulságúul hagyta az utókorra, feledékeny korunkra Barta János: „az irodalomtudomány amennyire tudomány, ugyanannyira művészet is”. Magyarozatképpen (anélkül hogy neveket említene – például a vele egy évben született és a magyar irodalomtörténet-írás megújításában élen járt, az Irodalomtudományi Társaságban 1933-ban már Bartát is ebben a kiváló csapatban tudó Szerb Antalét kimondaná) az „ugyanannyira művészet” tételét részekre bontja. Vagyis az irodalomtudomány, Barta János felfogásában: „Nyilvánvalóan a stílus művészete: költőkről, írókról nem lehet szárazon, csak logikai precizításra törekedve írni. Azontúl a gondolkodás művészete: nem elégszik meg a szubjektív benyomásokkal, hanem olvasni tud a tényekből, megérti, átvilágítja őket, tud csoportosítani, mellőzni és kiemelni. S mindezeket túl még az átélés, a beleélés művészete is, halványabb mása a művészi inspirációnak. A gondolkodás csak a küszöbig visz el; az alkotó egyéniségébe, a mű külön világába már csak önnön beleélő képességünk avat bennünket.”

Ezeket a mondatokat az *Évfordulók* (1981) című Barta-kötetből másolom ki (a Julow Viktornak adott 1976-os interjúból), abból a könyvből, amely számomra különösen kedves, hiszen maga a szerző küldte nekem Debrecenből, 1982. április 12-i keltezéssel, „baráti üdvözlettel, viszonzásul”. Gondolkozom, vajon mit viszonzhatott nekem a valamikor ugyancsak Eötvös-kollégista apámnál tizenegy évvel fiatalabb professzor... Én tartoztam és tartozom neki, jóllehet nem volt tanárom, személyesen sosem találkoztunk. Talán épp akkor juthatott el hozzám *Líra és novella* címmel a Kriterionnál (1981-ben) megjelent könyvem (alcíme szerint: A sólyom-elméletől a Tamási-modellig), doktori disszertációm véglegesített változata. Hogy ez a tanulmány ebben a formában megszülethetett, abban Barta Jánosnak fontos szerepe volt. Mindenekelőtt műfajelméleti tanulmányaival, a líraelméleti alapfogalmakról írottakkal, amelyekhez szakfolyóiratokban, egyetemi jegyzetekben, könyvekben hozzájuthattam – de legalább ennyire levélbeli figyelmeztetésekkel. 1969. február 22-i levelének jelentős részét be is idéztem a jegyzetekben, minthogy olyan fontos elméleti kérdéseket érint, amelyeknek kifejtését tanulmányaiban így nem találtam meg. Előzőleg *Vallomásos Móricz Zsigmond* (1968) című könyvecském epika és líra határvidékén keresgélte, erre a kísérletre reagált a professzor úr, teljes odafigyeléssel és „némi kritikával”. („Azt látom, hogy beilleszkedik abba az elméleti koncepcióba, amelyről a múlt évek folyamán már levelet váltottunk, sőt ennek a koncepciónak egyik igen jelentős oszlopa. Azt hiszem, Móricz Zsigmond valóban sokkal inkább kínálkozik példának a líra és epika problémáinak megvilágítására, mint sokan mások a világirodalom nagy epikusai közül.” Ezután az elvi elmélyítésre buzdít, és egyes részekkel kapcsolatban aggályait is jelzi.)

Tartozásom azonban jóval – legalább egy évtizeddel – korábbi (bár nem tudom, hogy távolból-tanárom tudott-e róla). Bizonyos fokig a megkövetésével tartoztam, tartozom Barta Jánosnak. Egyetlen mentségem, hogy nem tudatosan követtem el, eredetileg még a Bolyai Tudományegyetem államvizsga előtt álló bölcsészeként, azokat az otrombaságokat, amelyeknek nagyságát ma mérem fel igazán, *Százéves harc* „Az ember tragédiája”-ért című dolgozatom újraolvasásakor. Mert végül is nem mentség (sőt!), hogy a nagyot akaró diplomamunka a budapesti Akadémiai Kiadónál, az Irodalomtörténeti Füzetek 53. számaként jelent meg nyomtatásban (1966-ban); mint ahogy az sem szolgálhat mentségemre, hogy az irányító tanár (Csehi Gy-

la) így is kevesellte a „polgári” Madách-magyarázatok kritikáját, és két jegy levonásával büntette, amiért nem helyezkedtem (teljesen) a Révai József-féle alapállásba. „A szellemtörténet szemszögéből” című alfejezetben kapja meg Barta (1942-es Madách-könyvének több megállapítását bírálva) „a magáét”, Szerb Antallal együtt. Tulajdonképpen nem vitánk lényegét kérdőjelezem most meg, a (magyar) történelemhez kötöttség szembeállítását az „örök ember”, „az európai ember”, „a hívő katolikus” vagy a magyar szellem (szellemtörténeti) hangsúlyozásával, hanem a hályogkovácsra jellemző kategorikusságot, durva és részben igaztalan megfogalmazásaimat vonnám vissza, ha lehetne. Az ilyeneket: „A szellemtörténeti magyarázat csődjét legnyilvánvalóbban a forradalmi szín értelmezései mutatják.” Vagy: „A szellemtörténeti magyarázatok az »évszázadok válaszfalát ledöntő« eszmék, szellemi irányok előtérbe állításával elterelték a figyelmet azokról a reális mozzanatokról, amelyek a Tragédia problematikájának megfejtéséhez alapul szolgálhattak volna.” (Némileg szelídebben hangzó ítéleteket találok a Nyugat Madách-portróját összefoglaló részben. Hatvan éven túl az ember csak csodálkozik, hogy huszonévesen miként sebzi meg Babits vagy Karinthy Frigyes emlékét.)

A jóvátétel sajnos végleg megkésett, már biztosan nem írom újra (egészében mégsem szégyellt) pályakezdő munkámat. (Úgy húsz évvel ezelőtt vállalkoztam volna rá, de Illés Endre a Szépirodalmi fejedelmi székéből elutasította az ajánlkozást, pontosabban kitért, elegánsan, a terv elől.) Marad a szerényebb lehetőség, egy részfeladat vállalása: legalább Barta Jánosnak igazságot szolgáltatni, születésének centenáriumán. (Magamhoz sem akarok, persze, igazságtalan lenni. A *Százéves harc...* további fejezeteiben Barta ötvenes és hatvanas évekbeli Madách-tanulmányairól érdemi elismerés olvasható, különösen az Irodalomtörténeti Társaság 1965. január 14-i emlékülésén tartott vitaindító előadásáról. Itt már Barta János mint „Madách művének egyik legkitűnőbb ismerője” szerepel, aki „szintézisre vállalkozik, amikor *Az ember tragédiájában* kifejtett történetfilozófiai nézeteket az európai, illetve a magyar filozófiai gondolkodás koordinátái közé állítja be, három szempontot választ vizsgálódásához: történelemformáló erők, egyén fölötti erők és az ember viszonya, a történelem zárt vagy nyílt volta – vagyis a fejlődés kérdése. Barta szerint Madách számára nem az egyes történelmi korok, részletvonások voltak a fontosak, hanem a szembenézés azokkal a problémákkal, »amelyek elé a történelem egésze állítja a költőt és a gondolkodót.«”)

Az alkalom Barta János munkásságának a fő vonulatába tartozó Madách-értelmezéseket újraolvasni számomra azért is fontos, mert lehetőséget teremt arra, hogy két kedves tanáromat – akik talán sosem találkoztak – összetalálkoztassam. Kolozsvárt, a Bolyain Szabédi László, a tudós költő, a költő-tudós volt az, akinek hatása alól úgyszólván egyetlen tanítványa sem vonhatta ki magát. (Számosan vallottak erről, a bukaresti esztéta Jánosi Jánostól Szilágyi Domokosig és Lászlóffy Aladárig.) Ő volt az, aki, mint Barta professzor úr, tudta és óráin gyakorlatba ültette, hogy az irodalomtudomány a stílus művészete és a gondolkodás művészete, mindezeket túl az átélés, a beleélés művészete. Ő volt az a kolozsvári magyar egyetemen, aki vallotta és megkövetelte, hogy önnön beleélő képességünk mozgósításával próbáljunk behatolni a mű külön világába. És ez akkor is így igaz, ha némelyik leírt szövegén – irodalomtörténeti, kritikai írásán vagy akár versén – véresen átüt a korszellem, a „koreszme”, a negyvenes évek második felében általa is elfogadott marxizmus (amitől, legalábbis terminológiában, Barta János sem maradt érintetlen) és az ún. pártosság, az elmélet gyakorlati alkalmazása. Szabédi László volt az, aki súlyos adót fizetett a zsdanovizmusnak, a sztálinizmusnak (ennek romániai, nacionalizmussal mélyen átítatott változata Szabédi életét követelte) – ugyanakkor e „koreszmék” lebontásáért kockázatok sorozatát vállalta. Sajátos, részben mégiscsak hatalmi helyzete magyarázta, hogy 1955 novemberének első napjaiban Tudor Vianuval, a jeles bukaresti irodalomtudóssal

(és Kovács György marosvásárhelyi íróval) együtt képviselhette a romániai tudományosságot a budapesti realizmus-vitán, az irodalomtörténeti kongresszuson.

A *realizmus kérdései a magyar irodalomban* kötet (Akadémiai Kiadó, Bp. 1956) tanúsága szerint Szabédi László a kongresszuson nem szólalt fel (a romániai küldöttség vezetőjeként nyilván Tudor Vianu kapott szót), Barta János viszont a kritikai realizmusról szóló referátumot tartotta. (Az elnöki megnyitót Lukács György mondta.) Barta értelemszerűen nem beszélt itt Madáchról, és a vele vitatkozókkal szemben is megvédte álláspontját: „...teljes fogalomzavar-nak tartom az olyasféle megállapítást, hogy kritikai realista lehet egy író akkor is, ha a művészi eszközei nem kritikai realisták. Csak ez lehet az irányadó a Madách-, Vajda- és Ady-kérdésben is. Elismerem pl. Vajdáról, hogy eszmeileg, a mondanivaló szempontjából vannak erős kritikai realista tendenciái. Ilyesfélék jelentkeznek *Az ember tragédiája* egyes részleteiben és Madách más műveiben is, sőt Madách olykor a típusalkotás kritikai realista módját is majdnem eléri (különösen a történeti színekben), – de ha a művészi eszközöket, a megformálást, az élményszerzés és feldolgozás módját nézzük, mindkettejük helyét más fejlődési sorban kell felismer-nünk.” Sötér megjegyzésére viszont védekezve válaszolt: „Jókai, Madách és Vajda mellőzése azt a látszatot keltette, mint ez Sötér elvtárs hozzászólásából kiderült, hogy én a hatvanas évek-ben az eszményítő realizmust tartom az irodalmi fejlődés fővonalának. Ezt a látszatot ezennel helyreigazítom: egyetértek Sötér elvtárssal nemcsak a tények regisztrálásában, hanem a fejlődés felfogásában is. A mondott évtizedben s pláne a következőben valóban Jókai és Vajda esik a fővonalba, az eszményítők (Aranyt itt kiveszem!) másodrangúak; ez persze az én számomra azt is jelenti, hogy a fővonal nem kritikai realista jellegű.” (Az emlékező „visszapillantó tükrében” – a *Ma, tegnap, tegnapelőtt* posztumusz Barta-kötet műhelybeszélgetés-montázsában – megtaláljuk e visszavonások, alkalmazkodások magyarázatát. Barta János itt felidézi a leckéztetéseket, megbélyegzéseket, amelyeket például 1954-ben és 1955-ben kapott. Jókai-tanulmányát az „örök realizmus” zsdanovi elméletének tagadásáért minősítették revizionistának, a realizmus-kongresszuson, finomabban, azért marasztalták el, amiért Madáchot és Vajda Jánost nem minősítette kritikai realistának.)

Ha Barta János és Szabédi László az említett kongresszuson találkozott (volna), mit mondhatott (volna) egymásnak, történetesen a Madách-kérdésben? Tegyük most félre az esetleges óvatosságokat, félelmeket, a nyilvánosság bénító erejét (1955-ben), szembesítsük a debreceni és a kolozsvári irodalomtudós korábbi és – vállalva az anakronizmust – későbbi megállapításait *Az ember tragédiájáról* s a mű szerzőjéről. Nyilván egyenlőtlen lesz a két oldal jellemzése, hiszen Barta két könyvet és több terjedelmes tanulmányt írt Madáchról, míg Szabéditől (a derékba tört pályára jellemzően) mindössze egy kéziratban, töredékben fennmaradt cikkekre hivatkozhatunk. (A Szabédi-hagyatékából előkerült, tizenegy gépelt oldalban számolható okfejtés ráadásul – mint látni fogjuk – alkalmi jellegű, noha a Tragédia alapkérdéseire kérdez rá.) Nem csupán a Madách Imre korabeli (1860 előtti) koreszmék kerülhetnek így újra megvilágításba, hanem a 20. század közepén előtérbe kerülők is, ahogy ezt Budapesten, Debrecenben vagy Kolozsvárt a magyar író, irodalomtörténész megélte.

Barta János gimnazista kori élményének felidézésével kezdhette (volna) vallomását, amikor *Az ember tragédiája* olcsófüzetes kiadását megvásárolta; ettől kezdve „a Madách-téma bűvópatakká változott” számára. Magánkiadásban megjelent első kötetéhez, *Az ismeretlen Madách-hoz* (1938) a berlini ösztöndíjas évek szolgáltatták a filozófiai alapozást („itt találtam meg – ideiglenesen – a Madách-probléma kulcsát”). Az újabb nekifutás 1942-ből ismert, a „Magyar írók” Eckhardt Sándor szerkesztette sorozatában jelent meg Barta második könyve a témában, *Madách Imre* címmel. A harmadik Madách-könyvet már nem írta meg (1976-ban mondta az őt

kérdező Julownak: „ha módomban volna egy harmadikat megírni, az nem hasonlítana egyikhez sem”), de módosuló Madách- és Tragédia-értelmezését az ötvenes és hatvanas években előadások, tanulmányok sorában fejtette ki. Noha nem volt alaptalan a fiatal Bartát a szellemtörténettel kapcsolatba hozni (maga idéz fel egy 1936-os találkozást Pintér Jenővel; a nagy tekintélyű budapesti tanügyi főigazgató a kereskedelmi iskola tanári szobájában így kiáltott fel: „Barta János, szellemtörténész”), a képlet sokkal bonyolultabb. Az ismeretlen Madách megszületését Barta azzal hozza összefüggésbe, hogy alkalma nyílt a Széchényi Könyvtárban átbúvárolni a Madách Aladár halála után oda került Madách-hagyatékot és így közel kerülni a Tragédia szerzőjének emberi és költői személyiségéhez. Írt ugyan tanulmányt a szellemtörténeti iskoláról, mégis erősebb impulzusnak véli – visszatekintve – az egzisztencializmus, Jaspers, Heidegger hatását.

A hegeli felfogás szerepét nem tagadva *Az ember tragédiája* megszületésében, Barta szerint Madách a hegeli formákat a Hegel utáni korszak eszmei tartalmával töltötte meg. („Ha van *Az ember tragédiájában* egységes bölcséleti tartalom, az nem hegeli, s kevesebb benne a hegeli elem, mint eleinte hitték.”) Az „eszmék mérlegére” téve: „Madách költeményének lényeges tartalma: a kései romantikus lelki alkat legyőzése.” A szerző ifjúságának romanticizmusát megtagadva, továbblép, szembenéz azokkal a veszedelmekkel, „amelyeket az akkoriban felülkerekedő modern, jórészt romboló világnézeti áramlatok az örök emberre jelentettek”. A veszedelmek számbavételekor Barta elősorolja az új eszmék nivelláló hatását, a demokrácia átlagembert megdicsőítő, az egyéni kiváltságot értéktelenné bűvölő, a vezéregyéniséget megölni vagy lealjasító voltát. „Utoljára hagytuk – olvasható Barta János könyvében – a legnagyobb veszedelmet: az ember erkölcsi autonómiájának ledöntését. A materialista-mechanisztikus determinizmus elveszi a hitet a szabadakaratban; ugyanakkor pedig a demokrácia túlhajtása kiöli az egyénből a felelősségtudatot, s ez sem lesz kisebb baj a hajdankor »rideg közöny«-énél. Madách tisztán látta ezeket a veszedelmeket, ha egyikre-másikra csak futólag utal is. Művét – az európai szellemtörténet szemszögéből – úgy kell tekintenünk, mint nekik szóló elszánt hadüzenetet, egy olyan korban, amikor a századvég nagy fordulata még a szemhatár alján sem derengett.” (A későbbiekben Barta idéz Jaspers 1932-ben megjelent *Philosophie* című művéből, azt bizonyítva, „mily közel áll Madách lelkivilága korunk bölcséleti irányai közül az ún. egzisztenciális filozófiához”.) A fegyverzetet – mutatja ki a *Madách Imre* könyv írója – a Tragédia a magyar szellemi fegyvertárból, a romantikából kinőtt magyar nemzeti klasszicizmustól kapta. A magyar klasszicizmus leglényegesebb irányvonala ugyanis: „a megelőző korban romantikussá kifejlődött magyar jellemnek, valamint a megváltoztathatatlan történeti környezetnek a személyiség erkölcsi erőivel való áthatása, átformálása, fékezése és finomítása – s ezáltal magasabb síkra való emelése”. Ebben a tekintetben Madách rokona minden nagy magyarnak, a klasszicizmusunkat előkészítő Kölcseynek és Széchenyinek, valamint Arany Jánosnak és Kemény Zsigmondnak.

Színről színre haladva, Barta János két fő kérdést emel ki a Tragédiából: Isten és ember viszonyát s a szabadság (szabad cselekvés) kérdését. Az elsőnek a megoldása: „Ádám-Madách romantikus titanizmusának átalakulása Isten és ember viszonyának helyes átélésévé; a személyes, szellemi, mindenható Istenség eszméjének győzelme a materializmus istentagadásán és a romantika panteizmusra, ember- és világistenítésre hajló, immanens-energetikus istenfogalmán.” A második kérdés, a szabad cselekvésé, lényegében szintén ember és Isten viszonyához vezet vissza – értelmezi Madáchot Barta János. „Csak a szabad erkölcsi cselekvésben érezhetjük meg az elérhetetlen messzeségben trónoló Úr kegyelmét.” Az angyalok karának első négy sorából „hatalmas bölcséleti okoskodások minden valóságos eredményét” olvassa ki az elemző:

„Szabadság és kegyelem: az emberi erkölcsi magatartás két klasszikus alapeszméje szól itt hoz-zánk, egy költő-filozófus ihletében könnyedén lépve át korok, évszázadok válaszfalát.”

Ez az érvelésmód nyilván nem volt alkalmas arra, hogy a rendszerváltás után, az ún. népi demokrácia korában Madách Imrét és főművét szalonképessé tegye, s a kortárs Erdélyi János bírálata óta időről időre felhangzó „haladásellenesség” vádja alól felmentse. A „szocializmus eszméit gúnyoló” Madách képe kísért és igyekszik (az olvasót és a nézőt) elriasztani többek közt Bolgár Elek, Gaál Gábor, Hermann István és – a legveszélyesebben, mert a legnagyobb közvetlen hatással – Lukács György cikkeiben, tanulmányaiban. Ahogy Sötér írta 1953-ban a Petőfitől Adyig terjedő irodalomtörténeti szakasz kutatásairól: „Korszakunk írói közül talán egyiknek művével szemben sem nyilvánult meg olyan sürgetően és határozottan a marxista-leninista értékelés igénye, mint épp a Madáchéval szemben. De Keményén kívül, talán egyiké sem állítja oly nehéz, oly bonyolult feladatok elé az irodalomtörténészt, mint az övé.” Ebben a nehéz munkában vállalt kiemelkedő szerepet – Sötér István, Horváth Károly és részben Waldapfel Imre mellett – a szellemtörténészként megbélyegzett Barta János. Először az 1951-es akadémiai Madách-vitában, ahol az emigrációból, a Szovjetunióból hazatért akadémikus történész, diplomata, munkásmozgalmi harcos Bolgár Elekkel mert szembeszállni. Személyes tapasztalatára, előző Madách-értelmezéseire utalva igazította ki a tekintélyes hivatalos ideológust: „Sok évvel ezelőtt, amikor én magam Madách megértésével küszködtem, akkor szabadul-tam fel és akkor kezdtem Madáchot érteni, amikor lemondtam arról, hogy műveiben és nyilatkozataiban egységes filozófiát, egységes, harmonikus gondolatrendszert keressek. Madách sok nyilatkozatában ilyesmit nem lehet találni. Éppen ezért meglepett, amikor azt hallottam, hogy Bolgár elvtárs megint úgy beszél a Tragédiáról, mintha az egy összefüggő, átgondolt bölcséleti rendszer kifejezője volna. Nem tudom, nem kanyarodunk-e ezzel vissza a Madách-kutatásnak olyan stádiumához, amely nem fog termékenynek bizonyulni.” (Waldapfel ezután sietett meg-jegyezni, hogy e hozzászólásból Barta régi nézeteinek utóhangja érződik ki.)

Az 1951-ben Budapestről Debrecenbe kerülő Barta János, immár („vidéki”, ám mégis) tan-zsékvezető professzorként, 1955 novemberében tartja azt a bizonyos referátumot a kritikai rea-lizmusról – itt kellett volna találkozniuk Szabédi Lászlóval. Találkozniuk már csak azért is, hogy megvitassák Lukács György pár hónappal korábban, a Szabad Népből közölt cikkét (*Ma-dách tragédiája*), amely a Bolgár Elekénél súlyosabban esett a latba. Hogy egy ilyen beszélge-tés vagy éppen nyilvános megbeszélés milyen akadályokba ütközött volna, arra beszédes példa Rónai Mihály Andrásnak a megjelenésre közel fél évszázadot várt vitairata (Bp. 1998). Az Er-délyi Jánosig, Prohászka Ottokárig és Ravasz Lászlóig visszamenő, szenvedélyesen érvelő pub-licista (költő és műfordító) hiába élt még majdnem húsz évet azután, hogy 1955-ös tanulmányát 1973-ban közlésre szelídítette, már csak az utókor mondhat véleményt ma is meggondolkodtató Lukács-vitairatáról.

Egy évtizeddel a súlyos károkat okozó Lukács-cikk után, a centenáriumi évhez kapcsolód-va, Barta Jánosnak jut a feladat, hogy a Magyar Irodalomtörténeti Társaság emlékülésén *Törté-netfilozófiai kérdések Az ember tragédiájában* címmel tartsa meg vitaindító előadását (amely érdeméhez méltó, pozitív reagálásokat vált ki történészekből, irodalomtörténészekből). Barta korábbi megfogalmazásai itt kapják meg végleges formájukat. Például a Bolgár Elekkel (és tulajdonképpen Lukácssal is) folytatott vitában: „Az *ember tragédiája* átfogja ugyan az emberi-ség egész történetét, de nem történelemábrázolás, és egyáltalán nem sorolható a költészet törté-neti jellegű műfajainak egyikébe sem – már csak kereteiből következő igen erős stilizáló jellege miatt sem. A történelmi korok és részletvonások helyett Madách számára az volt a fontos, hogy szembenézzen azokkal a problémákkal, amelyek elé a történelem egésze állítja a költőt és a

gondolkodót.” A közben elvégzett, alapvetően fontos rész kutatások eredményeit felhasználva már nemcsak az európai (egyetemes), hanem a magyar történelmi determináltságra is figyel Barta tanulmánya (a magyar liberalizmus fénykora, a fiatal nemzedék demokratizmusa és antifeudalizmusa, a szabadságharc katasztrófája). Önmagát lényegében kiigazítja, amikor kijelenti: „A Tragédiában a történelemnek nincsenek védőszellemei; Ádám nem is próbálkozik azzal, hogy jelenségeit valamilyen örök szellem megnyilvánulásai gyanánt próbálja megérteni.” A hegeli eszmehit és „a belőle kibontakozó dialektikus fejlődési séma” jelenléte, illetve ennek meghaladása továbbra is foglalkoztatja. „Az Athenaeumban olyan cikkeket olvashatott Madách, amelyek szerint a korszak kibontakozik, eléri tökéletesedése fénypontját, aztán hanyatlik, nem semmisül meg, de átalakul. Mindebből visszhangzik még valami a Tragédia történelemképében. Ádám azokat az elveket, célkitűzéseket, amelyeknek jegyében egy-egy korszakot be akar rendezni, többször is »eszmék«-nek nevezi, sőt Kepler alakjában azt is kijelenti, hogy »az eszmék erősbek a holt anyagnál... fejlődni látom szent eszméimet«.” A fiatalkori Madách-olvasmányok közt utal a természeti-biológiai determináció felé mutató tanulmányokra s a felvilágosodás történet szemléletét tovább vivő pozitívista megnyilatkozásokra. Fontos megállapítást tesz Barta János arról, hogy a nemzet a Tragédia problematikájában alig jelentkezik: „Madách gondolkodásában a nemzetiség még nem volt olyan elemi és magától értetődő történelmi erő, amilyenné a magyar társadalom tudatában néhány évtizeddel később vált. Az ő eszmevilága még a nacionalista hullám előtti időszakból való, s párhuzamos jelensége annak, hogy az ötvenes évek magyar történetírásában is az eszmei érdeklődés nem annyira a nemzeti, mint inkább az általános emberi kérdések felé irányul. Ami ebben előny, az Madách világnézeti fejlődése szempontjából hátrány is: egy ponttal kevesebb, amibe kételyei közt megkapaszkodhat.” Az 1942-es Madách-könyvben kiemelt, *Az ember tragédiája* akkor megállapított két fő kérdése most, az 1965-ös tanulmányban árnyaltabban jelentkezik. Az eszközzé degradált ember lázadzik Teremtője ellen. „Hogy ebből a méltatlan szorítóból kitörhessen, azért van szüksége Madáchnak az autonóm emberfogalomra: akár a természetfölötti hatalmakkal, akár a történelmet determináló törvényekkel szemben. Közvetlen ehhez kapcsolódik a szabadság, közelebbről a szabadakarat problémája – a Tragédia eszmevilágának is egyik sarkköve. Szabadság és szükségszerűség dilemmája mélyen benne van a kor közgondolkodásában.”

A végső összegezés nyugodtan kánon értékűnek mondható három és fél évtized, illetve majd másfél évszázad után is: „*Az ember tragédiáját* történetfilozófiai szempontból úgy tekinthetjük, mint fontos dokumentumát egy olyan átmeneti kornak, amely már elvesztette tájékozódását és biztonságát a történelemformáló erők körül, s még nem tudja lábát az új kor szilárd talaján megvetni. Tudatában születő és elhaló történelmi tényezők küzdenek. A múlt világnézeti kötöttségét lerázva, már nem tudja a történelmet véges, zárt egésznek látni, s próbál szembenézni a végtelen emberi történelem perspektívájával. A forrongásból egy nagy eredményt tud az utókornak átadni: azt, hogy az ember nemcsak terméke az évszázadokon át szükségszerűen végigáramló folyamatnak, hanem alkotója, építője is önnön történelmének.”

És mit állíthatott volna ezzel szembe, vagy emellé Szabédi László a Barta Jánossal folytatandó párbeszédben? Olyan bűvópatakszerű foglalatosságot a Madách-kérdéssel (mint Barta) aligha. Bár szinte nem hisz az ember a szemének, hogy a huszonegy-huszonkét éves Szabédi (mintegy háromszáz oldalnyi) kéziratban megőrzött „Diarium”-ában nem bukkan elő Madách neve, miközben Petőfi és Arany alkati, költői különbözősével sűrűn foglalkozik, legsűrűbben azonban, folyamatosan a hit és tudás kérdésével, a történelem menetével, a természettudományokkal; mintha *Az ember tragédiája* összetettségu 20. századi mű megírásához gyűjtené a

filozófiai, tudományos, költői anyagot a ráció romantikusa. (A műfaji kérdések ugyancsak sokat foglalkoztatják az „olvasottak és nem olvasottak” regisztrálása során; a költészet, a próza mellett a dráma elméleti-formai és gyakorlati vonatkozásai is érdeklik.) Az ötvenes évek második feléből ránk maradt, befejezetlen (többször újrakezdet) gépirat, kihúzásokkal, szerzői beírásokkal, javításokkal egyértelműen arra vall, hogy Szabédi az Erdélyi János vonalán haladó marxista Tragédia-értelmezésekkel szemben keresi, korántsem rögtönözve, a felmentő magyarázatot. A kolozsvári állami magyar színház ugyanis tervbe vette *Az ember tragédiája* bemutatását. „Ez a körülmény – olvasható Szabédi cikkvázlatának második sorától – szükségessé teszi egy sor esztétikai, filozófiai és politikai kérdés nyílt és főleg nyilvános megvitatását. Lehetetlen ugyanis, hogy magukra hagyott rendezők és színművészek kifogástalanul oldjanak meg olyan kérdéseket, melyek megvitatása elől irodalmi és politikai sajtószerveink elzárkóznak.” Nem holmi önkéntes túlbuzgóság, perzekutor-esztéta szándék kap itt hangot, ellenkezőleg, a budapesti negatív tapasztalat inti Szabédit óvatosságra. Aligha fér kétség hozzá, hogy Lukács Györgyre utalnak ezek a szavak: „Akadt olyan marxista tudós is, aki ezt a világirodalmi jelentőségű hatalmas magyar alkotást, amelyet például Prágában 1892-ben harmincegyszer vittek színre oly forradalmasító hatással, hogy a reakciós kormány végül is csak a betiltás eszközével védekezhetett ellene, két kézzel nyújtotta át a haladás ellenfeleinek mint őket megillető jogos tulajdonukat. Micsoda vétkes bőkezűség!” A kérdésfelvetés kifejezetten pragmatikus (és a hatalmi tényezőkhöz szól): „...vajon *Az ember tragédiája* bemutatása a szocializmus építésének szakaszában a szocializmus ügye mellé vagy éppen ellenkezőleg, a szocializmus ügyével szembe állítja-e a dolgozókat.” Természetesen elsősorban a falanszter-szín és az utópista szocializmus azonosítását, pontosabban Madách jövőképét (a jelennel azonosíthatóságát) kell tisztázni. Mert hogy Erdélyi vádját „annyira magáévá tette számos marxista esztéta és irodalomtörténész, hogy száz év múlva is vitatkozni kell vele”.

E durván-publicisztikai – ám a kort ismerő számára nem meglepő – kezdet után, sőt előtt irodalomtörténeti okfejtéssel is találkozunk. Van ugyanis két és fél oldalnyi más jellegű neki-futás is, az idézett cikkváltozat mellett. Ebben is két különböző kérdés. Az első, áthúzott a Tragédia három alapvető problémáját nevezi meg: „szellem és anyag viszonya, az emberiség fejlődésének perspektívája, az egyes ember küzdelmeinek értelme”. Aztán Szabédi mégis ezt választja: „*Az ember tragédiája* fő kérdése az, hogy van-e értelme az egyes ember közérdekű küzdelmének. Ehhez a fő kérdéshez kapcsolódik egyrészt az emberiség fejlődésének, másrészt szellem és anyag viszonyának kérdése.” A csillag utáni filozófia-, illetve művelődéstörténeti kapcsolás nem kevésbé felmentő szándékú: „Madáchnak a szellem és anyag viszonyára vonatkozó felfogása a magyar felvilágosítók hagyatékához kapcsolódik. A felvilágosítók többsége, mint ismeretes, a következetlen materializmus álláspontján állt: az anyagi világ saját törvényei szerint mozog, mióta az első mozgató elindította. Az emberiség földünkön kialakult történelmét Madách éppen ilyen deisták módjára elképzelt világegyetem keretébe helyezi.” Lucifer első felvonásbeli szavait idézve, majd az úrjelenetre utalva állítja Szabédi, hogy *Az ember tragédiája* világnézete „lényegében materialista”. De nem következetesen az, miképpen „a felvilágosítók, akik képesek voltak a természeti folyamatok materialista magyarázatára, az emberi történelemnek csak voluntarista, tehát idealista magyarázatát tudták adni, a történelmi fejlődés egyetlen mozgatójaként az eszméket jelölték meg, anélkül hogy az eszmék eredetét megfejtették volna. Így aztán nemegyszer az okot magyarázták az okkal, vagyis a dolgok valódi kapcsolatát fejük tetejére állították.” Ezt teszi Madách is a Tragédiában, „eszmék megvalósulásaként, mégpedig torz, felemás megvalósulásaként fogja fel az egymást követő társadalmi alakulatokat. Az *ember tragédiája* világában elsődleges léte az ideáknak – az első mozgató, a tagadás, a föld

szelleme, az első ember stb. – van, a valóságos emberi történelem pedig úgy jelenik meg, mint a valójában valótlan első ember álma.” A többszörös közvetítettség pedig olykor megzavarja a figyelmet, és „Madách koncepcióját ellentmondásosabbnak tünteti fel, mint amilyen”. Itt megszakad a gondolatmenet – az első Szabédi-változat véget ér. Talán nem érezte elég hatásosnak Madáchért vívott harcában.

A második, a publicisztikai, a direktben politizáló indítású cikkváltozat a falanszter, azaz Erdélyi és Erdélyi nyomán Heller Ágnes meg (az egyébként „Madáchot a legtöbb hozzáértéssel magyarázó”) Waldapfel (és a néven nem nevezett Lukács György) cáfolatát követően szintén elérkezik a felvilágosítók megidézéséhez, a „Van-e jutalma a nemes kebelnek?” alcímű részben. Ide kerül „az emberi cselekvés, a közérdekű küzdelem” értelmének vizsgálata. Szabédi kijelenti, hogy a felvilágosítók történelemszemléletében „eleve ott lappang a tragikus vonás: ha ugyanis a köz érdekéért, a jobb emberiségért a kivételes nagy ember küzd, akkor a köz érdekét a nagy embernek lényegében a tömeg nélkül, esetleg éppen a tömeg ellen kell kiharcolnia, és ebben a harcban el is bukhatik. Van-e ilyen körülmények közt értelme a harcnak? Nem bukik-e el a személlyel az ügy is?” Irodalomtörténeti párhuzamként Kölcsey „tragikus optimizmusát” idézi, majd Vörösmartyra hivatkozik, Madách felfogása az övéhez áll a legközelebb, „bár egy-egy lépéssel minden vonatkozásban túllép rajta. Vörösmarty közvetlen távlata a polgári demokrácia, nemzeti keretek közt, Madáché a szocializmus, nemzetközi méretekben. Vörösmarty csak éppen felvillantja a föld kihülésének és az emberi nem megsemmisülésének gondolatát, anélkül hogy ebből kínzó következtetéseket vonna le, Madách ezt a mozzanatot az emberi nem fejlődésének kulcskérdésévé teszi. És ezzel szorosán összefügg, hogy Madách – eltérően Kölcsey tragikus optimizmusától, sőt Vörösmarty sztoicizmusától is – a kiváló egyesek küzdelmének értelmét nem e küzdelem jótékony társadalmi következményeiben, nem az emberiség haladásában jelöli meg, egyáltalán teljesen elszakítja azt az eredményesség mozzanatától.” Ez az etika – vonja le a következtetést Szabédi – kétségtelenül pesszimista; de nem az a célja, hogy elvonjon a küzdéstől, hanem hogy „a nemzeti – sőt tulajdonképpen európai – csatavesztés után és ellenére is a csatázókat magasztalja, és ezzel további küzdelemre sarkalljon. Azaz: hősi, tevőleges pesszimizmusról van szó.” Kézírásos betoldásában, mintegy önmagával is vitázva, Szabédi fölteszi a kérdést: „De nem marad-e alaktalan a küzdés?” Válasza: „Úgy hiszem, M. nem az alaktalan küzdés, hanem a bármilyen alakú küzdés mellett tör lándzsát. Így pl. a fagyhalál perspektívája nem ölbe tett kéz vagy más küzdelem, hanem éppen a fagyhalál elleni küzdelem.”

A tervezett cikk második része („Megy-e előbbre majdan fajzatom?”) idézi Madách Erdélyi Jánosnak írt válaszát, de elsősorban Ádám szavaival érvel („Igaz, igaz, de mindegy, bármi hitvány / Volt eszmém, akkor mégis lelkesített, / Emelt, és így nagy és szent eszme volt... / Előre vitte az emberemet”). A Szabédi-féle kommentár: „Ez a felfogás hasonlít is a felvilágosítók – és az utópista szocialisták – felfogásához, de különbözik is tőle. A felvilágosítók szerint – ahogy Engels megállapítja – »a világot mind ez ideig csupán előítéletek vezették; minden múlt csupán szájalmat és megvetést érdemelt. Csak most kelt fel a nap (az ész birodalma); mától kezdve a babonát, a jogtalanságot, az előjogot és az elnyomást ki fogják szorítani az örök igazság, az örök igazságosság, a természetben gyökerező egyenlőség és az elidegeníthetetlen emberi jogok.« (Anti-Dühring. Moszkva 1947. 26.)” Itt tehát Engels is – moszkvai kiadásban – Madách segítségére siet, legalábbis egy idézet erejéig. A felvilágosítókkal és az utópista szocialistákkal vont párhuzam szerepe az, hogy Madách történelemszemléletét igazolja. A Tragédia szerint „az emberiség története az egyes ember tevékenységének eredménye ugyan, de mégis determinált, mégis független az egyes ember akaratától”. Lucifer szavait hívja Szabédi tanúsággul: „Az ember sincs egyénileg lekötve, / De az egész nem hordja láncait.” És itt következik a

kolozsvári professzor marxista terminológiával kifejtett legkeményebb kiállása Madách mellett. „Azt hiszem, az olvasó figyelmeztetés nélkül is észreveszi, hogy ez a gondolat, mely magasan felette áll a XVIII. század felvilágosítói és az utópista szocialisták indeterminista voluntarizmusának, mily közel áll a marxizmus determinista történelemszemléletéhez.” Emlékeztetőül újra Marx és Engels válogatott műveire hivatkozik, majd következik a kegyelemdőfés az Erdélyi János vádjait hangoztatóknak: „Magától értetődik, hogy az utópista szocialista Erdélyi, aki pedig bírálataiban megállapítja, hogy *Az ember tragédiája* világnézete »a megnyugvás kultusza, de amelyben főalkatrész a fatalizmus, determinizmus«, nemigen vehette észre, hogy Madáchnak milyen komoly és hatékony, éppen determinista történelemszemléletén alapuló érvei vannak a szocialista rend mellett, hogy Madách egyáltalán nem vett álláspontot a jövő kor fejleményei ellenében.” (Szabédi érvelése itt összecseng a Rónai Mihály Andráséval.) A harmadik fejezetben („A gép forog, az alkotó pihen”) Szabédi folytatja Erdélyi nézetei ellen a maga harcát, Madách „materializmusának” védelmében nem kis túlzásokba esve. Íme: „Ami a protestáns, hegelianus Erdélyit zavarta még a Tragédia megértésében és felfogásában, az Madách következetlen, de folyton megnyilatkozó materializmusa. Ismeretes, hogy a felvilágosítók többsége is a következetlen materializmus álláspontján állt. Így a deisták szerint a világot a természet törvényei irányítják, bár az első mozgató, a személytelen isten hozta mozgásba.” Madách is az így elképzelt világegyetem keretébe helyezi az emberiség történelmét, ám a mű folyamán bizonyosodik, hogy nem a szellem terméke az anyagi világ, „éppen megfordítva: a szellem az, mely anyag nélkül képtelen megnyilatkozni”. A cikk negyedik része („Vezess, vezess, új célra, Lucifer”) tulajdonképpen megisméltése ennek az állításnak, szinte ugyanebben a fogalmazásban. A félben maradt írás utolsó bekezdését mégis érdemes ide másolni: „Egyik ilyen törvénye a történelemnek az, hogy koronként fellép egy eszme, melyet az emberek a történelem következő szakaszában megvalósítanak, a megvalósult eszméből kiábrándulnak, és új eszméket tűznek maguk elé. Az eszmék tehát koreszmék, t” – és itt, a nem folytatott, talányos „t” betűvel zárul Szabédi László Madách-magyarázata. Lezárul nemsokára Szabédi élete is – és zárul egy korszak (később persze): a „létező szocializmusé”.

Ez a korszak volt a kerete Barta János (1901–1988) és Szabédi László (1907–1959) irodalomtörténészi (írói) pályája jelentős részének. Alkotói energiájuk nem kis hányadát kellett arra fordítaniuk, hogy a „koreszméket” (köztük saját koruk eszméit is) úgy és akkor is magyarázzák, amikor erre nem belső késztetés ösztönözte őket. Barta János szerencsésebb volt, mint Szabédi. Nem azért, mert németországi tanulmányai zavartalanabbak voltak, mint Szabédi strasbourgi tanulói, hanem mert bőven nyílt alkalm (1956 után) a nyugodt alkotó munkára, önmaga vállalására. Szabédi László az ún. ideológiai front első vonalában állt Erdélyben, és miközben megfizette a kényszerű adót a marxista ideológiának, nem csupán a zsdanovizmus ellen kellett küzdenie – amiben Barta János oly kiemelkedő irodalomtörténészi érdemeket szerzett –, hanem a román nacionalizmus egyéniségsorvasztó, közösségpusztító támadásával is újra meg újra szembe kellett néznie. Ebben a harcában Madách Imre is segítségére volt. 1956 nyarán, romániai magyar értelmiségiek találkozásánál a pártvezetéssel, így kezdte felszólalását: „Van *Az ember tragédiájában* egy mély értelmű jelenet. Lucifer, abban a hiszemben, hogy egy gyöngye, »szerény fiú« fog megjelenni, megidézi a Föld szellemét. Az meg is jelenik, iszonyú mennydörgés, felcsapó lángok, fekete felhők közepette. A riadtan hátralépő Lucifer csodálkozva kérde tőle: *Ki vagy te rém? – nem téged hívtalak; a Föld nemtője gyöngye és szelíd.* Mire a Föld szelleme így válaszol: *Mit gyöngének láttál az égi karban, az önkörében végtelen erős.* Nos, önkörében, saját szükségletei oldaláról szeretném szemügyre venni az erdélyi magyar lakosság nemzeti kultúrája és hagyományai fejlődésének néhány kérdését, nevezetesen a magyar nyelvhasz-

nálat és a magyar kulturális szervezet kérdését. Ne csodálkozzunk, ha az így nyert kép különbözni fog az égi kar oldaláról, a kívülről látott képtől.”

E „saját szükségletek” közé tartozott, tartozik Madách művének őrzése, szüntelen hozzáférhetőségének biztosítása. A lét legmélyéről jövő alkotás, a „génusz kiáradása” Barta korlátok közé nem szorított elemzése. A műközpontúság érvényesítése, ami nem választható el a koreszmék vizsgálatától. A Barta János vesszőparipájaként számon tartott „mélységperspektíva”, meggyőződésem, mindezt jelenti. Ez a mélységperspektíva érvényesíthető Barta és Szabédi (Madách művétől el nem szakítható) külön-külön megjárt, különböző eredményeket hozó, ám a 20. századra oly jellemző nagy kalandjának felvázolásában is.

Barta János útja az alföldi tanyai háztól a debreceni katedráig és az akadémiai tagságig kevesebb rejtélyt hordoz, mint a Szabédi Lászlóé. Szabédinak is lentről kellett felküzdenie magát, jóllehet a Mezőség és a Székelyföld határán élt család hagyományához hozzátartozott a poézis csakúgy, mint az (unitárius) igehirdetés. A francia felvilágosítók és a 20. századi szociológiai iskolák hatottak elsősorban a fiatal Szabédi (Székely) Lászlóra, akinek meghatározó magyar irodalmi élménye Petőfi költészete volt. Barta János Kosztolányiról írt tanulmányt, Szabédi a népiség új formáit elemezte (a lírát csakúgy, mint Tamási Áron prózáját), és hidat próbált verni (a negyvenes évek elején) népi és urbánus törekvések közé. Mindez megelőzte a marxizmus betörését és évtizedekig tartó eluralkodását az irodalomtörténeti gondolkodásban – legalábbis ennek nyilvánosságában. A koreszméket tehát, Madách után száz-százötven évvel is, csak a bűvópatakok felkutatásával együtt lehet hitelesen megnevezni – és igazságot szolgáltatni (ha van az irodalomtörténetben tartós igazságszolgáltatás) nem feledhető tanárainknak.

IN MEMORIAM

Száz éve született Józsa János tanár úr

Lassan már a tanítványai közül is többen lesznek kint a temetőkben, mint életben. 1963-ban nyugdíjazták, 36 évi tanári működés után, amely idő alatt növendékek ezrei ismerkedtek meg óráin a román irodalom történetével, tanultak meg tőle helyesen írni és beszélni románul a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban, a székelyudvarhelyi Római Katolikus Főgimnáziumban s Kolozsvár több magyar középiskolájában. 1938–1941 között a tragikusan korán elhunyt Bitay Árpád tanszékének örököse volt a gyulafehérvári római katolikus teológián, majd két ízben is (1949-ben, illetve 1951–1959 között) a Bolyai Tudományegyetem történelem, illetve román tanszékén tanított.

Ez utóbbi adat háttérébe bepillantva tárul fel egyénisége: mint egykori piarista szerzetest, majd római katolikus gimnáziumi és teológiai tanárt 1949-ben megpróbálták rávenni, hogy nyilvánosan határolja el magát Márton Áron püspöktől, akit akkor már letartóztattak. Az ő válasza azonban határozott „nem” volt, s emellett akkor is kitartott, amikor rövid úton mennie kellett érte az egyetemről egy időre.

Egyénisége belső dimenzióit fürkészve talán azon is érdemes elgondolkozni, hogy őt, akit a bécsi döntést követő négy év alatt, 1941–1944 között a Kolozsváron létesített állami román koedukációs gimnázium igazgatói székébe hívták át Gyulafehérvárról, soha senki később egy rossz szóval nem illette, pedig még megérte azt az időt, amikor az erdélyi magyarság elleni uszítás egyik-másik zászlóvivője igazán nem ment a szomszédba egy-egy hazugságért. Ő úgy tudta igencsak exponált feladatkörét betölteni, hogy sem a „négy magyar év” alatt igazgatott egykori román tanítványai, sem azok szülei nem tudtak politikai vádat felhozni ellene.

A tanár, a nevelő munkája a láthatatlan, az eredményeiben közvetlenül fel nem mérhető emberi feladatvállalások közé tartozik. Akik azonban ismerték őt, biztosak abban, hogy nemcsak tudása, de emberi tartása, közösségi szelleme s a szerény, de kitartó munkára való példaadása is tanítványai sokaságában él tovább, s hagyományozódik a nevelői munka hajszálerein nemzedékről nemzedékre, olyanokhoz, akik talán a nevét sem hallották. És ez a mindenkori nevelők nagy-nagy vigasztalása.

Őt magát a nagy hagyományú katolikus nevelőrend, a piaristák kolozsvári gimnáziuma formálta. Maga is volt tagja a rendnek, sőt hallgatója is az akkori Kolozsvárt működő piarista teológiának. Aztán a tanári pálya világi ágát választotta, anélkül hogy egy pillanatig is elfelejtette volna azt, amivel a Rend feltarisznyálta.

Ifjúkori indíttatása a tudományos pályán való elindulására is befolyással volt: első tanulmányát az Erdélyi Múzeumban 1931-ben *A piaristák bukaresti letelepedésének kísérlete és Mavrocordat Konsztantin* címmel közölte, s a magyar–román egyháztörténeti témaválasztás a későbbiek során is elkísérte. Csak néhány tanulmányának címét iktatjuk még ide, jelzésszerűen: *Báthory András Vasile Alexandri költészetében* (Székelység 1932), *Piaristák Olténia fővárosában* (Arhivele Olteniei 1933), *Román főpapok, akik erdélyi ferences atyáknál szerezték ABC-ismeretüket* (Hírnök 1934), *Pápai követség Constantin Mavrocordat fejedelemnél* (Farul Nou, Bukarest 1934). 1940-ben Nagyenyeden megjelent doktori értekezését *Erdélyi román piaristák 1918-ig* címmel írta és védte meg a kolozsvári I. Ferdinánd Egyetemen (1939-ben), s munkásságára a román irodalomtudomány akkoriban egyik legrangosabb folyóirata, a Preocupări lite-

rare is felfigyelt: a lap közölte – időközben magyarul is megjelent – átfogó tanulmányát, amelynek címe: *Szellemi párhuzamok a XIX. században a magyar és a román irodalmak között*.

A nemes törekvésekben, reményeikben azóta is sokszor megcsúfolt „hídépítő” szellemek közé tartozott. Hitte – és cselekedett is érte –, hogy az ismeretek hiányából, a félreismerésből fakadó meg nem értés higgadt, tényszerű felvilágosítással, ismeretterjesztéssel elosztható. Jellemző gesztusa, hogy székelyudvarhelyi tanárként 1932-ben könyvecskét ír és ad ki románul Udvarhely megye történelmi műemlékeiről, ismertetve benne – nyilván a túlnyomó többségében magyar kisvárosba került román értelmiségiekre gondolva – Udvarhely várát, a Budvárt, Zete várát, Kadács, Firtos, Tartod, Rapsonné várát a hozzájuk fűződő legendákkal és a valós történelmi tényekkel. De ott van ebben a füzetben a székelyudvarhelyi görög katolikus templom történetének leírása is, amelyet – a városban az idők folyamán meghonosodott görög katolicizmus 18. század elejére visszanyúló történetével együtt – tőle ismerhettek meg.

Ahhoz az első világháború után felnőtt ifjú erdélyi magyar tanárnemzedékhez tartozott, amelynek feladatául jutott a román nyelv és irodalom tanítása a magyar felekezeti iskolákban. Az 1918-as hatalomváltozást követően az erdélyi magyar egyházak akkori elöljárói igen fontosnak érezték azt, hogy az ún. „nemzeti tantárgyakat” (ezek közé tartozott a román nyelv és irodalom mellett a már akkor kötelezően románul tanított Románia története is) jól felkészült magyar tanárok tanítsák. És ezt a törekvést – érdemes elgondolkozni rajta – az akkori román hatalom is jóindulattal támogatta. E nemzedék számos tagja fordult meg fiatalon Nicolae Iorga Vălenii de Munte-i szabadegyetemén, s nyílt lehetőség számukra, hogy ott személyes kapcsolatot építsenek ki román tanárkollégáikkal. És hogy Józsa János tanár úr ezt a feladatot komolyan vette, arra jó néhány román nyelv és oktatás tematikájú írása a bizonyíték.

„Hídépítő” szellem volt – írtuk le az előbb, s ezt tanúsítja az is, hogy iskolai feladatain túl rendszeresen fordított románból magyarra és magyarból románra. Imponáló az a névsor, amelyet ideiktathatunk: Vasile Alecsandri, Eugen Botez, Al. Brătescu-Voinești, I. L. Caragiale, Ion Creangă, B. Ștefănescu Delavrancea, Victor Eftimiu, N. Gane, Emil Gârleanu, Constanța Hodoș, P. Ispirescu, Alexandru Odobescu, Cezar Petrescu, Liviu Rebreanu, N. Urechia, Al. Vlahuță, illetve: Gárdonyi Géza, Gyallay Domokos, Herczeg Ferenc, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Nyíró József.

Tudományos igényessége tudósi alázattal párosult: számot vetett azzal, hogy az egymás kölcsönös megismerése területén milyen fontos a kapcsolatok minél szélesebb körű kiépítése. Ez a magyarázata annak, hogy számos írása, fordítása jelent meg – olykor helyi érdekű – lapokban, nyugdíjas éveiben a kolozsvári Igazságban.

Pedig épp a teljes szellemi frissességben elért nyugdíjas éveiben bizonyította be, hogy még a tudományos munkára is komoly erőtalálékokkal rendelkezik. Sokan emlékeznek vastag kertes szemüvege mögül kedvesen előmosolygó arcára azok közül, akik jó három évtizeddel ez előtt látogatták a kolozsvári Egyetemi Könyvtár s az állam által elvett nagy kollégiumi könyvtárakat egyesítő Akadémiai Könyvtár kutatótermeit. A Bolyai Tudományegyetem erőszakos egyesítése után középiskolai tanárrá visszaminősítetten, majd nyugdíjasként mint egy munkahelyre járt be ezekbe a könyvtárakba. Ennek az időnek a terméke az a két ismeretlen Pápai Páriz Ferenc-kézirat, amelyeket ő fedezett fel, ismertetett meg a tudományos világgal, majd (barátjával, Victor Mariannal együttműködve) ő fordított le magyarra. Öröme és egyben bánata is volt, hogy a *Plenitudo vacui*-t és a *Tyrocinium verae philosophiae*-t szakfolyóiratokban bemutatathatták ugyan a tudománytörténet kutatóinak, de hogy ezek az általuk teljes terjedelemben latinból lefordított művek életében végül is nem jelenhettek meg. Részleteiket fordításukban

csak évekkel halála után ismerhette meg a közönség Pápai Páriz Ferenc Nagy Géza által sajtó alá rendezett kötetében (*Békességet magamnak, másoknak.* 1977).

A teljes fordítások kéziratban maradtak. Mint ahogy kéziratban maradt ugyancsak Victor Mariannal közösen írt *Pápai Páriz Ferenc karthezianizmusa* című, 170 oldalt kitevő monográfiája, egy Pápainak a Bethlen Kollégiumban tartott fizikai előadásait ismertető tanulmánya (50 oldal) s az a nagyobb összefoglaló, amelyet a romániai oktatás történetét tárgyaló akadémiai kötetben *Az erdélyi római katolikus iskolák a feudalizmus korában* címmel ugyancsak Victor Mariannal együtt állított össze.

Életének 72. évében, 1973-ban halt meg.

„Személyében szellemi életünk egyik emberi mivoltában szerény, de tevékenysége révén gazdag, sokoldalú egyéniségét veszítettük el” – írta róla nekrológjában professzortársa, Márton Gyula.

Dávid Gyula

SZEMLE

Hiedelemkutatás az ezredfordulón

Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában. Studia Ethnologia Hungaria. A Pécsi Tudományegyetem Néprajz Tanszékének Tanulmányai 1. L'Harmattan–PTE Néprajzi Tanszék. Bp. 2001. 395 lap*

Pócs Éva (szerk.): *Két csíki falu néphite a századvégen. Európai Folklór Intézet–Osiris. Bp. 2001. 459 lap*

Czégényi Dóra–Keszeg Vilmos (szerk.): *Ember, szöveg, hiedelmek (tanulmányok). Kriza Könyvek 7.*

Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár 2001. 206 lap

A vallásos-mágikus jelenségek vizsgálatában két nagy hatású irányzat alakult ki a 20. században. A *pszichologizáló iskolák* a vallásos-mágikus gondolkodást az ember lényegi tulajdonságának tekintették. Ezek az irányzatok az etnológiában Sigmund Freud és Carl Gustav Jung elméleti munkásságán alapultak, és ide tartoznak a Rudolf Otto és Mircea Eliade által kidolgozott vallásfenomenológiai módszerek is. A másik iskolát, amely meghatározta a 20. századi kutatásokat, *szociológizáló irányzatnak* nevezhetjük. Ez a vallásos-mágikus jelenségek közösségi szerepét hangsúlyozta, és nem magukat a jelenségeket, hanem ezek hatását vizsgálta. Ezt a kutatási paradigmát elsősorban a századelő nagy francia etnológusai, majd a modern angolszász antropológiai iskolák kutatói képviselték, de az utóbbi időben megjelent hiedelemelemzések azt mutatják, hogy a 20. század utolsó harmadában is számos etnológus alkalmazza a funkcionalista szempontokat.

Magyar nyelvterületen az a Pócs Éva által irányított munkacsoport is folytatja a francia szociológizáló hagyományt, amely mintegy 15 éve kezdett el szerveződni a Néprajzi Kutatóintézetben. A csoport a kora újkori falusi és városi közösségek mentalitásának, világképének, hiedelemvilágának és mindennapjainak rekonstruálását tekinti feladatának. Kutatásuk egyik vonulata a boszorkányperek jegyzőkönyveinek vizsgálata, vagyis az üldözés történetének, statisztikájának, térbeli és időbeli szóródásának feltérképezése. Másrészt kutatják a magyarországi boszorkányüldözés hullámain, azok lehetséges kiváltó okait, a jelenségek mögött álló társadalmi, politikai, kulturális feszültségeket, és vizsgálják az elit demonológiának a hagyományos paraszti kultúrát átalakító szerepét is. Amellett érvelnek, hogy a boszorkányság az üldözéstől függetlenül is létezett, a hagyományos közösségek csapásmagyarázó, konfliktusfeloldó intézménye volt. Legfrissebb kutatási eredményeiket a Pócs Éva szerkesztette *Demonológia és boszorkányság Európában* című kötetben összegezték.

Klaniczay Gábor, a neves demonológus, Johannes Nider 16. század eleji *Formicarius* című traktátusát elemzi, és ennek kontextusában ír a transz, a látomás, valamint a boszorkányszombat kérdésköréről. Égető Melinda a szőlőhegyi boszorkányszombatok kapcsán összegzi azokat a megfigyeléseit, amelyeket a történeti források elemzése során a népi mentalitás, a hiedelemrendszer és a jogszokások összefüggésével kapcsolatban tett. Tóth G. Péter a vízpróbáról szóló tanulmányában szintén az elit–népi kölcsönhatást vizsgálja a boszorkányperek jogi mechanizmusára, a büntetés végrehajtásának egyes mozzanataira figyelve. Másik cikkében a

boszorkányperek rontáselbeszéléseinek strukturálódását vizsgálja. Kristóf Ildikó a 16–17. századi debreceni református irodalom demonológiai eszméit elemzi. Pócs Éva a megszállottságot mint a természetfeletti kommunikációnak egyik fajtáját vizsgálja. A kötetben helyet kapott Ülo Valk tartui professzor tanulmánya is, amely az észti népi vallás és a keresztény demonológia kapcsolataival foglalkozik. Munkája kiegészíti és igazolja a magyar kutatók eredményeit.

A kutatócsoport történeti-antropológiai szemléletére jellemző, hogy munkál bennük egy archaizmusokat kereső és „megmentő” igyekezet, vagyis hajlamosak a kultúrát egységes, zárt, rekonstruálható képződménynek tekinteni. Mintha kevésbé volnának tekintettel arra, hogy a kultúra nem állapot, hanem folyamat, amely mindig történésekben, emberek közötti viszonyokban válik megragadhatóvá.

Ezt tapasztalnia kellett Pócs Évának és diákjainak akkor is, amikor 1996–1998 között Csíkkarcfalván és Csíkjenőfalván folytattak terepmunkát. Eredményeiket, a gyűjtött hiedelemanyag értelmezését a *Két csíki falu néphite a századvégen* című kötetben közzétették. Olyan falvokról van szó, ahol korábban semmiféle folklórgyűjtést nem végeztek, ezért kezdetben munkájuk fő céljának a modern népi hiedelemrendszer leírását tekintették, mivel ennek eredményei segítették volna a teljes hiedelemrendszer átfogó ismeretét, a globális rendszer rekonstruálását is. A gyűjtőmunkák viszont azt bizonyították, hogy a hiedelmek csupán az adatközlők változó tudatában léteznek, és mindig az éppen adott használatban vagy beszédhelyzetben születnek meg. Mivel koronként, csoportonként másképp realizálódnak, a hiedelemrendszer folytonosan újratemtődik. Így a kutatók végül csak a legfontosabb és ma is élő, funkcionáló hiedelmeket választották ki intenzívebb gyűjtésre, és ezek alapján vizsgálták azt, hogy a hiedelem milyen szerepet tölt be a mindennapi életben, illetve a válsághelyzetekben, valamint azt is, hogy milyen kapcsolatban van más tudatformákkal, például a vallással. Szándékukban állt az öregek és fiatalok hiedelemtudásának összehasonlítása is, vagyis a hiedelmek változásait követték nyomon a század elejétől, a hagyományos falu felbomlási folyamatának kezdetétől napjainkig.

Az első tanulmány szerzőjének, Graff Orsolyának kizárólagos célja a hiedelmek „társadalmiságának” vizsgálata. Azt igyekszik tetten érni és bemutatni, hogy a hiedelmek miként élnek tovább a csíkkarcfalvi és csíkjenőfalvi idős emberek mindennapi életében, milyen helyet foglalnak el valóságértelmezésükben, hogyan befolyásolják cselekvéseiket. A szerző többek között vizs-

gálja azt is, hogy az adott társadalmi feltételek és körülmények, az egyén pszichikai élményei miként határozzák meg, hogyan befolyásolják a közösség hiedelmeit, valamint a hiedelmek létrejöttét, működését és fennmaradását.

Vidák Tünde a születés és azon belül is elsősorban a racionális eljárásokkal fel nem oldható krízishelyzetek hiedelmeivel foglalkozik. Funkcionalista módszereket alkalmazó vizsgálatának első szakasza leíró jellegű, az adott hiedelmek, szövegek, rítusok aktualizációs helyzetét mutatja be. A továbbiakban többek között arra keres választ, hogy milyen szerepe van a terhesség-szülés-születés, valamint a csecsemőkor hiedelmeinek, rítusainak, és milyen helyzetekben milyen tényezők hatására aktualizálódnak ezek. A tanulmány befejező részében a szerző tárgyalja a hagyományozódás kérdéskörét is, és összegzi azt, hogy milyen véleményütközések adódnak a generációs különbségekből.

A kötetben két tanulmány foglalkozik a holtak világával. Jankus Kinga a visszajáró halottakkal kapcsolatos hiedelmeket mutatja be és értelmezi. A fő hangsúlyt ő is a funkcióvizsgálatra helyezi. Központi kérdése az, hogy egy szokatlan jelenség észlelése közben hogyan aktualizálódik és hogyan differenciálódik a kollektív hagyomány, hogyan határozza meg az egyéni tapasztalatot, valamint az, hogy miként működik, szerveződik ez a tudás, mennyiben járul hozzá egy világkép kiépítéséhez; hogyan viszonyulnak az egyes emberek saját hiedelemtudásukhoz, és hogyan hat a beszédhelyzet azok reprezentálására; hogyan működik a néphitről való kommunikáció, hogyan fejeződnek ki a hiedelmek a közösségen belül, és hogyan verbalizáltatja őket a gyűjtés, ez a szokatlan beszédhelyzet. A szerző a cikk befejező részében összegzi azokat a megfigyeléseket, amelyek elsősorban a beszédhelyzettel és az elbeszélések hitértékével kapcsolatosak.

Hesz Ágnes a halottakkal való kapcsolatteremtés különböző módozatait és ezek egymáshoz való viszonyát mutatja be terepmunkája alapján. A transzcendenssel való kapcsolattartás fajtái nemcsak a kommunikációt létesítő személyek szerint különíthetők el egymástól, hanem aszerint is, hogy rituális vagy spontán módon jön-e létre az illető kapcsolat. Ezért a tanulmányíró munkája első részében a Csikkarcfalván és Csíkjenőfalván ismert látókkal és egyéb, a halottakkal kapcsolatot teremtő specialistákkal, valamint a hozzájuk kapcsolódó hiedelmekkel foglalkozik. A dolgozat második részében azokról az álmokról van szó, amelyek a halottakkal való kapcsolattartás spontán eszközeinek tekinthetők.

Mondok Ágnes egyetlen gyógyítóasszony világképének és teljes tudásanyagának vizsgálatát tűzte ki kutatási célul. Dolgozata csak az első kísérlet a feladat elvégzésére, kutatását nem tekinti lezártnak, azonban már most eredményesen veszi számba az Imets Anna által alkalmazott eszközöket és eljárásokat. A vizsgált „masszírozóasszony” világképében és gyógyító módszereiben a racionális elemek vallási, illetve hiedelemekkel keverednek, és ezek összefüggése adja meg azt a keretet, amelyben személyisége és ezzel együtt gyógyító működése is értelmezhető. A szerző a dolgozat második részében egy látomás elemzésével próbálkozik, a függelékben

pedig közreadja a gyógyításra használt növények jegyzékét, illetve az azok felhasználására vonatkozó adatokat, ezzel további kutatásokat (pl. etnobotanikai jellegűeket) segítve elő.

Derjanetz Anita tanulmánya a jóslásokkal és előjelekkel foglalkozik. Dolgozata első részében a gyűjtött anyagot rendszerezi a jóslás módja alapján. A második részben a különböző specialisták által alkalmazott jóslórendszereket, eljárásokat mutatja be. A szerző vizsgálja a „páciensek”, a jóslatók rétegét is, elsősorban arra figyelve, hogy az egyén életében melyek azok a területek, amelyekre vonatkozóan jóslásokat alkalmaznak. Ezzel a kérdéssel szorosan összefügg az is, hogy az ilyen módon megszerzett ismeretek hogyan befolyásolják a valóságértelmezést és a cselekvésvezetést. A jóslásnak az életszervezésben betöltött szerepét vizsgálva valójában arról (is) beszél, hogy a 20. század legvégén mi a hiedelmek rangja, funkciója az erdélyi falvakban.

Györgydeák Anita szintén azt vizsgálja, hogy mennyire határozzák meg az adott társadalmi feltételek a közösség hiedelmeit, és ennek függvényében milyen szerepet tölthetnek be a mindennapi életvitelben. Ő a boszorkányság hiedelemkörét és annak működését vizsgálja egyrészt néprajzi szempontú elemzéssel, másrészt a szociológia és a szociálpszichológia módszereit és eredményeit felhasználva. A szociálpszichológia egyik tudományterületét, a csoportközi, csoporton belüli, kiscsoportos vagy személyes konfliktusok levezetésének problémáját a rontásokhoz, a rontás tulajdonításához köti. A hétköznapi élet szociálpszichológiájának területén belül az előítélet, a sztereotípa, a bünbakképzés témaköréhez kapcsolja a kora újkor és a mai kor általános boszorkányképét, a sztereotíp és a népmesei boszorkány alakját. Bár a szerző a boszorkányság hiedelemrendszerével Csikkarcfalván és Csíkjenőfalván is találkozott, megállapítja, hogy a szakirodalomból ismert boszorkányfogalom a vizsgált két faluban ismeretlen. A boszorkány szót nem ismerik, vagy a köznyelvitől eltérő jelentésben használják. A boszorkányság hiedelemrendszerének vizsgálatakor a fogalomhasználat mellett figyel a tényleges rontási tudó boszorkányalakok és a kváziboszorkányok kijelölésének rendszerére, valamint arra, hogy mi a boszorkányok funkciója a helyi társadalomban, milyen kapcsolatban állnak a társadalom többi tagjával. Ahhoz, hogy a szerző teljes képet adjon a helyi rontás, illetve boszorkányság szociálpszichológiájáról, szükség lett volna egy részletes és pontos kapcsolatháló-elemzésre, amely megmutathatta volna a rontásesetek szereplőinek egymáshoz és a külvilághoz való viszonyát. Ennek a hiányosságnak a szerző is tudatában van, ezért kutatásait a továbbiakban folytatni szeretné, azonban ebben a tanulmányban még kénytelen általánosabb szinten mozogva alkalmazni a szociálpszichológia fogalomtárát és eszmevilágát a gyűjtött anyag rontásesteire.

A kötetet Pócs Éva tanulmánya zárja. Tanítványaitól eltérően ő elsősorban nem funkcionalista, hanem tematikus néphitkutatást végez. Egy téma – a „vallásos boszorkányság” – feldolgozásához és az elterjedés meghatározásához tartja szükségesnek a csiki adatok összegyűjtését. Véleménye szerint a boszorkányságnak ez a sajáto-

san erdélyi formája magyar vonatkozásban is az ortodox vallásfelekezethez kötődik. A „vallásos boszorkányságban” a rontás nem közvetlenül a két érintett, a rontó és a megrontott személy közti közvetlen interakció, hanem egy közvetítő személy, a román pap vagy szerzetes révén megy végbe. A boszorkányságnak ez a változata az isteni igazságszolgáltatás, istenítélet, divináció vonásaival is rendelkezik, ezért Pócs Éva úgy véli, hogy egy vallásos rendszer alegységének is tekinthető. De mivel a két csíki falu helyi boszorkányságát próbálta megközelíteni, tanulmányában szándékosan eltekint ettől a lehetőségtől, és csupán a dolgozat végén próbálja meg e sajátos boszorkányság helyét, szerepét a vallásos rendszerekben is kijelölni. Tereptapasztalatainak leírásával olyan vizsgálatokat indíthat el, amelyek remélhetőleg tisztázni fogják a népi boszorkányság és e félhivatalos vallásos rítusok pontos viszonyát, másrészt a boszorkányság különböző variációinak egymással való kapcsolatait.

A 2001-es esztendőben Erdélyben is megjelent egy olyan hiedelemkötet, amelynek szerzői nemcsak a gyűjtést, hanem a gyűjtések elemzését, feldolgozását is feladatuknak tekintették. A Kriza Könyvek sorozat 7. köteteként kiadott *Emberek, szövegek, hiedelmek* című könyv szintén az emberek változó tudatában élő hiedelmeket, a használatban, emberek közötti viszonyokban születő-újjaszülető kultúrát kutatja. A kötetben szereplő tanulmányok mindegyikére jellemző, hogy a gyűjtés helyzetében feltáruló hiedelmek életformájára kérdeznak rá, arra, hogy miként lehet ezt az orális tudást memorizálni, felidézni, aktualizálni vagy elmondani. Számos kérdést vetnek fel, amelyek mindegyike a hiedelmek, a hiedelmekkel élő ember, valamint a hiedelmek reprezentációi közötti viszonyra vonatkozik.

Nagy Magdolna egy olyan esetelemzésre vállalkozik, amely egyetlen kémeri (Szilágy megye) adatközlő hiedelemtudását vizsgálja. Mélyfúrásának szükségességét az indokolja, hogy az egyén hiedelmei nem egyeznek meg mindenben a közösség hiedelmeivel, és minden egyén világméretében más szerepe van az ilyen jellegű tudásnak. Esetelemzésének különleges jelentőséget ad az, hogy a hiedelemkutatás csak igen ritkán mutat fel olyan tanulmányt, amely egyetlen személy sajátos világméretét és ennek szerveződését modellálja. Továbbá értékes következtetéseket von le a közösség–egyén–hiedelem viszonyára, valamint magukra a hiedelmekre és belső szerveződésükre vonatkozóan is.

Bartha-Balog Emese a tehénrontással kapcsolatos hiedelemszövegeket felhasználva az egyes hiedelmek egyéni változatainak megfigyelésére törekedett. Célja a hiedelem és ember, hiedelem és annak verbális megfogalmazásai közötti kapcsolat értelmezése is. Az foglalkoztatja, hogy milyen szerepet tölthet be a hiedelem a 20. század végén élő falusi ember életében, és az, hogy miként tudja az egyén összeegyeztetni egymással a mágikus és a racionális világméretű követelményeit. Ennek érdekében fokozottan figyel nemcsak a szövegre, hanem a szövegmondás módjára is. Esetelemzése során elismerte és figyelembe vette azt, hogy a kontextus, valamint a gyűjtő szerepe jelentősen befolyásolja a hiedelmek létrejöttét és reprezentálását. Elemzésében fontos

szerepet kap többek között a hitérték vizsgálata is, ennek alapján osztályozza a gyűjtött szövegeket. Ugyanakkor ő maga is utal arra, hogy a pragmatikus elemzés szempontjait, valamint a szövegelméleti téziseket hasznosító módszere nagyobb hiedelemkorpusz elemzésére nem alkalmas. E módszer alkalmazásában azonban nagy lehetőségek is rejlenek: a szerző az egyén és hiedelem viszonyára, a hiedelmek egyéni használatára vonatkozó információkat hoz felszínre általa.

Balássy Enikő gyűjtési módszere az, hogy otthoni környezetben egyetlen család hiedelmeit igyekszik rögzíteni. Ez lehetőséget ad arra, hogy kiterjen az adatközlők egymás közötti kapcsolatára, valamint arra, hogy milyen helyet kapnak a hiedelmek a családtagok értékrendszerében, és hogyan alakítják azok sorsát, mindennapi életét. A délutáni beszélgetés teljes közzététele, makroszöveggé történő kezelése lehetővé teszi annak illusztrálását is, hogy maga a gyűjtés szituációja hogyan hat a beszélgetés folyamatára. Az elemzés során a kutató is egységes egészként és eseményként kezeli a beszélgetést, és a beszélés módját elemezve nyilvánvalóvá teszi azt, hogy az adott család hiedelmei magas hitértékűek és világméretű funkcióval rendelkeznek.

Komáromi Tünde szintén a hiedelmeknek a mindennapi életben betöltött szerepét vizsgálja egy összetett jelenség, az ijedtség kapcsán. Tanulmányából megtudjuk, hogy nem maga a betegség hiedelemalapú, hanem a gyógyítása, hiszen egy szájhagyományban terjedő hiedelmet működtetnek, amikor az ijedtséget önöntéssel gyógyítják. A dolgozat második részét képező esetelemzés tárgya egy felnőttkori ijedtség. Ezzel bizonyítja, hogy az egyén pszichikai élményei valóban befolyásolják a hiedelmek létrejöttét, működését és fennmaradását.

Czégényi Dóra szintén hiedelemközi viszonyokról, a hiedelemrendszer belső mobilitásáról és funkcióváltásairól ír két szilágysági település hiedelemvilága kapcsán. Tereptapasztalatai szerint a hagyományos hiedelmek egyrészt ugyan sorvadnak, de ugyanakkor folytonosan ki is egészülnek új elemekkel. Értelmezésében kitüntetett helyet foglal el két reprezentatív alak, a román pap és a boszorkány hiedelemköre. E témák kapcsán nemcsak a két közösség hiedelmeinek tartalmi elemeit, hanem azok funkcióit, valamint beszélgetőtársainak hiedelmekkel szembeni magatartását, hiedelemreprezentációit is vizsgálja.

Bármilyen kérdést járjanak is körül e kötet, illetve a bemutatott „csíki” kötet szerzői, valamilyen módon mindig kommunikációról és interakcióról van szó. Hiszen a különböző példák kapcsán a tanulmányírók a *szóbeliségben* élő néphittel foglalkoznak mint sajátos tudatformával, bizonyos jelenségek értelmezési keretével, az egyéni és társadalmi életben alkalmazott cselekvési stratégiával, valamint a kutató által vizsgált kulturális jelenséggel.

A három kötet tanulmányait olvasva úgy tűnik, hogy a szerzők szemlélete túlzottan „racionális”, egyik kötet sem tudatosítja eléggé, hogy a világ vallásos-mágikus felfogása hozzátartozik az ember ontogenetikai lényegéhez, és így a mágiának, akárcsak a vallásnak, nemcsak társadalmi funkciói vannak, hanem emocionális és lét-

szükségeket is kielégít. Több évtizedes szembenállás után talán végre egyeztetni kellene a szociologizáló iskolák módszereit a pszichologizáló irányzatokkal, amelyek elismerik ugyan a vallás és a mágia társadalmi sze-

repét, de a tudatformák szellemi jelentőségét tekintik elsődlegesnek.

Soós Timea

Egy írástudó elkötelezettsége

Nagy György: Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben. Kolozsvár 1999. 420 lap

A Komp-Press és a Polis könyvkiadó gondozásában megjelent kötet Nagy György negyedszázadnyi (1973–1998) munkásságát felölelő tanulmányait tartalmazza. Ezek az írások egy hosszú készülődés dokumentumainak tekinthetők, olyan előmunkálatoknak, amelyek egy az erdélyi magyar kisebbségi élet és kultúra alapvető problémáit átfogó, összegző és rendszerező módon tárgyaló nagyméretű tanulmány konturjait vetítik előre. Ezek az írások elszórtan, nagy időközökkel jelentek meg különböző folyóiratokban, vagy hangzottak el előadás formájában. Így, kötetbe összegyűjtve és együtt olvasva őket lehet igazán megsejteni, hogy milyen átfogó és ugyanakkor részletekbe menő, elemző-értékelő szintézise készülhetett volna el a romániai magyar kisebbségi gondolkodásmód és társadalmi-politikai cselekvés nyolc évtizednyi történetét meghatározó eseményeknek, hogyha a váratlanul érkező halál nem szakítja félbe ezt a kiteljesedő alkotótevékenységet.

Nagy Györgynek e kötetben szereplő tanulmányai az erdélyi magyar kisebbségi értelmiségi tudat formálódási folyamatát, reményeit és csalódásait, útvesztőit és útkereséseit, kudarcait és lehetőségeit veszik számba; egyrészt azokat a sokszor ellentmondásos ideológiai ráhatásokat, amelyeknek ki volt téve különböző időszakokban, másrészt azokat a szellemi hozadékokat, amelyeket kitermelt magából. A mélyen átélt értelmiségi felelősségérzetel elvégzett és a szókimondó állásfoglalásoknak is helyet adó elemzésekben rendre feltáruznak a különböző fogantatású filozófiai elméletek és a cselekvő gyakorlat, a szemlélet és a megvalósulás, az elvek és a normák ütközési felületei, konfliktusos viszonyai.

A kötet öt témakörre tagolódik, amelyek közös gondolati szálon, a kisebbségi sors múltbeli és jelenbeli problémáinak elméleti igényű, szakszerű és módszeres számbavétele révén kapcsolódnak egymáshoz. Ezek a témakörök a transzszilvanizmus problematikájának, Kós Károly élete és műve szellemi kisugárzásának, az erdélyi eszmetörténet koordinátáinak, a kisebbségi kérdés elméleti és gyakorlati vonatkozásainak, valamint a magyar egyetemi oktatás múltjának és jelenének vizsgálatát ölelik fel. Az értelmiségi tudat odüsszeáján túlmenően ezekben az írásokban megelevenednek a kisebbségi jog- és intézményrendszer, a szellemi és erkölcsi hagyományokhoz való viszony vélt és valós problémái, s olyan személyiségek portréival találkozunk, akik tevékenységükkel meghatározó módon alakították a kisebbségi létfolyamatokat és kultúrát. A kötet kiemelkedő írásai közé tartoznak *A kisebbségi helytállástól a közösségi desirabilitásig és vissza*, *A Kiáltó Szó és előzményei*, *A kisebbségi kérdés a nemzetközi jogban a második világháború utáni évtizedekben*, *Egyetemi gondolat és törté-*

nelmi sors című szövegek, amelyek a felvetett problémák alapos, körültekintő és elmélyült elemzését, értelmezését nyújtják.

Érdemes külön is odafigyelni a szerző kiegyensúlyozott transzszilvanizmus-értékelésére, amely egyaránt számba veszi az erdélyiség elméleti, érzelmi-hangulati és tapasztalati összetevőit. A dolog természetének megfelelően a szerző a komplex elemzés útját választja. Úgy, ahogy a transzszilvanizmus jelenségvilágában egymással szinte szétválaszthatatlanul elkeverednek és mindig mozgásban, alakulásban levő egészé szerveződnek egybe a különböző történelmi, politikai, kulturális, pszichológiai, irodalmi-művészeti elemek, az elemzés számai is minduntalan összefonódnak, s kölcsönös egymásra vetítettségükben sokszor az egészen finom árnyalatok is észlelhetővé válnak. A szerző intellektuális és morális szempontból egyaránt fontos feladatának tekinti a transzszilvanizmussal kapcsolatos félreértési-félreértelmezési lehetőségek számbavételét, felmutatását, és számos esetben sikerrel valósítja meg egyes tévedések, rossz beidegződések kritikai helyreállítását. Az átfogó elméleti felkészültségen túlmenően ebben nyilván szerepet játszik a transzszilvanizmus kérdéskörével való évtizedekre visszanyúló következetes, kitartó foglalatalkodás is, aminek eredményeként a szerző a probléma egyik legkiválóbb szakértőjévé vált.

A transzszilvanizmussal kapcsolatos tanulmányai kiválóan példázák Nagy György intellektuális beállítódását, értelmiségi attitűdjét, amelynek a lényeges vonásai kivétel nélkül minden írásában fellelhetők. Az írásából kirajzolódó szellemi-erkölcsi profiljára mindenekelőtt a tisztánlátásra-tisztánlátatásra irányuló törekvés és a józan értékelés jellemző, ami a legtöbb esetben kritikai hangvétellel társul. A Nagy György által művelt kritika azonban sohasem személyeskedő, hanem megpróbál mindenkor az objektivitás és tudományosság mércéjéhez igazodni. A kritikai viszonyulásnak azt a felvilágosodásban gyökerező értelmét érvényesíti, amely szerint elsődleges feladata a határok megvonásában és a valós lehetőségek felmutatásában rejlik. Ebből fakad a szerző céltudatossága és tárgyilagossága, amelynek jegyében igyekszik a felszínre hozni a lehetséges félreértéseket, olykor élénken vitatkozva magukkal a félreértelmezőkkel, s folytonos erőfeszítéseket tesz a kisebbségi problémákkal kapcsolatos ideológiai torzítások kiigazítására. A konstruktív kritikai hozzáállást Nagy György a kisebbségi kultúrában megvalósuló értelmiségi szerepvállalás intellektuális és egyszersmind morális tartozékának tekintette. Az ő esetében ezt az értelmiségi követelményt egy szembe tünően széles körű tudományos megalapozottság, valamint a sokoldalú, történelmi, politikai, jogi, szocio-

lógiai, pszichológiai, demográfiai és filozófiai olvasottságra támaszkodó interdiszciplináris szemléletmód hordozza.

A kisebbségi létköörülmények közepette az értelmiségi szerep- és feladatvállalást Nagy György is – akár csak számos elődje a kisebbségi gondolkodás terén – kulcskérdésnek tekintette. E téren elsősorban a literátus értelmiség kitüntetett szerepkörét hangsúlyozta. Ezt az értelmiségi elkötelezettséget nemcsak a saját írásaival, egyetemi előadásaival, magatartásával példázta, hanem számos esetben a kortársaival szembeni elvárásként is megfogalmazta. Melyek ennek az értelmiségi attitűdnek a Nagy György írásaiban szembetűnő lényeges jegyei? Számára a személyes elkötelezettség és felelősségérzet a józan észhasználat, a racionalitás elveinek érvényesítésével, valamint a tudományos ismeretszerzéssel és módszerességgel társult. Szerinte csakis ezekre támaszkodva lehet feltárni s ugyanakkor másokkal is megláttatni a kisebbségi sors lényegét. Ennek érdekében a maga sajátos módján arra törekedett, hogy a kisebbségi értelmiségi tudat előítéleteit, illúzióit, utópikus elemeit az ésszerűség határai közé helyezze. Hozzáállásának sajátossága éppen abban mutatkozott meg, hogy sohasem törekedett ezek egyoldalú és egyértelmű, könyörtelen felszámolására. Ellenkezőleg, igyekezett elismerni és elismertetni megjelenésük és fennállásuk szükségességét bizonyos körülmények között, ami már önmagában is ezekre a körülményekre irányítja a vizsgálódás figyelmét. De a velük való mindenkor szembesülésben a józan realizmus elveit tartotta szem előtt, ami sohasem engedhet indokolatlanul szabad teret az előítéletek és illúziók játéknak. Ez a szemléletmód a folytonosan éltetett reflexió és önreflexió révén érvényesülhet a leginkább.

Nagy György az értelmiségi feladatvállalásról vallott felfogásával és értelmiségi magatartásával voltaképpen

az erdélyi kisebbségi magyar kultúrának egy olyan hagyományát igyekezett életre kelteni, amelyet meggyőződése szerint ma is vállalhatunk, sőt vállalunk kell: a cselekvő értelmiségi létforma iránti elkötelezettség hagyományát. Belátása szerint kisebbségi (itt)létünk jövőbeli perspektívái nagymértékben azon múlnak, hogy megnyílik-e felénk ez a hagyomány, feltárul-e számunkra is a benne rejlő értelem, s meg tudjuk-e nyitni magunkat is erre az értelemre, be tudjuk-e fogadni az életünkbe, tudunk-e termékeny párbeszédet folytatni vele. Az utóbbi évtizedek történéseiben a szerző éppen azt látta aggasztónak, nyugtalanítónak, hogy értelmiségi nemzedékek sora olyan helyzetbe került, amelyben nem alakíthatott ki hatékony befogadói viszonyt ezzel a hagyománnyal. Ha létrejött is valamiféle viszonyulás, az sokkal inkább az ösztönök és az indulatok szintjén épült ki, mintsem a tárgyilagos tudás és a kiegyensúlyozott értékelés alapján. Sok esetben ebben lelhetők fel az idősebb és fiatalabb értelmiségi nemzedékek közötti konfliktusok forrásai is, mivel a hagyományhoz való inautentikus viszonyulás talaján mindkét oldalon lábra kaptak az értelmezésbeli és értékelésbeli túlzások, a sértődöttség és az agresszivitás.

Nagy György írásaira – akár csak az életében gyakorolt magatartására – a kisebbségi értelmiségi sorskérdésekkel szembeni nyíltság és őszinteség jellemző. Egy olyan, a szó legszorosabb értelmében vett *írástudónak* állít emléket ez a kötet, aki az erdélyi írástudók sorsproblémáját annak a sorstársnak a mély empátiájával vizsgálja, aki maga is végigjárta, lelkileg-szellemileg megélte és morálisan is megküzdött az értelmiségi hivatástudat buktatóit.

Veress Károly

Európai gondolatok erdélyi magvetői

Csetri Elek: Együtt Európában. Válogatott tanulmányok. I. Debrecen 2000. 291 lap

A kötetbe fűzött tanulmányok olyan jelenségeket és életműveket sorakoztatnak fel, amelyek példázzák, hogy a Magyarország szétesése (1541) és a népek tavasza (1848) közt eltelt három évszázadban a magyar s főképp az erdélyi magyar fejlődést „ezer szál fűzte a kontinenshez, különösen annak nyugati feléhez”. A jeles szerző, az MTA külső tagja, *Gazdaság, technika, népesség*, illetve *Modern eszmék sodrában* címmel jelzett fejezetekben rendszerezte a kiválogatott gazdasági, politikai, művelődési témájú írásokat.

Csetri Elek kutatásainak visszatérő tárgya Fridvaldszky János munkássága. Itt közölt dolgozatában (*Fridvaldszky János, az agrártudós*) a trágyázásról és a szántásról írt értekezésének elemzése rendjén országgrészünk első agrártudósaként méltatja. Korszerű talajtani megfigyelései alapján, a legújabb nyugati technika s az erdélyi hagyományok ismeretében Fridvaldszky javaslatokat tett a belterjes gazdálkodás térhódítása érdekében (saját tervezésű szántó-vető-boronáló szerkezet, egyidejű hosszanti és keresztbe szántás) s egyéb találmányokkal is

jelentkezett (gyékénypapír, csicsókakenyér). Újításainak elhallgatása jól példázza a felvilágosult abszolutizmus népboldogító terveinek korlátait s a nemesség nagy részének érdektelenségét.

A Nyugattal való lépéstartás különleges példája *Gyarmathi Sámuel „repülő golyóbisá”*-nak a története. Az ennek szentelt dolgozat a finnugrisztika egyik alapvetőjeként számon tartott tudós kollégiumi professzor kevésbé ismert természettudományos munkásságát villantja fel. Ilyen irányú érdeklődésének különleges mozzanata, hogy a Montgolfier testvérek első léggömbkísérlete után egy évvel, 1784-ben Pozsonyban felbocsátotta az első magyar léggömböt. Félméternyi átmérőjű, száz méter magasságba emelkedő „repülő golyóbisá”-val végzett kísérlete a magyar technikatörténet úttörői között jelöli ki a helyét.

Asztalfiókban lapuló kézirat részlete az *Erdély méhészete az önálló erdélyi fejedelemség megalakulásától 1848-ig* című tanulmány. Különösen értékesek azok a fejezetei, amelyek a központi hatalomnak az ágazat iránti

érdeklődését tükrözik. Merkantilista politikájának keretében Bethlen Gábor bevezette a méz és viasz forgalmazásának fejedelmi monopóliumát. Mária Terézia felvilágosult abszolutista kormányzata adókedvezményekkel, főiskola szervezésével ösztönözte a méhészkedést.

Tárgyválasztását tekintve a *Kolozsvár népessége a középkorban és az újkorban* című dolgozat társtalan. Adóösszeírások s az első népszámlálás adatai alapján követi a város lakosságának számszerű alakulását s a társadalmi szerkezet változását. A középkorban s a korai újkorban növekvő tendencia s a kézműves-kereskedő réteg erősödése mutatható ki. A 18. században a fejlődés torzulást szenvedett: a gyarapodás az agrárfoglalkozások javára történt, sok kézműves kénytelen volt a mezőgazdaság felé tájékozódni, és nemescsaládok költöztek a városba. A megkétszereződött népesség szerkezete a fejletlenebb délkelet-európai modell szerint alakult.

A nyugati haladó eszmék iránti erdélyi fogékonyságunk példái közt a szerző elsőként Bethlen Gábor sokat emlegetett, ám érdemben kevésbé taglalt vallási türelmet elemzi (*Bethlen Gábor toleranciája*). Leszögezi, hogy a 16. századi Európában teológusok és politikusok „nem fogadták el a türelem gondolatát”. A bethleni türelmi politika a kevés pozitív példa vonalába illeszkedik. A főpásztor nélkül maradt katolikus hívek élére vikáriust, az ortodox román egyház kormányzására püspököt állított. Az intézményes keretek megteremtése nem tekinthető csupán gesztusnak, az önálló egyházi élet garanciája volt. Bethlen toleranciája „az egyetemes vallásszabadság akkori európai felfogásának felső határát érte el” – szögezi le a szerző.

Körmöczy János az unitáriusok kolozsvári kollégiumának volt tanára, igazgatója, majd egyházuk püspöke, aki a felvilágosodás szellemében belső megújulást hozott a gondjaira bízott intézmények életébe. A felvilágosodás és a szabadkőművesség eszméi, a francia forradalom példája hatják át főművét (*Jus publicum universale*), amely Csetri Elek véleménye szerint „a természetjogon alapuló államelmélet legjobb és legteljesebb erdélyi kifejtése”. E dolgozattal a szerző bevallott célja, hogy felhívja a kutatás figyelmét a kéziratok Körmöczy-hagyatékek lappangó értékeire.

Az *ifjú Széchenyi István szabadságfelfogása* című tanulmány a forrásokig, a naplókig nyúl vissza, ezért tud újat mondani ebben a sokak által feldolgozott témában. A napóleoni háborúk tapasztalatai, a nyugati úti élmények indították el a fiatal gróf származásából fakadó politikai eszmevilágának revízióját, s olvasmányélményei, a felvilágosítók formálták ki új világképét. Lelkesedett Montesquieu, Voltaire, Rousseau eszméiért, ám gyakorlati politikus alkatára vall, hogy az előremutató gondolatokat nem vette át kritikátlanul. A rousseau-i eszmék eltorzulása a jakobinus terror idején legalábbis erre intette. Ami nem akadályozta meg abban, hogy lényegében elfogadja a francia forradalom hármasszavát. Ideális államrendszerének alapját az emberi szabadság eszmény képezte, s felfogásában a szabadság a közérdekkel azonosult. Az európai szabadságmozgalmak példája elvezette a magyar önállóság gondolatához. Keserűen tapasztalta, hogy kiváltságos osztályostársai nem

illeszkednek a maga szabadságképébe. Életpályája felén túljutva a Habsburg-hű ifjú gróf ellenzékivé, liberális hazafivá vált.

Régibb kutatásai fonalát követve a szerző újabb eredményekkel gazdagítja a Körösi Csoma indulásával kapcsolatos ismereteinket (*Körösi Csoma Sándor Göttingában*). Hőse szaktanulmányai után nyomozva azt a következtetést szüri le, hogy Göttingában „Körösi számára az igazi műhely maga a könyvtár olvasóterme volt”, 200 000 kötetével, köztük gazdag keleti könyv- és kézirat anyaggal. Az azonosított tanárok közül említsük meg Dissent, akitől megtanulta a szövegértelmezés módszereit; Blumenbachtól, a modern antropológia megteremtőjétől hallhatta a magyarok ujjur származásának elméletét. A Göttingában megismert nyelvek, információk megerősítették régebbi keletű elhatározásában: a magyar őshaza felkutatásában.

Az európai nemzetek együttthaladásának beszédes példája a kötet egyedüli nem magyar hőséne, *A carbonaro Silvio Pellicónak az életműve*. Indulása egybeesik a magyar reformkor párhuzamának tekinthető Risorgimento kibontakozásával. A karbonari mozgalom egyik vezéréként került a Spielberg kazamatáiba, akárcsak negyedszázaddal előbb Kazinczy. A tízéves rabság élményeit sűrítő *Börtöneim*, akárcsak Kazinczy *Fogságom naplója*, a Habsburg abszolutizmus elleni megrázó vádirat, bár hiányzik belőle Kazinczy töretlen harcos szelleme.

A *Gyulai Lajosról* írt tanulmány a figyelemfelkeltés céljával született. Csetri Elek írásainak jegyzetei között gyakran szerepel a 140 kötetes napló, amely a műfaj élvonalában helyezkedik el nemcsak magyar, hanem világviszonylatban is. Legértékesebb részeiben a naplóíró gróf felidézi a társadalmi élet számos személyiségével történt találkozását, ezért kivételes forrásként forgatható. A helyenként irodalmi értékeket megcsillogtató sorok mögött egy művelt ember húzódik meg, aki azonosult kora haladó nézeteivel: a diétai végzés előtt felszabadította jobbágyait, részt vett a forradalom és a szabadságharc küzdelmeiben.

A két fejezetet mintegy összefogja a Wesselényi Miklósnak szentelt három tanulmány (*Gépek és korszerű mezőgazdasági eszközök meghonosítása a zsigó Wesselényi uradalomban; Kelemen Benjámint, a haladó gazdát; Wesselényi Miklóst, a politikai és gazdasági reformert*). Wesselényi fejlődésében „a fordulatot Széchenyi István megismerése hozta meg” – állítja a történész. Törvényszerű hát a két barát pályájában felfedezhető egyezések jelentkezése, ami nem feledtetheti az eltérő társadalmi közegből való indulással magyarázható különbségeket. A tudós szerző figyelmeztet a reformer politikus nézeteiben kimutatható módosulásokra (önkéntes, majd kötelező örökösítés stb.), amelyeket az útkeresés velejáróiként, illetve a kiváltságosok ellenállásával szembeni fokozatosság taktikájaként értékel.

Csetri Elek elsőként végezte el Wesselényi elméleti munkásságának gazdasági szempontú elemzését, s neki köszönhetjük a zsigó uradalom korszerűsítésének leírását. A családi levéltár gazdasági iratanyaga jórészt megsemmisült, s türelmes aprómunkával összegyűjtött adatokból tudhatjuk meg, hogyan született meg Erdély leg-

modernebb mezőgazdasági nagyüzeme. Az állatállomány feljavítása, a nyomásos rendszerről a jövedelmezőbb váltógazdaságra való áttérés, a földművelés gépesítése tette lehetővé az önellátó uradalom elindulását a specializálódást feltételező árutermelés útján. A szerző emlékeztet, hogy a korszerű nagyüzem a széles látókörű báró és a kivételes gyakorlati érzékkel megáldott, hűséges jószágigazgató, Kelemen Benjámint közös életműve.

A kötetbe felvetteken kívül ismeretesek a szerzőnek más Wesselényi-publikációi is. S most egy jegyzetben újabb kéziratról tudósít. Készülőben egy Wesselényi-monográfia? Könyvsiker volna.

A kötet tudatos építkezésének tetőpontján a három évszázadot átívelő korszak csúcsteljesítménye, az 1848-as forradalom áll (*Erdély uniója 1848-ban*). A pesti tizenkettedik pont erdélyi fogadtatásának tárgyalásánál a szerzőnek sikerül kikerülnie a sémákat, s az álláspontokat árnyaltan, társadalmi csoportokra, személyekre lebontva, fejlődésükben ismerteti. Áll ez a magyar haladó körökre és konzervatívokra, az unió román és szász barátaira, ellenségeire, a megegyezés híveire. Taglalja a Magyarország és Erdély egyesülésével szemben álló

alternatívákat: önálló Erdély a Habsburg Birodalom keretében, Havasalföldet, Moldvát és Erdélyt magában foglaló Román Ausztria stb. A tanulmány legjelentősebb eredeti hozadéka a törvénybe iktatott unió gyakorlatba ültetésével kapcsolatos lépések számbavétele. Méltó teret kap az unió bizottságban született „XXI. törvénycikk a román nemzet polgári jogainak egyenlőség alapjainak biztosításáról”. A polgárháború kitörése miatt sajnos csak javaslat maradt, ám olyan jogelveket és gyakorlatot rögzített, amelyek alapját képezték az 1849. júliusi *Projet de pacification*nak és a nemzetiségi törvénynek. Ez utóbbi a közvélemény előtt igazolta, hogy „a magyar forradalmi vezetés hajlik a demokratikus megoldásokra az együtt élő népek irányában”. A szerző kihangsúlyozza, hogy ezt egyes román vezetők is felismerték, s a fegyveres szembenállás idején a magyar országgyűlés román képviselői végig a helyükön maradtak.

A kötet nemzeti-nemzetiségi tudatunk értékes, hasznos építőköve. Reméljük, a könyvterjesztők becsülettel elvégzik itthoni, erdélyi népszerűsítését. Várjuk a folytatást, a második kötetet.

Vincze Zoltán

A szellemi életmező és az erkölcsi érték filozófiája

Bartók György: Válogatott filozófiai írások. Kolozsvár–Szeged 2001. 300 lap

Időről időre felmerül a kérdés, hogy hol tart ma a magyar filozófiai örökség feldolgozása, és ilyenkor mindenekelőtt a magyar filozófiai irodalom európai színvonalú vagy azt megközelítő alkotásainak kiadására, egy-egy jelentős alkotó életművének értő számbavételére, részletes kritikai elemzésére, értékelésére gondolunk. Történetek lényeges lépések ezen a területen, egyes vélemények szerint az elmúlt tíz évben több is, mint a megelőző négy évtizedben együttvéve, s erről akkor is meggyőződhetünk, ha csak a Bibó István életművét feldolgozó, Dénes Iván Zoltán által koordinált csoportos eszméletörténeti kutatásra, Somos Róbert Pauler Ákos-monográfiájára, Percz László Athenaeum-monográfiájára és filozófusportréit egybegyűjtő kötetére vagy Mészáros András összefoglaló filozófiatörténeti áttekintésére gondolunk; de érdemes itt megemlíteni a magyar filozófiai irodalom bibliográfiájának elkészült fejezeteit, illetve a Miskolcon, Kolozsváron és Szegeden rendezett magyar eszméletörténeti konferenciák anyagait is. Az említett lényeges megvalósítások sorában kell számon tartanunk a kolozsvári Pro Philosophia Kiadó és a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Filozófia Tanszéke, illetve az SZTE Társadalomelméleti Gyűjteménye, személy szerint a Laczkó Sándor és Tonk Márton által kezdeményezett eszméletörténeti sorozatot, *A magyar nyelvű filozófiai irodalom forrásait* is, amely a sorozat negyedik köteteként Bartók György bölcséletébe nyújt betekintést Tonk Márton és Szélyes Éva szerkesztésében, Mariska Zoltán előszavával.

A Bartók György három filozófiai írását, életrajzi adatait, életmű-bibliográfiáját és a szerkesztésében kiadott *Szellem és Élet* című folyóirat repertóriumát tar-

talmazó kötet valójában több kutató munkájának egybeillesztése. A kiadvány anyagát képező kutatások Gaal György, Tóth János, Pajor Enikő, Szegő Katalin és Szélyes Éva nevéhez fűződnek. A bevezető tanulmány Mariska Zoltán miskolci filozófiatörténész műve, aki Bartók filozófiai munkásságának régi kutatója, számos Bartók-tanulmány szerzője. A bartóki életmű terjedelméhez képest rendkívül szűkre szabott válogatás (ennek mindenekelőtt anyagi okai voltak) összességében sikeresen birkózik meg a Bartók gondolkodói teljesítményét meghatározó alapmotívumok felmutatásával. Az írások szemléletmódja nyomon követi Bartók szellemi fejlődésének különböző szakaszait a böhmi értékfilozófia kategóriarendszerében megfogalmazott önálló erkölcsfilozófiai gondolatoktól a filozófia lényegével való számvetés nyomán kialakított, antropológiai keretbe illeszkedő szellemfilozófiájáig.

Bartók írásaiban megnyerő nemcsak a széles körű eszméletörténeti tájékozottsága és az akkurátus módszerességgel előadott szellemi tartalom, illetve a korabeli filozófiai problémákra adott válaszainak szabatosága, hanem a magyar filozófiai hagyomány teljesítményeinek számontartása és tudatos felhasználása is. Ennek jegyében a gondolatmenet töretlenségét és elevenségét megőrizve hivatkozik nemcsak a kortárs európai filozófusokra, hanem kortárs és távolabbi magyar gondolkodókra is, Böhm Károlyra, Paulerre, Kötelesre. A bevezető tanulmány, az életrajzi adatok és a folyóirat-repertórium Bartók-képe, az önálló gondolkodó arcélének megrajzolása mellett a böhmi hagyaték gondozóját és kiadóját, az egyetemi tanárt és rektort, a filozófiatörténeti tanulmányok szerzőjét és a szellemi kapcsolatok szervezőjét is

megmutatja. Hiányérzetünk mindössze amiatt lehet, hogy a terjedelmi korlátok miatt a bartóki életmű nagy része és ezen belül főművének (*Ember és élet. A bölcséleti antropológia alapvonalai*. Franklin Társulat. Bp. 1939) szisztematikus gondolatrendszere, illetve a gondolkodónak a kortárs filozófiára vonatkozó reflexiói az

olvasó számára nagyrészt továbbra is ismeretlenek maradtak. E hiány pótlása és ily módon a megrajzolt Bartók-kép kiteljesítése további szövegkiadásokat igényel.

Ungvári Zrínyi Imre

Szövegek a szükségszerűségről

Értelmezés és alkalmazás. Hermeneutikai és alkalmazott filozófiai vizsgálódások.

Szerk. Tonk Márton és Veress Károly. Kolozsvár 2002. 261 lap

A Sapientia Alapítvány ötös tematikájú könyvsorozatának első darabjáról szóló jelentésnek a lehető leginformatívabbnak kell lennie. Vagyis vigyázni kell, nehogy túltelítődjék elmélettel. Mivel ez a sorozat az erdélyi tudományos élet elmúlt években felgyűlt anyagainak (kísérletek, gyűjtések, felmérések, szövegek) első átfogó rendszerezése, a tett jelentőségét a legszükségesebb kiemelni. De talán mégsem tűnik badarságnak, hogy ha a társadalomtudomány, a természettudomány, a jog- és államtudomány, a műszaki tudományok, az orvos- és a bölcsészettudomány tárgyai köré csoportosuló sorozat első darabja épp a legutóbb említett szakból kerül ki, mégiscsak érintsük az elméletet mint annak centrális problémáját.

Ha tényleg hihetünk Odo Marquardnak, és valóban: „a hermeneutika tachogén szükségszerűség”, akkor nem meglepő olyan kutatási eredményekre számítani, melyek ezt az elvárást visszaigazolják, sőt amelyek az értelmezésnek sokkal bővebb keretet kívánnak nyújtani, mint ami egyébként diszciplinárizációként megjelenhet ideáltipikus értelmezési elméletekként. Az értelmezést diszciplinárizálni mindig nagyon kockázatos dolog. De akkor kell diszciplinárizálni, amikor még kockázatosabb esettel kerülünk szembe. És ezt elég nehéz megcáfolni, különösen ha figyelembe vesszük, hogy az értelmezést mikor kellett szakszerűvé tenni, mikortól kellett úgy értelmezni, hogy tudjuk is, hogy értelmezünk. Erre két eset van. *Vagy azt kellett mondani, hogy az értelmező munkája azt mutatja, valamit hogyan kell érteni, amikor máshogyan is lehet, mint ahogyan kell, vagy azt, hogy az értelmező munkája azt mutatja, valamit hogyan érdemes érteni, amikor máshogyan is lehet, mint ahogyan kell.* A kettő nemcsak hogy nem cáfolata egymásnak, de sok helyen nem is egészíti ki egymást. És ami nagyon fontos, nem is mond ellent egymásnak. S ennek bizonyítéka is van: egyazon tárgyat lehet olyan elméleti keretben értelmezni, melynek kialakulása nem fejlődés, hanem forradalom útján ment végbe. Egy középkori szerzetes lehet, hogy eretneknek tartja a „Biblia mint irodalmi szöveg” című tanulmány szerzőjét, de nem is tudja feltétlenül megcáfolni, mert nem képes rálátni önmagára. Paradox állapot. Amit tenni lehet, mint minden paradoxonnal általában, megpróbálkozni a feloldásával. Tételezhetünk olyan diszciplinát, amelyben az értelmezés önmagával foglalkozik, de – és ez roppant fontos – elhelyez egy-két problémát, ismételten megoldáshoz folyamodik (s ezt meg is kell tennie, ha még szóba kíván állni azokkal, akikhez egyáltalán címezi elméletét), másodsorban pedig szeretné felhívni a figyelmet arra, hogy vigyázzunk: „az

elméletek ideáltipikusak, minden értelmezési elmélet, ezt mondhatom én, maga az értelmezés elméletének képviselője”. Ezt feltárni, jellemezni, elhelyezni nem kis munka, és egyetlen kötet nem is elég rá, ezzel pedig meg sem próbálok versengeni, egyszerűen elfogadom.

Az *Értelmezés és alkalmazás* szerzőinek sem volt más szándéka, egyszerűen a határookra szerettek volna rámutatni, melyeknek helye csak azért fontos, hogy tudjuk, mikor és hol lépjük át őket. Szerkesztésmódjában is ezt mutatja kötetük, sőt nem is kíván átfogó hermeneutikai elmélettár lenni, de ha már nem a filozófiai hermeneutika elméleti problémáit tárgyalja, nem is lesz egy tárgykör értelmezésének tanulmánygyűjteménye. Elemzéseiben tartalmilag pluralizáló, témái tekintetében sokban marad az ideáltipikus kezelésmódon belül, de éppen ebben szeretne a határookra mutatni. Utalva ezzel arra, „nem arról van szó, hogy az egyetemen folyó filozófiai kutatások vagy tágabban az erdélyi magyar filozófiai törekvések csakis ebben a kutatási tervben jelzett témakörre korlátozódnak, vagy hogy ez megpróbálna kiszorítani más próbálkozást”. Ugyanakkor mindezeket kiegészítendő: „Az viszont a jövőre nézve nem kizárt, hogy az összmagyar kultúrában zajló filozófiai kutatásokon belül a kolozsvári, illetve kolozsvári egyetemi törekvéseknek ez adja meg a sajátos színezetét, esetleg egyik alapvető orientációját” (Veress Károly: *Előszó*).

A kötet kilenc tanulmánya így a legváltozatosabb tárgyköröket vonja be az értelmezés témájába, melyből négy az egyetem harmad- és negyedéves hallgatóinak munkája, míg a többi az egyetemi oktatóké. Rövid leltár: három tanulmány foglalkozik a szöveggel mint a hermeneutika alapproblémájával, érintve a kép-képiség tárgykörét, a szöveg-kép dichotómiát, ennek lehetséges kibékítéséről is szólva. A műelemzésekkel tarkított szövegproblémára összpontosító tanulmányok készítik elő a terepet a dialógus buberi és a kép-reflexió nietzschei elméleteivel a későbbi etikai tárgyaláshoz is. Az értelmezés logikai megvilágítása, a megértés kalkulatorikus modellálása és lebontása vagy az értelmezés problémája a kijelentéskalkulusban adja meg egy analitikus nyitás első pontját (Gál László: *Logikai szimbolizálás és értelmezés*). A tanulmány végén vázolódna a szimbolikus logika és az értelmezésemélet értelmezéskoncepcióinak különbségei. Majd egy filozófiatörténeti munka következik az agy-probléma exploratív elemzésével az arisztotelészi lélekfilozófiától a karteziánus és kognitív vonalig (Egyed Péter: *Az agy problémája a filozófia történetében*). A tanulmány fontos eredménye, hogy összebékíti az individuális szellemet képviselő elméleteket az agykutatás következményeivel, és megmutatja a

kapcsolódási pontokat a jelenkori szubjektivitás-felfogásokkal. Ezt követi a dialógus megértésbeli helye etikai összefüggésekben kifejtve, a társadalmi interakció elemzése, ami magában foglalja az egyébként a hermeneutikában is kardinális dialogicitásprobléma vetületeinek bemutatását az etikai tárgyalásmódban, egyben rátérés a megtett cselekedetre, a gyakorlat véghezvitelére (Ungvári-Zrínyi Imre). Ezután a politikai filozófia érvrendszerének a bemutatása következik liberális és komunitárius nézőpontból, tekintettel az etnikailag nem semleges politikai közösség gondolatára (Demeter Márton Attila), valamint két kisebbség tanulmány: az idő problémájának kisebbség-filozófiai tárgyalása és egy esettanulmány a két világháború közötti Makkai Sándor-féle *Nem lehet*-konceptióról (Veress Károly). Ez utóbbi vonalon (a politikai közösség fogalmától a *Nem lehet* cikk tárgyalásáig) domborodnak ki a kisebbségi létforma kezelési lehetőségei. Így ez nemcsak a végességprobléma korrelatívuma lesz, hanem a szerző ismerteti azokat a politikai-demográfiai eszközöket is, melyeknek épp a kisebbség a célterülete, valamint azokat a szövegszerű összefüggéseket, amelyek megteremtik a lehetséges beszédmódokat erről a tárgyról.

Az elemzés gyűjtemény hermeneutikai-filozófiai vizsgálódások kollekciója, mint ilyen hermeneutikai eszmetár, valamint ezek bemutatása (nem feledjük persze azt, hogy

az értelmezési cselekvés itt sokkal lényegesebb, mint annak monodiszciplináris filozófiai leírása). Erdélyi körben az értelmezési elméletek első szakkönyve, mely rendezőelvvé választja a történeti olvasat szükségességét, valamint egy történeti olvasat filozófiai elemzésbeni alkalmazásának szempontjait. Mert tegyük fel, így nemcsak abban rejlenek lehetőségek, hogy ki mikor és mit elemez, hanem abban is, hogy az elemzés a feltárás mellett kompenzatorikus funkciókat is visel. Ha már előbb egy tachogén szükségyszerűség utánigazolását említettük, lehet, hogy nem is állunk olyan távol ennek folytonos beteljesítésétől, egyfajta humán érdektől, mely akár plurális, akár monolitikus értelmezési tartományból szűrődik le, mindig feltétlen marad, legalábbis ameddig nem kapunk megfelelő alternatívát az isteni és emberi transzcenzus egységének újrakreálására.

Az értelmezés csak annyiban lehet a kompenzáció hatalmának eredményes szolgája, ha kitapasztalható és művelhető, ha valóban tud és képes paradoxonok feloldására, és ha nemcsak megoldásaiban, de eljárás módjában is vonzóvá tud válni. Ennek eldöntése most már a feladat.

Zuh Deodath

Esztétika a műsziké nyomában

Angi István: *Az esztétikum zeneisége. Kolozsvár 2001. 323 lap*

A művészetek közösségének a *műsziké* tükrében való vizsgálata egyfajta genealógiát idéz. Az egymáshoz szorosan kapcsolódó esszék íróját elsősorban nem a leszámolás, hanem a nyom folytonos jelenléte, az egykor volt – a művészetek szinkretikus egységének – sajátos ismétlődései izgatják a művészetek közegében. A műsziké genealógiája olyan apró igazságokra figyel, amelyeket egy, a viszonyalkotás jegyében működő szigorú rendszer tár fel, anélkül hogy evolutív folyamatba illesztene az ismétlődő jelenségeket. Inkább az adott viszonyban és viszonyítási rendszerben betöltött szerepe érdekli, akkor is, ha pusztán annak hiánya mutatkozik meg.

Az előszóban megfogalmazott célkitűzés – a zene és esztétika viszonyában zajló lényegcserék bemutatása – sajátos keretbe helyezi a zeneelméleti és művészetfilozófiai esszéket: „az esztétika helyét az esztétikum, a zenéét a zeneiség pólusfogalmi váltják fel” (9). Ez egyrészt azt hivatott jelezni, hogy ebben a viszonyban nem az elkülönült és lehatárolható esztétikai szféra, hanem a közvetítő és teljes embert igénylő esztétikum szerez érvényt magának, másfelől pedig, hogy a zeneiség, a „műsziké” ott kísért minden művészetben – „a művészetek közössége tartalmában is formájában is zenei” (17) –, hasonlóan a művészet működéséhez a konkrét műalkotásokban.

A zeneiség, a művészet világa nem térhet ki a létező világ megkettőződése elől, „de ezen megkettőződés újdonsága itt a feltételes mód abszolutizálásához vezet; az

»ilyen a világ, de ilyen kellene hogy legyen« alternatívája a valóság és a vélt valóság konfrontációjában” (24) tételeződik, amiben a kifejezés mellett a művészet teremtőereje érhető tetten, az az erő, amely a létet létezésében tartja (Patočka). Egy olyan közösségiség tételeződik általa, ami a hajdani műsziké világát idézi, de egyben előrevetíti a szépség egyetemes törvényét, igaz, nem létezőségében, hanem csak követelményjellegében, hiszen „közösség nélkül értelmetlen a szépség” (Vajda).

A könyv a *valóság* és *eszmény* között húzódozó esztétikai erőteret járja körül, annak sokoldalú vonatkozásában, egy sajátos viszonyrendszert alkotva a kigyűrűzés jegyében, ahol a felmerülő kérdéskörök mindig visszkapcsolódnak a „fő témához”. A kortárs esztétikai kísérletek fényében e két fogalom (valóság és eszmény) eleve gyanút keltő (ha nem már-már botránys), viszont a *mintha* esztétikai terébe kerülve elvesztik metafizikai vonzatukat, illetve zárójeleződnek, mivel pusztán érvényességfenoméneként jelentkeznek viszonyfogalomként tételezettségükben. Viszonyfogalmak, tehát nincs eleve rögzített jelentésük, hanem használatuk és a kontextus, az esztétikai erőterben betöltött szerepük vonatkozásában tesznek szert rá. A valóságpólus a megjelenő, ami már mindig is az eszmény vonzatában értelmezett, még ha az eszme pusztán homályos és bizonytalan formában van is jelen mint megértésre váró. A valóság inherenciaelvének – a valóság képes az eszmény befogadására – megfelelően az eszmény megérezkített kell hogy legyen,

ami azt jelenti, sohasem rugaszkodhat el a megjelenőtől annyira, hogy az ne legyen visszaigazolható a megjelenő szintjén. A művészileg érzékivé tett eszmény a valószerűből átlép a művészi valóság világába és általa az emberi lét esztétikai kapcsolataiba. Az „átléphetőség valóság és eszmény között mindig az érzélem közvetítő szerepében minősül lehetségesnek vagy (egyelőre) nem lehetségesnek, aszerint, hogy az adott valóság befogadása kelt-e olyan emberi magatartást, amely a hozzáállás megfelelő erősségében a valóság átgondolására, sőt továbbgondolására késztesse” (35). A művészetben az ember *par excellence* szabadsága jut kifejeződésre, ami az adottságok megkérdőjelezésére késztet akár az alkotás, akár a befogadás során, szabad pályákat nyitva az értelem vagy a képzelőerő és általuk a valóság (az ember világa) számára. Másképpen fogalmazva azt mondhatnánk, hogy a műalkotás által sajátta tett létvonatkozások átfordítják a világhoz fűző vonatkozási pályáinkat.

A valóság és eszmény között közvetítő *érzelemnek* külön fejezetet szentel a szerző. Megtudjuk, hogy az érzélem nem önmagában érdekes az esztétikai mező szempontjából, ami a befogadó affektivitásán keresztül pusztán az élményszerű körébe sodorná az esztétika-it/művészetet, hanem amennyiben képes középjellegénél fogva közvetíteni. A valóságtól az eszmény bizonytalanságába történő kihelyezés eseménye, „az elvárt váratlanságának paradoxona”, ami az esztétikaivá válás feltételének bizonyul, éppen az érzelmi közeg jelenlétét követeli meg a megszólított érintettség formájában, illetve a beavatás (és az általa feladottban való kitartás) emotív-akarati vonzattatásában, amiben a szépség *ekphanesztaton kai eraszmiotaton* platóni kitüntetettsége tűnik fel. Az érzelmi közép éppen dinamikájában képes a valóság és eszmény viszonyát elevenné formálni. Ezt a dinamikát vizsgálva a szerző arra is figyelmeztet, hogy a művészetet mindig működésében kell tematizálni, nem az a kérdés, hogy mi a művészet, hanem hogy hogyan működik. Az érzélem dinamikája mindig csak helyzetállapotok között közvetít, ahol a pontszerűségükben exponált pólusok egymásra tevődhetnek (pl. Bartók zenéjében az ideális és a torz), illetve ugyanazon esztétikai érték mentén megkettőződhet a kísérő érzélem, ezáltal létrehozva az állítások és tagadások hullámszó sokaságát. Amennyiben értékeket megvalósító érzelmi középről beszélünk, ez nem vezethet egy kaotikus helyzetállapothoz, hanem szükséges, hogy az érzélem közvetítő ereje *vektorialitásában*, az erő irányában konkretizálódjék. Általa a megszakított megjelenő mozzanata a befogadás során az élmény folytonosságává formálódik a Husserl által alaposan vizsgált retención és protención keresztül: „A jelen művészi közvetítése ugyanis erőirányának vonalán a jelent magát egy »picit« megnyújtja a múlt és jövő irányába” (95). Ez lényegében a lessingi „termékeny pillanat” gondolatát viszi tovább, kidomborítva az időiség szerepét az esztétikum „kristályrácsában”, de arra is rávilágít, hogy az érzélem vektorialitása a műalkotás *egységessítő faktoraként* ható emocionális dominánsát jelenti, amely körül az esztétikai mező valamennyi más eleme elrendeződik.

A zenei hasonlatteremtést vizsgálva egy a jelentés kérdéskörét érintő fontos gondolat fogalmazódik meg: a zene hasonlónak csak másságában, hasonlítottá csak azonosságában válhat (122). Következésképpen a zenei jelentésnek az immanencia és transzcendencia szétválaszthatatlan *khiaszmájával* van dolga. Ez a khiaszma jól tetten érhető mind a hasonlító felől, jó példa erre Bach orgonafűgái, ahol a főtéma variációjában a hasonlító önmaga másává válik, mind a hasonlított felől: „A hasonlított zenei önmagává tétele tehát implicite csak elvont lehetőség, mert saját tárgya, az érzélem csak különösségében az, ami. A zenei hasonlított így maga is konkretizálódni kénytelen – ahhoz, hogy önmaga legyen. Ez pedig hasonlítója szintjén válik lehetővé” (139). Itt kiváló elemzéseket kapunk a zenei variációk differenciálódási és stilizálási eljárásaira, ami átvezet a zenei metaforák területére, ahol a prezenziák előjogait az *in ob-sentiák* élvezik. Az elemzésekben konkretizálódik az a tétel, hogy az esztétikai erőteret nem kimerevítetttségében, hanem dinamikájában kell elgondolni.

A művészi jelentés viszonyteremtés, ami lehet kapcsolat, átvitel, átcsapás, kölcsönös feltételezettség, vonzás vagy taszítás, a döntő mozzanat viszont az, hogy az esztétikain belül az érzéki közvetlenségében adódó átvitel mindig elsődleges marad a viszonyt tételező két vagy több pontszerűséghez képest. A jelentés értelmezése és „megértése” is az esztétikai viszony minősítésében áll, a „szakadás helyreállításában”, de amely értelemegész nem képez rövidzárlatot a viszonyteremtésben, hanem kibontja a belső formák világát (a hősök, a téma, a cselekmény és a szituáció tömbjét). A belső formák világa a jelentés-tartalmak közvetítésének számos formáját képes létrehozni, ezt jól érzékeltetik az ide vonatkozó műelemzések az irodalom, zene és képzőművészet területéről. Itt fogalmazódik meg a *művészi ökonómia* elve, miszerint a redundancia gazdagságával egyenesen arányos a művészi „információ” szemantikai értéke, ami azt jelenti, hogy a formavilág redundáns elemeinek eltéréseiből és feszültségeiből adódik a művészi eszme tulajdonképpeni tartalma – a belső forma maga a művészi tartalom. E gondolatkörben két megszorítással találkozunk: (1) bár a művészi eszme polivalens, a jelentések sokrétegűsége mégsem oldódik fel a viszonylagosságban, tehát mégiscsak a műalkotás jelöli ki értelmezésének határait, és (2) a belső formát nem lehet kitapogatni, külső mérték alapján feltérképezni, hanem érezni kell, ami feltételezi a „belső”, magából a műalkotásból kibomló mérték (*metrion*) felvételét. Íme az érzelmi közép visszaigazolódása.

Az utolsó két fejezet (*Tartalomelemzés, Művek és esztétikák*) számos műelemzésen keresztül világítja át az elméleti téziseket és gondolatokat, kezdve a vihar-motívum különféle művészeti közegekben betöltött szerepétől a zene és festőiség viszonyán keresztül Schönbergnél egészen a romantika vagy Kodály életművének elemzéséig, amikben igazolódik az esztétikai erőter viszonyrendszerének érvényessége a műalkotások tekintetében.

Gregus Zoltán

Zsidó történelem – zsidó emlékezet

Yerushalmi, Yosef Hayim: Záchor. Zsidó történelem és zsidó emlékezet. Fordította Tatár György. Az Osiris Kiadó és az Országos Rabbiképző–Zsidó Egyetem közös kiadása. Osiris könyvtár sorozat. Bp. 2000. 158 lap

A téma iránt érdeklődőnek megakad a szeme a könyv alcímén – *Zsidó történelem és zsidó emlékezet* –, különösen ha elolvassa a fülszöveget is: a zsidó történelem és emlékezet mikéntjét és hogyanját, hagyományát s hagyományozását tárgyalja a szerző. Olyan témákat fejteget, melyekről a judaizmussal, annak történetével foglalkozók értelmezése sokféle, akár egymásnak ellentmondó. S ezen értelmezési módok sokaságában igyekszik elhelyezni az olvasó a kezébe került könyvet is, amiben viszont segítségére lehet a fordító vagy a kiadó neve, tájékozottabb érdeklődő számára a szerzőé is.

A könyv négy – a zsidó történelemfelfogás kérdését, alakulását tárgyaló – előadásból áll, melyek eléggé elkülönülnek egymástól, s melyeket kronologikusan rendez el a szerző. Az első előadásban a bibliai „záchor – emlékezz” héber felszólítást idézve a zsidó történelem, történetírás kezdeteit – azaz a bibliait – vizsgálja. S mivel az emlékezés „problematikus, gyakran csalóka”, olyan emlékeket rögzít, amelyek megfelelnek neki, nem bizonyos, hogy az ember a valóságra emlékezik, ennek ellenére a Biblia parancsba adja az emlékezést. Ezzel szemben a történelem elemzésre és kritikára törekszik, nagyrészt írott forráskritikára alapozódik. Yerushalmi ezt a történetírás és emlékezés közti feszültséget vizsgálja, habár – mint később kijelenti – nem célja a zsidó történelem és emlékezés viszonyának problémáját teljességében és átfogóan elemezni, kimeríteni, hanem azt vizsgálja, hogyan viszonyulnak a zsidók saját múltjukhoz – mintegy megszakítva ezzel a zsidó emlékezet kérdésének elemzését. A második – a középkori történelemértelmezést és történetírást fejtegető – előadásban érinti, valójában a negyedik – a modern kori történetírás dilemmáit tárgyaló – előadásban tárgyalja részletesebben, valamint a jelen könyvben utóiratként szereplő ötödik előadásban válik valamelyest teljessé a szerzőnek a zsidó emlékezethez való viszonyulása. A könyv szerkezetét figyelembe véve ez a felépítés szükségesnek is bizonyul, hiszen a zsidó történelem fogalmának értelmezése után tisztázható a zsidó emlékezet fogalma. Yerushalmi nem a zsidó történelmet írja meg, hanem a zsidóknak a történelemhez mint saját történelmükhöz való viszonyulása érdekli, s mint az előadássorozat, azaz a könyv olvasása során számunkra is világossá válik, a zsidó történetírás nem a történettudomány kritériumai s még csak nem is Hérodotosz indokai szerint íródott, akinek célja a történetek feljegyzése volt, hogy ezáltal megmentse a feledéstől. A zsidó történelem a „láthatatlan történelmet” vizsgálja, azaz Istent keresi a történelemben, aki a zsidók hite szerint a történelem folyásában nyilatkoztatja ki magát – így válik transzcendenssé a történelem. S a ma élő hagyományörző zsidók számára a történészek munkája irreleváns, nem a történetiséget keresik a történelemben, hanem a múlt jelenlétét, a mitikus idő ismétlését, ismétlődését. A zsidó történelem, pontosabban a Biblia fősze-

replője nem az ember, hanem Isten, habár az ő jelenléte az emberi cselekedetek által, az emberrel történtek által rajzolódik ki a hagyományörző zsidó olvasó számára. Ennek megfelelően, azaz ennek hagyományozásaként a középkorban a történelem értelmezésével foglalkoztak, a számukra kortárs eseményeket viszont nem jegyezték fel, hiszen mindannak értelmét, ami fontos volt számukra a velük történetekkel kapcsolatban is, a Biblia könyveit olvasva vélték felfedezni. A 15. század végi spanyol kiűzetésről a 16. század folyamán többen is írtak történeti műveket, ám ezeknek az olvasóhoz írt előszavait vizsgálva kiderül, hogy az olvasók történelemről alkotott képe, felfogása mit sem változott, hiszen az egyik szerző, Azarja de Rossi amiatt szabadkozik, hogy nem a zsidók számára elfogadott, hanem profán forrásokra alapozva írta művét. S ez részben érvényes a mai történetírásra is, Yerushalmi szavaival: „Alapjában véve a múltól alkotott mai zsidó elképzeléseket nem annyira a modern zsidó történetírás alakította, mint inkább az irodalom és az ideológia.” A szerző később kijelenti, hogy az emancipáció következtében, különösen az önálló Izrael létrejötte óta „a zsidók teljes mértékben visszaléptek a történelem főáramába [kiemelés tőlem – B.K.]. A történelemben elfoglalt helyüket illetően azonban, s az utat illetően, amely idáig vezette őket, általában inkább mitikus elképzelések uralják gondolkodásukat, mint reálisak.” Ezzel kapcsolatban tevődik fel a kérdés: mikor s milyen szempontból léptek ki a történelemből, milyen értelemben léptek vissza?

Franz Rosenzweig filozófus, aki nem élte meg Izrael állam létrejöttét, főművében, *A megváltás csillagában* kijelenti, hogy a szentély és az önálló állam megszűnte, azaz i. sz. 70 óta vált történelem nélküli, történelmen kívüli néppé a zsidó nép, ám ez inkább mitikus és vallásfilozófiai szempontból állítható. Úgy vélem, a modern történettudomány szerint a zsidók nem léptek ki a történelemből, ennek következtében nem is léphettek vissza. Egyébről van szó: a saját múltjukra nem a történettudomány kritériumai szerint tekintettek, nem aszerint írták történelmüket, s ennek értelmében felvetődik a kérdés: a zsidók vajon nem a saját hitük szerint léptek ki és vissza a történelembé?

A hagyományörző zsidók lázadasként tekintettek a cionizmusra is, Rosenzweig maga is ellenezte, s csakis a messianisztikus tradíciókkal való szakítás eredményeként jöhetett létre Izrael állam vagy maga a zsidó történettudomány. Hiszen a messianisztikus várakozás azt jelentette, hogy a jövőben, reményeik szerint a közeljövőben eljön a Messiás, aki mindazt elhozza számukra, amit Izrael állam megszűntekor elvesztettek: a templomot, az országot – azaz tulajdonképpen a jövőt élték meg valósággal, anticipálták az utópiát. Így közlekedtek az időben: hitük szerint és alapján a múlt is, a jövő is valós lehetett. Ilyenként a történészek maguk is a szakadás

„termékei”, akik a múltat múltként, a jövőt jövőként értékelik. E szakadás tekintetében kétféle zsidó történelemfelfogásról beszélhetünk: a hagyományörző és a modern történettudományról. A zsidók tehát legfennebb mitikus értelemben léptek vissza a történelembe (habár nem a hitük szerint valósult meg az, amire vártak), mivel történeti nézőpontból mindig is benne voltak. Vagy mondhatnók úgy is, hogy a Rosenzweig gondolatmenete alapján valóban történelem nélküli néppé váltak, de nem az ő gondolatmenete alapján léptek vissza. Ennek következtében nem nevezhetjük *visszalépésnek*, vagy pontosítanunk szükséges e kijelentéssel egy időben. Ezzel viszont a történelem értelmezésének kérdésébe bonyolódunk.

Azt láthattuk, hogy a zsidók saját múltjukat nem a mai történetírás elvárásainak megfelelően jegyezték fel, hanem Istent, a mitikus idők ismétlését keresve, azaz

inkább emlékezetként élték meg. Ezen a ponton szükséges elválasztani a zsidó emlékezetet a történelemtől. Hiszen a valóságban nem vonulhattak ki újra Egyiptomból, nem térhettek vissza a Szináj hegyéhez, ám visszatérhettek a már megtörténtek és megismételhetetlen történetek emlékezetét idézve. Yerushalmi, mint az utóiratban elmondja, nem a hagyományos zsidó emlékezet kiirtását, megszüntetését óhajtja, hanem ezzel párhuzamosan a modern történettudomány elfogadását, annak gyakorlását. Nem is a felejtést támogatja, hiszen – szavai szerint – a történelem nem mondhatja meg nekünk, mit kell elfelejtenünk (mert mindkettő a *háláchá*, a hagyomány kiváltsága), csak megírhatja az eddig meg nem írt eseményeket, azok összefüggéseit: magát a történelmet.

Bodó Kinga

EGYESÜLETI KÖZLEMÉNYEK

Szabó György tiszteleti taggá választása

Antal Árpád laudációja

Szerény, halk szavú férfi dicsérete a tisztem, olyan tudós tanáremberé, akit nemigen láthatni a kirakatos helyeken, az afféle zsvajjos fórumokon. Annál inkább meglelhetni íróasztala mellett vagy a könyvtárak és levéltárak csendjében, s korábban, míg a katedra szolgálatában állott, leginkább diákjai körében fordult elő. De előbb pályakezdésének reá igen jellemző históriájáról! A Ferdinánd Egyetemen kezdett s a Ferenc Józsefen befejezett klasszika-filológiai tanulmányokkal s ez utóbbin szerzett doktori diplomával a tarsolyában, a háború végnapjaiban, miként annyi jeles erdélyi elődje tette, minden bizonnyal nyugati peregrinációra, azaz külhoni universitásokra készülődött. Ám ebből közel esztendeig tartó „keleti kirándulás” lett, amiről fél századdal később *Kolozsvári deportáltak az Uralban* című könyvében vallott, minden írói cífrázat és hozzáadás nélkül (talán ezért is a legjobb valamennyi rokon tárgyú iromány között). Pár esztendei líceumi tanárkodás után, 1948-ban megpályázza a Bolyai Egyetem klasszika-filológia tanszékén üresedésben levő tanársegédi állást. Azon nyomban ki is nevezik – egyenesen professzornak! Mert akkoriban, az anyaországi tanárok kényszerű távozása folytán, elég sűrűn osztogatták a vezető tanári stallumokat. A legtöbben el is fogadták (ki jogosan, ki érdemtelenül!), ellenben Szabó tanár úr visszaadta a professzori kinevezést, mert hát ő tanársegédi állást kért. Így aztán adjunktusi státusból elindulva jó negyedszázados kemény munkával érte el a legmagasabb didaktikai fokozatot, s közben másodszorra is megszerezte a doktori címet, ezúttal összehasonlító irodalomtudományból. Persze itthonról való kimozdulásra ezekben az évtizedekben sem gondolhatott, s vállalta nemzedéktársaival együtt a domidoctus státusát. Mint a klasszika-filológia, majd az egyetemes irodalom tanára diáknemzedékek hosszú sorát vezette be az antik, a középkori és az újkori irodalom titkaiba (ennek szellempesztítő, emberformáló varázsáról diákjai vallanak, írásos dokumentumaként meg lásd 800 lap terjedelmű sokszorosított egyetemi kurzusát). Közben a klasszikus nyelvekben és kultúrákban járatlan átlagolvasók és e szakterületeken újabban fogyatékos képzettségű értelmiségiek kezébe tucatnyi kézikönyvet adott, régi és újkori anekdotákkal, aforizmákkal és szállóigékkel, antik portrékkal és mitológiai lexikonokkal. E külföldön is sikert hozó, szerzőjük anyagfeltáró, rendszerező és fordítói munkáját dicsérő, manapság igencsak hézagpótló munkákkal Egyesületünk legnemesebb kultúraterjesztő programját szolgálta ritka avatottsággal, valóban a legmagasabb szakmai színvonalon. Fő kutatási területén, a latin nyelvű régebbi magyar irodalom körében seregnyi kisebb-nagyobb téma feldolgozására vállalkozott, filológiai anyagfeltárással és mélyreható értelmezéssel, rendszerint régtől fogva tisztázatlan kérdések egész sorát közelítve a megoldáshoz. Ezek sorából külön is kiemelendő a valós értéke és jelentősége szerint eleddig alig méltányolt 16. századi erdélyi humanista, *Abafáji Gyulay Pál* életének és munkásságának monografikus feldolgozása, amihez három ország levéltáraiból kellett felkutatnia eligazító forrásokat, jobbára levelezés útján (abban az időben utazási lehetőség és persze internet hiányában). Másik maradandó értékű filológiai teljesítménye egy régtől esedékes forráskiadvány: *Benkő József levelezése* (Tarnai Andor közreműködésével). Mindkét munka a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában jelent meg. És még mindig nem szóltunk a hol egymagában, hol meg a nemrég távozott Bodor András társaságában végzett roppant mennyiségű és értékű fordítói munkásságáról, melynek eredményeként görög és latin drámaírók, történetírók és filozófusok munkái váltak hozzáférhe-

tővé magyar nyelven. Mindezek betetőzéseként aztán tavaly kézbe vehettük az európai híró Benkő József latin nyelvű műve, a *Transsilvania specialis* fordítását, 1300 lap terjedelmű két vaskos kötetben. Ilyenformán a hajdani domidoctus középajtai tudós pap főműve, az ugyancsak domidoctus Szabó György ötévi észrevétlen munkálkodásának köszönhetően végre valóban hazaérkezett, most már magyarul szólíthatja meg kései olvasóit. S e csendben végzett tudósi szolgálat méltatása nem lenne teljes, ha megfeledeznénk a klasszika-filológia mesterének már-már legendás feladatvállalásáról, arról nevezetesen, hogy jó ideje roppant tudásával és páratlan munkabíráásával az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár szerkesztőinek sorába állott. A munkatársak vallomása szerint a ráeső penzumok teljesítésében és túlteljesítésében valamennyi fiatalabb kollégáját jócskán lekörözi, s egyszersmind tanácsaival is bármikor társai rendelkezésére áll. És itt nem lehet nem idézni szállóige-gyűjteményének egyik beszédes darabját: *Vis est immensa laboris assidui. – Mérhetetlen a kitartó munka ereje. De alighanem az erasmusi szólás is ide kívánczik: Qui ad dicendum promptior est, ad rem gerendam minus est paratus. – Aki mindig kész a szónoklásra, kevésbé kész a tettekre. Ő sosem szónokolt, mindenkoron a tettek embere volt. S minthogy tapasztalásom szerint a hasonló elkötelezettségű s munkaerkölcsű tanár és tudós ember manapság egyre ritkább fajta mifelénk, annál nagyobb örömmel üdvözlöm a gesztust, mellyel Egyesületünk épp millenniumi közgyűlésén fogadja tiszteleti tagjává a 80 éves Szabó Györgyöt – kinek erőt, egészséget kívánok további eredményes munkálkodásához, a szellemi termés örömet hozó begyűjtéséhez.*

Számunk szerzői

- Antal Árpád (1925) – ny. egyetemi tanár, Kolozsvár
Bodó Kinga (1974) – mesterképzős hallgató/szerkesztő, BBTE/Krónika, Kolozsvár
Dávid Gyula (1928) – irodalomtörténész, szerkesztő, Kolozsvár
Emődi András (1970) – tanár, könyvtáros, Nagyvárad
Gregus Zoltán (1973) – tanársegéd, BBTE, Kolozsvár
János Szabolcs (1976) – tanársegéd, Partiumi Keresztény Egyetem, Nagyvárad
Kántor Lajos (1937) – irodalomkritikus, főszerkesztő, Kolozsvár
Kerekes Erzsébet (1977) – doktorandus, BBTE–ELTE, Kolozsvár–Budapest
Olosz Katalin (1940) – tanár, néprajzkutató, Marosvásárhely
Paczolay Gyula (1930) – vegyészmérnök, nyelvész, ny. kutató, Veszprém
Pap Ferenc (1935) – történész, muzeológus, Kolozsvár
Rigán Loránd (1980) – egyetemi hallgató, BBTE, Kolozsvár
Soós Tímea (1980) – egyetemi hallgató, BBTE, Kolozsvár
Székely Zsolt (1954) – régész, Sepsiszentgyörgy
Szotyori Anna-Mária (1977) – doktorandus, BBTE, Kolozsvár
Tamásné Szabó Csilla (1968) – nyelvtörténész, tudományos kutató, Kolozsvár
Ungvári Zrínyi Imre (1960) – filozófiatanár, egyetemi adjunktus, BBTE, Kolozsvár
Veress Károly (1953) – filozófiatanár, egyetemi docens, BBTE, Kolozsvár
Vincze Zoltán (1940) – tanár, Kolozsvár
Zuh Deodath (1982) – egyetemi hallgató, BBTE, Kolozsvár

Contents

Gyula Paczolay: The Hungarian Proverb Collection from Transylvania by István Szent-Páli	1
Vincze Zoltán: Béla Pósta-documents in the Archive of the Transylvanian Museum Association's Coin and Antiquities Collection	25
Szabolcs János: The Characteristic Features of Theoretical Theatre Studies between 1790–1820	45
Loránd Rigán: The Problem of Translating the Concept of <i>Dasein</i>	56
Anna-Mária Szotyori: The „Application” of Facticity as Self-Interpretation.....	67
Erzsébet Kerekes: The Fearful Nearness of Language.....	73

Workshop

Ferenc Pap: An Unknown Memoir of Miklós Bethlen	78
Zsolt Székely: The Latest Relics of the Bodrogresztúr-culture in Székely Land.....	86
András Emődi: A Rehabilitation-attempt of the Library of the Roman Catholic Diocese of Nagyvárad (Grosswardein).....	93
Katalin Olosz: Sámuel Szabó, the Student-librarian in Times Past of the Bethlen College, Nagyenyed	98
Csilla Szabó Tamás: The productivity of the Deverbative Verbal Suffixes in the 16–18 th Centuries	105
Lajos Kántor: Ideas of an Age, Subterranean Streams.....	113

In memoriam

Gyula Dávid: Theacher János Józsa was born a Hundred Years Ago	123
--	-----

Review

Tímea Soós: Belief-Research on the Turn of the Century.....	126
Károly Veress: The Commitment of the Scientist.....	129
Zoltán Vincze: Transylvanian Seed-sowers of European Thoughts.....	130
Imre Zrínyi Ungvári: The Philosophy of Spiritual Lifespace and Moral Values	132
Deodath Zuh: Texts on Necessity	133
Zoltán Gregus: Esthetics on the Trails of Music.....	134
Kinga Bodó: Jewish History, Jewish Memory	136

Society Communications

The Election of György Szabó as Honorary Member (Árpád Antal's laudation)	138
Our Authors	140

Cuprins

Paczolay Gyula: Culegerea de proverbe maghiare din Transilvania a lui Szent-Páli István	1
Vincze Zoltán: Documente în archiva Colecției de Monezi și Antichități a Muzeului Național al Transilvaniei privind activitatea lui Pósta Béla	25
János Szabolcs: Concepții de teorie teatrală între anii 1790–1820	45
Rigán Loránd: Problema traducerii în limba maghiară a conceptului <i>Dasein</i>	56
Szotyori Anna-Mária: „Aplicarea” facticității ca autointerpretare	67
Kerekes Erzsébet: Apropierea misterioasă a limbii.....	73

Atelier

Pap Ferenc: Un memoriu necunoscut al lui Bethlen Miklós.....	78
Székely Zsolt: Relicve noi ale culturii Bodrogkeresztúr în Secuime	86
Emődi András: Încercări de reabilitare a Bibliotecii Diecezale Romano-Catolice din Oradea.....	93
Olosz Katalin: Szabó Sámuel, elev-bibliotecar de odinioară al Colegiului Bethlen din Aiud	98
Tamásné Szabó Csilla: Productivitatea sufixelor deverbale în secolele 16–18.....	105
Kántor Lajos: Interferența unor idei de epocă (Madách – Barta și Szabédi)	113

In memoriam

Dávid Gyula: O sută de ani de la nașterea profesorului Józsa János.....	123
---	-----

Recenzii

Soós Tímea: Cercetarea credințelor și superstițiilor la răspântia celor două milenii.....	126
Veress Károly: Un cărturar angajat	129
Vincze Zoltán: Semănătorii unor idei europene în Transilvania.....	130
Ungvári Zrínyi Imre: Filozofia spațiului spiritual și a valorilor etice	132
Zuh Deodath: Texte despre necesitate	133
Gregus Zoltán: Investigații estetice pe marginea muzicii.....	134
Bodó Kinga: Istoria evreilor – memoria evreiască.....	136

Comunicări ale Societății

Alegerea ca membru de onoare a lui Szabó György (Laudația lui Antal Árpád).....	138
Colaboratorii numărului prezent.....	140
Contents.....	141

Tartalom

Paczolay Gyula: Szent-Páli István erdélyi magyar közmondásgyűjteménye.....	1
Vincze Zoltán: Pósta Béla-iratok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának levéltárában.....	25
János Szabolcs: „Sziveket, s Emberséges Embereket formáljon”. Színházelméleti nézetek az 1790–1820-as években.....	45
Rigán Loránd: A <i>Dasein</i> magyar nyelvű fordításának problémája.....	56
Szotyori Anna-Mária: A fakticitás „alkalmazása” mint önértelmezés.....	67
Kerekes Erzsébet: A nyelv titokzatos közelsége.....	73

Műhely

Pap Ferenc: Bethlen Miklós ismeretlen emlékirata.....	78
Székely Zsolt: A Bodrogresztúr-kultúra újabb emlékei a Székelyföldön.....	86
Emődi András: Kísérlet a nagyvárad R. Kat. Egyházmegyei Könyvtár rehabilitálására.....	93
Olosz Katalin: Szabó Sámuel, a nagyenyedi Bethlen Kollégium egykori diákkönyvtárosa.....	98
Tamásné Szabó Csilla: A deverbális igeképzők produktivitása a 16–18. században.....	105
Kántor Lajos: Koreszmék, búvópatakok (Madách – Barta és Szabédi).....	113

In memoriam

Dávid Gyula: Száz éve született Józsa János tanár úr.....	123
---	-----

Szemle

Soós Tímea: Hiedelemkutatás az ezredfordulón.....	126
Veress Károly: Egy írástudó elkötelezettsége.....	129
Vincze Zoltán: Európai gondolatok erdélyi magvetői.....	130
Ungvári Zrínyi Imre: A szellemi életmező és az erkölcsi érték filozófiája.....	132
Zuh Deodath: Szövegek a szükségszerűségről.....	133
Gregus Zoltán: Esztétika a műsziké nyomában.....	134
Bodó Kinga: Zsidó történelem – zsidó emlékezet.....	136

Egyesületi közlemények

Szabó György tiszteleti taggá választása (Antal Árpád laudációja).....	138
Számunk szerzői.....	140
Contents.....	141
Cuprins.....	142

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSÁBAN MEGJELENT:

Erdélyi Múzeum

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi, valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályainak közlönye.

* 53. kötet. 1991. 1–4. füzet; * 54. kötet. 1992. 1–4. füzet; 55. kötet. 1993. 1–2. és 3–4. füzet; 56. kötet. 1994. 1–2. és 3–4. füzet; 57. kötet. 1995. 1–2. és 3–4. füzet; 58. kötet. 1996. 1–2. és 3–4. füzet; 59. kötet. 1997. 1–2. és 3–4. füzet; 60. kötet. 1998. 1–2. és 3–4. füzet; 61. kötet. 1999. 1–2. és 3–4. füzet; 62. kötet. 2000. 1–2. és 3–4. füzet; 63. kötet. 2001. 1–2. és 3–4. füzet.

Múzeumi Füzetek

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi és Matematikai Szakosztályának közleményei:

* 1. 1992; 2. 1993; 3. 1994; 4. 1995; *5. 1996; *6. 1997; 7. 1998; 8. 1999; 9. 2000; 10. 2001.

Orvostudományi Értesítő

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának közleményei:

* 64. kötet. 1991; * 65. kötet. 1992; * 66. kötet. 1993; * 67. kötet. 1994; *68. kötet. 1995; *69. kötet. 1996; 70. kötet. 1997; 71. kötet. 1998; 72. kötet. 1999; 73. kötet. 2000; 74. kötet. 2001.

Műszaki Tudományos Füzetek

1. Jodál Endre: Számítástechnika az ezredforduló küszöbén.

2. Pálfalvi Attila: Porkohászat.

* Fialat Műszakiak Ülésszaka: I–II–III–IV–V–VI.

Erdélyi Tudományos Füzetek

* 209. Benkő Samu: Nagy Géza, a literátor és művelődésünk mindenese.

* 210. Antal Árpád: György Lajos életműve. Köllő Károly: György Lajos irodalmi munkássága. Könyvészeti adalék.

* 211. Imreh István: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében.

* 212. Demény István Pál: A Szent László-legenda és Molnár Anna balladája.

* 213. Emlékezés Szécsenyi Istvánra Erdélyben 1991-ben. Csetri Elek, Fábrián Ernő, Benkő Samu, Nagy György írásai.

* 214. Gaal György: Berde Áron útja a természettudományoktól a közgazdaságtig.

* 215. Kovács András: A radnóti várkastély.

* 216. Muckenhaupt Erzsébet: A XVI. századi német reneszánsz típusú szignált könyvkötések a csíksomlyói műemlékkönyvtár gyűjteményében.

217. Bura László: A Szatmári Református Kollégium és diákjai (1610–1852).

218. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 200 éve (1793–1993). A marosvásárhelyi tudományos ülészen elhangzott előadások.

*219. Emlékezés Kossuth Lajosra Erdélyben 1994-ben. Az EME 1994. április 16-án tartott emlékülésén elhangzott előadások.

220. Szentkatolnai Bálint Gábor. Borscsa János, Bodor András, Péntek János, Berta Árpád, Bakk Pál és Senga Toru tanulmányai.

* 221. Gaal György: Magyarok utcája.

222. Jakó Zsigmond: Ezerszáz esztendő.

* 223. Benkő Elek–Demeter István–Székely Attila: Középkori mezőváros a Székelyföldön.

224. Egyed Emese: Levelek fejéről Múzsák sisakomat. Barcsay Ábrahám költészete.

225. Coroi Artúr: Adalékok Háromszék iskolatörténetéhez.

226. Vofkori Mária: Társadalmi és gazdasági változások az udvarhelyszéki Havasalján a 16–18. században.

227. Sajter Laura: A magyar szecessziós dráma stílusa.

228. Kovács Kiss Gyöngy: A Habsburg-uralom erdélyi kiteljesedésének folyamata a korabeli magyar emlékirodalom láttatásában.

229. Bicsok Zoltán: Torda város statútuma. Csipkés Elek kézírata 1823-ból.

230. Sipos Gábor: Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása. 1668–1713–(1736).

231. Erdély a keresztény magyar királyságban. Tanulmányok.

232. Ajtay-Horváth Magda: A szecesszió stílusjegyei a századforduló magyar és angol irodalmában.

233. Dialógus és retorika. A III. Hermész táborban elhangzott előadások (Torockó, 1999. augusztus 25-27).

234. Jan Andrea Bernhard: Petrus Dominicus Rosius à Porta peregrinációs albuma.

235. Baranyai Decsi Csimor János emlékezete.

236. Egyed Emese: Mennyei Barátom. Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrínchez (1771–1789).

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSÁBAN MEGJELENT:

Erdélyi Történelmi Adatok

- VI. 1. Wolf Rudolf: Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678.
VI. 2. Kovács András: Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei 1588–1674.

Romániai Magyar Bibliográfiák

- *1. Romániai magyar könyvkiadás 1944–1949.
2. Romániai magyar könyvkiadás 1950–1953.

*

- *Antalné Tankó Mária: Gyimesi írott tojások.
Benedek István: Repülőmodellezés Kolozsváron.
Bethlen Farkas Erdély története I. A mohácsi csatától a váradai békekötésig (1526–1568) I–II. könyv.
Bocskay István–Matekovics György: Fog- és szájbetegségek megelőzése.
Deé Nagy Anikó: A könyvtáralapító Teleki Sámuel.
Demény Lajos: Székely Oklevéltár – Új sorozat IV. Székely népesség-összeírások. 1575–1627.
Demény Lajos: Székely Oklevéltár – Új sorozat V. Székely népesség-összeírások. 1635.
Demény Lajos: Székely Oklevéltár – Új sorozat VI. Székely népesség-összeírások. 1635–1653.
Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára.
*Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára.
*Entz Géza: Erdély építészete a XI–XIII. században.
*Entz Géza: Erdély építészete a XIV–XVI. században.
Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár IX. kötet.
Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár X. kötet.
Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálya és a Csíki Székely Múzeum közös rendezésében tartott vándorgyűlés előadás-gyűjteménye. 1997. szeptember 12.
Fodorpataki László: Mikroszkópos növényismeret.
Fülöp Géza: Az információ.
Gábos Zoltán: Termodinamika. Fenomenológiai rész.
*Kékedy László: Műszeres analitikai kémia. Válogatott fejezetek I.
Kékedy László–Kékedy Nagy László: Műszeres analitikai kémia. Válogatott fejezetek II.
Kolozsvár 1000. éve. A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai.
Kun Imre: Klinikai endokrinológia.
Kuszálík Péter: A romániai magyar sajtó 1989 után.
Monoki István: Magyar könyvtermelés Romániában (1919–1940).
Nagy-Tóth Ferenc: Régi erdélyi almák.
*Sepsi Árpád–Kohl István: A kárpáti barnamedve.

Megrendelhetők utánvétellel az Erdélyi Múzeum-Egyesület címén:
3400 Cluj 1. C.P. 191. Románia.

A *-gal jelöltek elfogytak.